

М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет  
Олонхо научнай-чинчийэр института

Россия наукаларын академиятын Сибиирдээби салаатын  
Гуманитарнай чинчийиилэр уонна хотугу абыях ахсааннаах  
норуоттар проблемаларын института  
Олонхо Уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ыгытыга  
Саха Республикатын Национальной тэрийэр комитета  
«Мэнэ-Хангалас улууһа (оройуон)» муниципальной тэриллии

**А.С. Порядин**

# ҮРҮҢ ҮӨДҮЙЭЭН

Дьокуускай 2013

**УДК**  
**ББК**

М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет  
Олонхо научнай-чинчийэр институтун  
Учюнай сэбиэтэ бэчээккэ бигэргэспитэ

**Редколлегия:**

*В.Н. Иванов (бас редактор), Е.И. Михайлова, А.Н. Алексеев, А.Н.Жирков  
В.В. Илларионов, Ф.В. Шишигина, Р.Н. Анисимов*

Фольклорист А.С. Порядин Т.В. Захаров-Чээбий уонна Е.В. Порядин-  
Манкы олонхолоруттан истибитин сурукка түһэриитэ (1941 с.)

Бэчээккэ бэлэмнээтилэр:  
М.Т. Гоголева, С.Д. Львова

Рецензеннэр:  
А.Н. Данилова, филол.н.к., ГЧуоААХНПИ а.н.ү.,  
А.А. Дмитриева, филол.н.к., ГЧуоААХНПИ а.н.ү.

Порядин, А.С.

ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН : олонхо / Порядок А.С. ; [редкол. : бас ред. проф.  
В.Н. Иванов уо.д.а.] ; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги фед. ун-  
т, Олонхо научнай-чинчийэр ин-та. – Дьокуускай : ХИФУ Издательской  
дьиэтэ, 2013. – 360 с.

ISBN 978-5-7513-1793-5

Мэнгэ-Хангалас улуунун фольклорина, олонхону толорооччу А.С. Порядин  
1941 сыллаахха сурукка түһэрбит олонхото аан бастаан бэчээккэ табыста.  
Бу олонхо айыы аймабын төрүттүүр аналлаах сүрүн геройдаах олонхолорго  
киирэр. Олонхону таһаары ырытыылаах, комментарийдаах оноһулунна.

Кинигэ олонхону кэрэхсэччилэргэ, научнай үлэһиттэргэ, студеннарга  
аналлаах.

УДК  
ББК

ISBN 978-5-7513-1793-5 © НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2013



**А.С. Порядин (1870 – 1957 сс.)**

## **ААН ТЫЛ**

Мин, маннайгы бэт кыра сааспыттан ыла саха норуотун айымдытын, олонхолорун бэт элбэҕи истибитим. Олонхо саха норуоттар ордук сайдан дэлэйбитэ, уон тохсус үйэ кэлин кутуругар. Бу сүүрбэ үйэ маннайгы баһыттан ыла, саха олонхоһуттара улам ахсааннара аһыйаан иһэллэр. Баар эдэр олонхоһуттар, соччо дьарык онгостон куруугун олонголооботтор. Ол туһуттан, мин, билигин суох буолбут дьон олонголообут олонхолорун суруйдум.

Мин, бэйэм үйэбэр, истибит элбэх олонхоһуттарбыттан чачы ордук, өтүө олонхоһут диэн санаабытым: Амма ройуона, Эмис нэһилиэгэ Чээбий диэн киһини, уонна иккис өтүө олонхоһутунан аатырбыта Мэнэ-Хангалас ройуона (Моорук нэһилиэгэ Егор Васильевич Порядин (Манкы) диэн киһи. Бу суруллубут үс-айыы-куо балыстаах «Үрүн-Үөдүйээн» диэн олонхону олонголообута Чээбий 1920 сыллааха. Уонна бу олонхону олонхолуур этэ Манкы Егор. Кинилэр, икки оройуон ааттаах олонхоһуттара, этиилэрин эгэлгэтин, уус уран тылларын, барытын мин ситэри килэрдим диэн киһиргээбэппин. Бэйэм мөлгөх өйбөр кинилэр тылларыттан туту тутан хаалбыппынан суруйдум. Ол гынан баран, бу олонхону, кылаабынай геройа Үрүн-Үөдүйээн бухатыыр хайтах хааман иһэр уопсай сүнньэ плаана, ол икки олонхоһуттарга улахан разнича суох этэ. Онон мин, уопсай сүнньүн планын бу олонхо хайтах уһаан кэнгээн хааман, туохха түбэһэн испит дьүһүлгэнин, барытын бэлиэтээн конспект онорон кээспитим. Ол онтон сирдэтэн, бу олонхону бүтүннүү суруйан 1928 с. Якутгосиздатака килэрбитим. Ол кэмнэ

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

госиздатка баһыылыгынан А. Иванов (Күндэ) диэн киһи олорор этэ. Кини сөбүлээн бэчээттэтиэх буолан ылан хаалбыта: онтон кэнники, бэчээттэспэккэ сылдьан баран хаалбыта. Онтон кэнники госиздатка Ойуунускай баһылаан (текскэ: баһылан – мин быһаарыым. – Г.М.) олорбута. Онно кэнники, мин суруйбут олонхобун сүтгэ диэн эппиттэрэ. Ханна эрэ баар буолуо, булуохпут дииллэрэ. Ол гынан баран булбатахтара, баччаанга дылы суруу көрдөтө сатаан баран, дынг сүшүтүнэн аабан, бу «Үрүг-Үөдүйээн» диэн олонхону, ол урукку конспектиттэн сирдэтэн 1940-41 сыл иһигэр хат суруйдум.

Манна олонхо уопсай планын урут олонхолообут дьон, хайдах хаамтарбыттарын бүтүннүү оннунан суруйдум. Хайа да олонхо сырытыгар түбэхэр түбэлтэлэр, дьүһүлгэннэрэ бу олонхоҕо барыта бааллар. Билигин, Саха норуотун айымньыта, хомуйулар кэмигэр, урут ааспыт икки улуу олонхоттар, ааттарын сүтэрбэт бабатыгар, уонна ЯАССР сүүрбэ сааһын туолуутугар тоһуйа, бэйэм, быллыгы ааспыт айымньылары, предаанийалары да суруйар идэлээбим быһыытынан, бу ааспыт дьон айымньыларын суруйдум. Манна урут бэчээттэммит олонхолор хоһоонноруттан көрөн туһанан, биир да тылы килэрбэтим. Аһаардас үөһэ ааттаммыт дьон этиилэриттэн, тугу кыайан өйдүүрбүнэн эрэ суруйдум.

**А. Порядин**



А.С. Порядин

## «ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН» ОЛОНХОТО

Олонхо киэн эйгэбэ билиниини ылыабыттан, улуустарга олонхохуттар ааттарын үйэтитии, кинилэр олонхолорун кинигэ онгoron таһаарыы үтүө үгэскэ кубулуйан эрэр. Маньык тэрээһиннэр саха омук ылыктыах толкуйун, мындыр өйүн кэрэһитэ, хоһуйан этэр кыабын, дорбоонноох тойугун туоһута буолбут улуу олонхохут бүгүнгү күүрээһнээх олобу кытта тэнгэ хардыылыыр кэскилигэр олук уураллар.

Мэнгэ-Хангалас улуухугар ааспыт үйэлэр усталарыгар 220-ча олонхохут олон ааспыта биллэр. Кинилэртэн үгүстэрэ күн-дьыл тумарыгар симэлийэн, ааттара эрэ уос номоһор хаалбыттар. Ол да буоллар дойдуларын-сирдэрин сурабырпыт, саха дьонугар барыларыгар даҕаны киэнник иһилибит-биллибит Мэнгэ чулуу олонхохуттарын бастын олонхолоро сурукка тиһиллэн, бэчээттэнэр кыахха киирбит-тэрэ үөрүүлээх, республикабыт олоһор бэлиэ түгэн буолар.

«Үрүн Үөдүйээн» олонхону сурукка киллэрбит Афанасий Семенович Порядин — фольклористар, норуот айымньытын кэрэхсиир дьон үчүгэйдик билэр киһилэрэ. Кини төһө да дьалхааннаах кэмнэ олордор, үгүс өрүттээх үлэтинэн-хамнаһынан, киһилии үтүө майгытынан-сиэринэн, дириг билиитинэн-көрүүтүнэн бар дьонугар улаханлык ытыктанар киһи эбит, ону кини төрөөбүт норуотун үтүө үгэстэрин этигэр-хааныгар ингэринэн, тус олоһор эркээйи онгостубутун туоһутунан аабыахха сөптөөх.

Афанасий Порядин сааһын тухары норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйууга элбэх сыратын биэрбитэ, үтүмэн үгүс кэпсээн, сэхэн умнуулан, сүтэн хааларын өрүһүйбүтэ. Элбэхтэн бири ыл-

лахха, Манчаары туһунан үһүйээннэри ордук толору хомуйан суруй-бута биллэр. Бу үлэ саха национальнай геройун мөккүөрдээх олобун таба сыаналыырга көмөлөөх буолбута чахчы. Кини ыраас чуолкай буочарынан суруйан, сүүһүнэн аабыллар айымньылары архыыпка туттаран үйэтишпит өгөтө өлбөөдүйбэт.

«Үрүн Үөдүйээн» олонхо ким олонхото буоларый диэн ыйытыы турара сиэрдээх. Онуоха А.С. Порядин бэйэтэ суруйбут аан тыла хоруй курдук буолуон сөп эбит. Ону аабааччы бэйэтэ сыаналыырыгар анаан, туох да көннөрүүтэ-көбүрэтиитэ суох киллэрдибит.

Бу суруктан көрдөххө, «Үрүн Үөдүйээн» олонхону Афанасий Семенович икки үтүө олонхоһуттан араас кэмнэ истибитин өйүгэр умнубакка тута сылдьан баран, кэлиң суруйбут эбит. Норуот тылыннан уус-уран айымньыта киһиттэн киһиэхэ бэриллэн иһэр үгэһинэн, олонхо кимиэнэ буолара ким толорбутунан аахсыллыахтаах. Бу түбэлтэбэ А.С. Порядин олонхо сурукка киирбит вариантын автора буолуохтааба чахчы курдук. Оттон олонхо санга вариана хас сырыы ахсын толоруллар кэмигэр эрэ айыллар диэн фольклористика үөрэбин сүрүн балаһыанньатын тутустааха, «Үрүн Үөдүйээн» олонхо Амма аатырбыт олонхоһута Тимофей Васильевич Захаров-Чээбий Түмэппий уонна Мэнгэ-Хангалас биллиилээх олонхоһута, Афанасий Семенович бэйэтин аймаба киһи Егор Васильевич Порядин-Манкы Дьөгүүр, толорууларыгар тус-туспа варианнар-даах, киин улуустар олонхолуур үгэстэригэр олобурбут, дың-чахчы сахалыы олонхо киэбигэр толору сөп түбэһэр айымньы буолар диэн этиэххэ тобоостоох.

А.С. Порядин бэйэтэ олонхону толорор эбит, ол туһунан оччотообу дьон ахтыыларыгар баар (сыһыарыы). Аны кини удьуор олонхоһут аймахтан төрүттээбин, элбэх олонхоһуту истибитин, үс олонхону сурукка киллэрбитин болбомтобо ыллааха, Афанасий Порядины олонхоһут курдук эмиэ көрөбүт.

Олонхо ыһыабын көрсө, быйыл Мэнгэ-Хангаластан үс олонхону, ол иһигэр А.С. Порядин «Үрүн Үөдүйээнин», М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральнай университет Олонхо научнай-чинчийэр институтта көрөн-истэн, үбүлээн таһаарда.

Бу олонхону, автор бэйэтэ эппитин курдук, П.А. Ойуунускай, Күндэ курдук тыл уһулуччулаах маастардара аабан, биһирээн, бэчэ-эксэ таһаарар бағалаахтара. Ол бағалара быйыл, болдьообут курдук, Улуу Ойуунускай төрөөбүтэ 120 сыллаах үбүлүйөн көрсө олоххо киирэр буолбутуттан ким үөрбэт, сүргэтэ көтөбүллүбэт буолуой.

«Үрүн Үөдүйээн» олонхо кээмэйэ 11304 строка, орто улахан кэриннээхтэргэ киирэр кыахтаах. Олонхо кириитэ, үгэс быһыытынан, эпическэй кэми ойуулааһынтан сағаланар (1-21 строкаларга), салгыы

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

сири-дойдуну ойуулааһын түһүмэбэ кэлэр (22-203 строкалар), ол кэн-ниттэн 197 строка тухары аан дойду килбэйэр киинэ буолбут Аҕыс салаалаах Аал Дууп Мас хохуйулар (204-343 строкаларга). Бу мас уобараһа мифтэн төрүттээх, олонхо биир сүрүн өйдөбүлүн, эпическэй дойду, сир-халлаан айыллыбыт тутулун көрдөрөр. «*Аҕыс иилээх-сагалаах Атааннаах-мөһүөннээх Айгыр силик, Ача-быча Аан ийэ дойдуга Килбиэннээх килэрийэр киинигэр, Туналганнаах отто ньууругар үүнэн тахсыбыт*» олонхо Аал-Дууп маһа тыыннаабымсыгыты ньыматыгар олобуран, майгыта-сигилитэ, саныыр санаата олонхо дойдутун олобор сыһыарыллан, бэрт сиһилии арыллар. Аан дойду норуоттарын эпостарыгар Улуу Мас дьүһүлгэнинэн сир-дойду үс эйгэтэ (үөһээ, орто, аллараа) ойууланар, ол дойдулар олохтоохторун уратылаах өйдөрө-санаалара кэпсэнэр. Бу маннык бэйэлээх үтүө дойдуга үөскээбит эбит суос-соботоһ киһи диэн билиһиннэри эмиэ атын омук эпостарыгар баар көстүү, оттон саха фольклоругар төрүт өбүгэ буолар бухатырдаах олонхолоһ туспа бөлөххө киирэллэр диэн чинчийээччи Н.В. Емельянов бэлиэтээн турар [4, 5]. Оннук бөлөххө «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботоһ», «Биз Уола Бэйбэлдьин тулаайаһ», «Сылгы Уола Дыырай Бухатыыр» онтон да атын киэнник биллибит олонхолоһ киирэллэр. Айыы бухатыыра буоллабына:

605-615

Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үт манган аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн  
Диэн үөмэн тийбэт  
Үрдүк ааттаах,  
Бырабан тийбэт  
Быдан сурахтаах  
Киһи эбитэ үһү.

Бухатыыр ата ити курдук хайаан да туспа ааттаах-суоллаах буолуохтаах, өнгө-дьүһүнэ чопчу ыйыллар. Маннык үгэс түүр-монгол эпостарыгар эмиэ баара биллэр, саха олонхотун эрдэтээни кэмигэр сыһыаннаах бэлиэ туоһу буолар. Өскөтүн Таатта олонхоһуттарын Үрүн Уоланнара үрүмэччи манган аттаах, Ньургун Боотур иһитэ диэн ойбоһос суолталаах персонаж эбит буоллабына, бу Мэнгэ-Ханаласка суруллубут олонхоһо Үрүн Үөдүйээн бухатыыр – сүрүн герой, олонхо устатын тухары элбэхтик өлөрсөр-охсуһар аналлаах.

Ол иһин ата эмиэ өлөрсүүгэ мииниллэр манган өнгөөх диэн этиллэр. Бухатыыр туттар тэрилтэ: *уһун суубулаан батас, кыырыктаах үңүү, ньир муос саа, таас мээчик, быһыйа* – толору кэпсэнэр (687-730 строкаларга). Салгыы олонхо сюжета тэтимнээхтик сайдан барар.

*Охсуһуу төрүүтэ* Чугаһы чордообут, Ыраабы ыраастаабыт Тимир Суодуйа диэн абааһы бухатыыра Үрүн Үөдүйээн Үс Айыы Куо балыстарын уоран-талаан барарыттан сабаланаар. Оттон дьиннээх ис төрүүтэ бухатыыр үс дойду улуу күүстээбэбин диэн олус улахан-нык сананан, ордук тутунан үрдүк айыылары хомоппутугар, өһүргэпитигэр буолар. Ол иһин утарсыы-хабырыйсыы дьин ис хоһооно аан дойду айыллыбыт сокуонун ытыктаабат, алдьатыылаах өйү-санааны утары турар *гуманистической философиянан* салаллар. Бу өттүнэн «Үрүн Үөдүйээн» олонхо киһилии сиэргэ-майгыга иитиллэр айыы бухатыырдаах, эйэлээх-иллээх олобу туругурдар дирин ис номохтоох айымныы буоларын бэлиэтиэххэ сөп.

Арабас Айыы Тойон абалаах, Айыы Сыралыман хотун ийэлээх, Абыс халлаан харабыла, Тобус халлаан чочобуойа буолбут Күдэн күүстээх, Одун уохтаах Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыырдар Тимир Суодуйаны хаайан баран, үс абас-балыс кыһыы кэргэн ылан олоролор. Бэйэлэрин балыстарын, Сыркыстаан Куо диэн ааттаах дьахтары, Үрүн Үөдүйээннэ анаан туспа олохтууллар. Сыркыстаан Куо дьиэтиттэн сэттэ хоно барбыт кэмигэр Үрүн Үөдүйээн, Үрүн Аар Тойон уларыйбат уураабынан тимир ампаарга хаайылла сытар Тимир Суодуйа угаайытыгар киирэн, абааһы бухатыырын босхолоон кэбиһэн, улахан буруйу онорор. Ол туһугар Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыырдар кинини сонно тута өлөрүөхтэрин Үс Айыы Куо балыстара ааттаһаллар-көрдөһөллөр. Ону ылынан, тыыннаах ордороннор, Үрүн Үөдүйээни уон ордуга биес сыл били ампаарга хаайан кэбиһэллэр. Атын буоллабына үрдүк халлаан бостобуойа онорон, ити кэм устата тохтообокко сүүрэр гына уураах таһаараллар. Сюжет линиятын иккис түһүмэбэр бото-болдьох туолан, айыы бухатыыра буруйун боруостаан, босхолонон тахсар уонна Сыркыстаан Куону былдьаан, атабаастаан-алдьатан барбыт Тимир Суодуйа ир суолун ирдээн, тон суолун тордоон эттээх-хааныттан иэстэһэр айанна турунар. Айыы бухатыыра үңкүрүс-күөһэлис гынаат, тимир лиһигир иннэ да, халлаан мохсоболо да, тимир дьуос сордон да буолар араас албаастаах эбит. Бухатыырдар охсуһууларын кэмигэр үс дойду айманара-алдьанара кэпсэнэр (6569-6748, 6818-6836 строкаларга).

Үрүн Аар Тойон айыы аймаҕын төрүттүүргэ аналлаах Үрүн Үөдүйээннэ Айыы Дьаргыл удабанынан арабас илгэни ыгтан көмөлөһөр. Тимир Суодуйаны кыайан-хотон төннөн истэбинэ, эриэн



таба көлөлөөх Ардымаан-Дьардымаан бухатыыр Сыркыстаан Куону кытта көрдөрбүтүнэн күрэтэн илдэринэн *сюжет иккис түһүмэгэ* сабаланар. Үрүн Үөдүйээн абааны кыыһа Дьыгэ Бааба Дьэс Хотообо хаайытыгар кэлгиллэн турбут Айанна миинэр Алып хара аттаах Ала Туйгун, Элэмэс кулун аттаах Эриэндэл Мэргэн диэн айыы бухатыырдарын босхолуур уонна өлбөт мэнэ уутун булан, урукку чөлөрүгэр түһэрэр. Үс сибиир суруксута Тура төрөөбүт Дьурайа Суруксуту киһи киирдэ ээ диэн кэпсэппэтэбиттэн сылтаан, охсуһаллар, бу кини бииргэ төрөөбүт инитэ эбит. Ини-бии айыы бухатыырдары бэйэ-бэйэлэрин билсэбэккэ охсуһаллара киин улуустар олонхолуур үгэстэригэр, холобура, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо тийэ баар матыып буолар. Сээккээн Сэһээн, Лабыа Лабысха диэн сир түннүгэ буолбут обонньордоох эмээхсин кэпсэтиилэрин истэн, Үрүн Үөдүйээн Ардымаан-Дьардымаан кэбирэх сири билэр:

8833-8843

*Отут улуу ойуун кута-сүрэ  
Оголонон тахсар  
Отут салаалаах  
Уйук Хара Мас баар.  
Ол мас саамай  
Үрдүкү салаатыгар  
Тоһоҕос от сага  
Долоҕоно хатыы уйага  
Үс хос бастаах  
Садара могой кыыл  
Утуйа сытара буолуо, — диэн.*

Ону тимир үөрбэ буолан сиһин үөһүн быһа түһэн кэбиһиэхтээх эбит. Үрүн Үөдүйээн аптаах-хомуһуннаах Ардымаан-Дьардымааны кыайар кыаба суох буолан, үрдүкү дьүүлгэ үнсээн хотор. Онно даҕаны тонус ойууна Ардымаан-Дьардымаан бухатыыр, Арабас маҕан халлаан Арбаатыгар алаһалаах Чынгыныыр Дьылҕа Хаан тойон тус иннигэр да туран, онорбут буруйун билиммэт, тигэх түгэнгэ диэри мэлдьэспитин кубулуппат. Ол буруйугар үйэтин-сааһын тухары эрдэнэн айабын ииттинэр дьылҕаба тиксэр. Тонус бухатыырын кытта атааннаһы *матыыба саха* олонхотугар араас өрүттээхтик көстөрүн бэлиэтиэххэ сөп, ол курдук айыы бухатыырын өстөөбө эрэ буолбакка, сорох олонхоҕо бухатыыр эрэллээх доҕоро, көмөлөһөөччүтэ буолар (С.С. Васильев «Эрчимэн Бэргэн», *Кыыда Тугуттай бухатыыр*).

Олонхоҕо сиэр-майгы темата айыы уонна абааны аймаҕын дьайыыларыгар тус-тусна өрүттээхтик арыллар. Үрүн Үөдүйээн чугас

ыала Алын тэллээр арбахтаах, Айыыттан-абааһыттан агаардаах Алын албастаах, Үрүт кубулбаттаах Ала Мондойой удабан бухатыыры үктэтэр, эстэн-буорайан кэлбитигэр көмөлөспөт, ол оннугар Күн кыыһа Күөгэлдьин удабан урукку өтгүгэр Үрүн Үөдүйээн кинини төһө да хабыстык тыллаһан хомоппутун иһин, өлөр-хаалар күнүгэр аһатан-сиэтэн үрүн тыынын өрүһүйэр, бэйэтин төһө да буруйдааталлар, айыы аймабын тэнитэргэ аналлаах Үрүн Үөдүйээни өлүөр диэри көмүскэхэргэ бэлэм.

*Түмүгэр* үгэс курдук төрөтөр оҕону төлкөлүүр, иитэр сүөһүнү күрүөлүүр аналлаах Үрүн Үөдүйээн уонна Сыркыстаан Куо уруу тэринэр ыралаах ыһыахтара тэриллэр. Онон манна киин улуус олонхотун *үгэс буолбут тутула* толору көстөр.

Олонхоҕо норуот олоҕор-дьаһаҕар кэлинни кэмнэ киирбит уларыыылар, сонун көстүүлэр сэдэхтик да буоллар бааллар, онон абааһы уола кулуба буолар баҕалааҕа соһуто суохтаах. Тимир Суодуйа Сыркыстаан Куоҕа: «*Дьэ, санаабын таба да эттиң, Уһун улууспар Миигиттэн ордуу Ама кими буланнар Кулуба оңоруохтарай?*» – диэн этэр. Эмиэ ити курдук Үрүн Үөдүйээн абааһы бухатыырын: «*Бу осторуок кыайбатах ороспуойа, Баахта кыайбатах баранаага, Түрмэ туппатах түөкүнэ*», – диэн ааттыыра эбэтэр айыы киһитин «*Улууһум өтүөтэ, Омугум ааттааҕа*», – диирэ олонхо айыллар кэмин уратыларын кэрэһилиир, истээччигэ чугас өйдөбүл буолар.

Олонхо мифологическай уобарастара Аал Дууп Мастан саҕалаан, Үөһээ дойду айыылара, аллараа дойду абааһылара, Орто дойду иччилэрэ – бары тус-туһунан бөлөхтөргө араарыллан, бэйэлэрин аналлаах функцияларын толороллор. Холобур, Тыл иччитэ Тыллаах-өстөөх Бар Чонхой кыыл буолан кэлэр өтгүгэр буолуохтаабы эрдэттэн кэпсиир анал дьарыктаабыттан да көрдөххө, саха киһитэ тугу барытын иччилээн, тыыннаабымсытан өйдүүр анимистическай итэбэлин тыына үчүгэйдик биллэр.

Айыы бухатыыра буруйун боруостаан, сангалыы уһаарыллан тахсыытын матыыба саха олонхотун *түмүк санаатын* – бухатыыр киһи буолар суол төрдүгэр кириитин көрдөрөр:

6920

*Бу отто нуоҕайдаах  
Дугуй бараан дойдуга  
Киһи буоларга кэскиллээн,  
Урааңхай буоларга оңоруулаан,  
Саха буоларга салайан.*

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

А.С. Порядин «Үрүн Үөдүйээн» олонхотун тыла-өһө төһө баайын, ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалара хайдах курдук күүстээхтэрин аабааччы бэйэтэ сыаналыаба. Ол курдук тэнгээһин, гипербола (омуннааһын), эпитет (уус-уран быһаары), деталлизация (сигилээн хохуйуу), тыыннаабымсытыгы ньымаларын тобоостоохтук туһанарыгар олонхоһут дьүһүйэр кыаба толору арыллар. Ат сылгы барахсан:

1220-1223

*Сэттэ былас холобурдаах  
Тибиһлээх нэлим көмүс сизлээх,  
Тогус былас холобурдаах бурхааттаах  
Оңочо көмүс кутуруктаах, – буолар эбит.*

Олонхо омунааһына үгэс курдук – ордук тарбаммыт ньыма:  
1808-1815

*Алталаах атыыр сылгы баһа  
Арахса тоңор,  
Аан-даан тымныыта  
Биһрдэ түстэ,  
Бургунас ынах муоһа  
Булгу барар  
Модун моруоһа  
Биһрдэ түстэ.*

Аны холоһун омунааһыны кытта холбуу туттулуутун холобурун бу кэрчиктэн көрүөххэ сөп:

2604-2612

*Сыгынагы тыыра тэптэрбитэ –  
Сырган эһэ курдук  
Часкыытаһа хааллылар,  
Чөңчөгү түөрэ тэптэрбитэ –  
Тогус огоньотторун курдук  
Өнүөхтэһэ хааллылар,  
Эмэги эмти тэптэрбитэ –  
Имиһит эмээхситтэр курдук  
Энэлиһэ хааллылар.*

Норуот айымньытын ойуулуур ньымаларыттан биһир сүрүннэрэ кубулуйбат эпитет (уус-уран быһаары) олонхо быһаһын тухары туттуллар: *Уһун суубулаан батаһын өнчөгүнэн Лохуор көмүс туораага тооронуор дылы (2191-2193), Агыс иһлээх-сагалаах Атааннаах-мөгүүннээх Айгыр силик Аан ийэ дойдум иччитэ Аан Алааччын Айыы*

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

далбар Ньэкээ ньилбэк Түүлээх ытыс Маган түнээгэй Күн чалбарыын,  
Хотун Эбэкэм! (2212-2222).

Детализация (сифилээн хохуйуу), тыннаабымсыгыты нымаларын холобурдарын манна киллэрбэтибит.

Бу олонхобо эмиэ бухатыыр айана түүр тыллаах өбүгэлэрбит сабаттан тутуһулан кэлбит кэккэлэтэн этии тутуллаах эпическэй формуланан бэриллэр:

2645-2652

*Кыһыны кырыатынан билэн,  
Сайыны самырынан билэн,  
Сааһы хаксаатынан билэн,  
Күһүнү өксүөнүнэн билэн,  
Аяннаан көтүөлээн...*

Уруулуу омуктарбыт эпостарыгар, Алтай эпоһыгар бу формула бэйэтинэн сылдара дыкти: *Кыш полгонын жаказы кырудан бүлдү, Жай полгонын жарды изиген бүлдү... [9]. Кыһын буолбутун кырыатынан биллэ, сайын буолбутун самырынан биллэ...* Маннык атышы холобурдар төһөнөн элбэхтэр да, ол олонхо былыргы үгэстэртэн утумнаан кэлэн иһэрин көрдөрүөхтээх.

Саха хоһоонун киэбэ уруулуу түүр тыллаах омуктарбытын кытта биир төрүттээбин чинчийээччилэр куруук бэлиэтииллэр. Ол курдук олонхо хоһоонун тэтимэ олуктар истэригэр тэн ахсааннаах сытыары да, туруору да аллитерация (дорбоон дьүөрэлэһиитэ) көмөгүнэн айбыллар. «Үрүн Үөдүйээн» олонхотугар кылгас (5-6 сүһүөхтээх) уонна орто кээмэйдээх (8-10 диэри сүһүөхтээх) строкалар холобурдарыттан ити чуолкайдык биллэр:

926-935

*Бөрө курдук бүгэн,  
Эһэ курдук иһийэн,  
Саһыл курдук саһан,  
Киис курдук кистэнэн,  
Күн сиригэр  
Көңүл көччүйэн,  
Аан дойдуга  
Дьааланан дьаарбайан  
Олордохпунуна  
Ордук үчүгэй буолуо этэ...*

436-443

*Кэтэгэрийн олорор киһи  
Кэгэ сага буолан көстөр,  
Хаңас диэки олорор киһи*

*Харагаччы сага буолан көстөр,  
Уңа диэки олорор киһи  
Улар сага буолан көстөр,  
Суол ааныгар олорор киһи  
Суор сага буолан көстөр эбит.*

Олонхо — норуот олобун энциклопедията диэн мээнэбэ эһпэттэр. Этнографияба сыһыаннаах кэрчиги да ылан көрүүххэ:

9315

*Түңкэтэх өттүнэн түннүктээх,  
Аргаа өттүнэн ааннаах,  
Дьэгин өттүнэн тэлгэхэлээх, —*

диэн абааһы аймаһын түктэри үгэстэрин сиһилии тиэрдэр, онуоха утары турар айыы дьыно күн эргийэр сиригэр түннүк онгостоллор, балабантан тахсаат күнү көрсөрдүү илининэн ааннаахтар, тэлгэхэлэрэ дьыэ иннигэр буолуохтаах диэн өйдөбүл чуолкайдык этиллэр. Күн кыһа Күөрэнсэ удабан кыырыыта, уон икки уус уһана сылдыаллара ойууланар, маннык сонун түгэnnэр «Үрүн Үөдүйээн» олонхо ис хоһоонун байыталлар.

«Үрүн Үөдүйээн» олонхобо 96 персонаж, сир-дойду анал ааттара баар. Олортон сир-дойду иччитэ Аан Алахчын Хотун, мифологическай көтөр Үс хос бастаах Даладыйар далан өксөкү, Кытаатай Бахсы уустара, кулут Симэхсин эмээхсин курдуктар хайа баҕарар олонхобо уларыйбат суолталаах персонажтар.

Олонхону бэчээккэ бэлэмнииргэ төһө кыалларынан түөлбэ тыл уратытын, олонхоһут тылын-өһүн уларыппакка киллэрэргэ кыһан-ныбыт. А.С. Порядин бу олонхону сурукка түһэрбит кэмигэр сахалыы сурук-бичик нуормалара төһө да олобура иликтэрин иһин, кини идэтийдит фольклору хомуйааччы үөрүйэбинэн, олонхо кэkkэлии тутуллаах хоһоонун таба тайанан суруйбута ордук кэрэхсэбиллээх.

Орфография (таба суруйуу) өттүгэр мөккүөрдээх тыллар суруйуу-лара автор хайдах суруйбутунан хаалларылынна, ол гынан баран текст аллараа өттүгэр Лит. (литературнай вариана) диэн ыйыы онгоһулунна: *тогочуну — чоґочуну, көгөлчөр — көгөччөр, мэґирэс — маңырас, ап-хомоһун*

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

– *ан хомуун, дыгийхийэн – дыгийхийэн, үтүрү – өтөрү, өтүө – үтүө, дыптылгалаах – дыпталгалаах, томторголоох – томторголоох о.д.а.*

Аны хоһуласпыт нь уонна хоһуласпыт ды сурукка ньнь, дыдь диэн киирбиттэрин оччотооһу кэм тылын-өһүн көрдөрөр диэн оннунан хааллардыбыт, арай сурулуута ньнь, дыдь диэн уратыланна:

1473-1476

Ол кэнниттэн  
Кыс мас курдук  
Кыһыл былыттар  
Кыыныннан тахсан кэллилэр...

2565-2569

Кулгаабын тыаһа  
Чуораан тыаһын курдук  
Чункунаан истэ,  
Минтэһэ буудьдьатын курдук  
Иһиирэн истэ ...

Биир эмэ түбэлтэбэ А.С. Порядин тылы албас суруйбутун, атын сиргэ бэйэтэ сөпкө суруйбут буоллабына, Рук. диэн бэлиэтээн баран көннөрүүнү ыйдыбыт. Итинник сурулуннулар: *ку[r]туйах улар, буобура кизэн му[ц]утуурун, тыаллаах-[к]уустаах о.д.а.*

Олонхоһут тылын уратытыгар кини сэргэстэспит *рт, рс, лдь* дорбооннору симэлитэн эбэтэр дьүөрэлээн, хоһуласпыт *тт, сс, дыдь* солбуйара текскэ оннунан хаалларылынна, оттон дорбоон хоһулаһыта сорох түбэлтэбэ бэлиэтэммэтэбин аабааччы өйдүүрүгэр ыарахан буолуо диэн көннөрөн баран, туспа ыйыы онгордубут: куорсуннаах – *куоссунаах*, аартык – *ааттык*; хаххалаан – *хаххалаан*, киллэрдим – *киллэрдим*.

А.С. Порядин элбэх дьону кытта алтыспыт, нууччалыы билэр киһи буолара олонхотун тылыгар биллэр, аны киин улуустар саналарыгар нуучча тылыттан кирии элбээбитэ бу олонхоһо эмиэ көстөрүн ыйдыбыт: фабрика – *баабырыкы*, вельвет – *бэлбэриэт*, китайка – *кытаайка*, трико – *төрүкүө*, лом – *луом*, чашка – *чааскы*, почтовый – *бостобуой*, молодняк – *молодьоох*, гривна – *кириибиннык*, взвоз – *оспуос*, кривой – *кырыбыай*, аршин – *ассыын*, палатка – *балаакка о.д.а.*

Киин улуустарга кэпсэтэр тылга соробор *н* уонна *ң* аралдыһыта баар, оннук түбэлтэ көннөрүүлээх киирдэ:

10259-10262

Талаабытың чахчы буолла,  
Андагайбытың албын эбит.

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

*Дыңцнээх эппижкин этэ огус,  
Чахчылаах тылгын саңара огус!*

Тыл эрдэтээни көрүнгүн, историческай уларыйытын кэрэһилиир халыыштар уонна эргэрбит тыллар (архаизмнар) олонхо тылын баайын туоһута буолаллар: хара *сабаан* сайыннаах — *самаан* сайыннаах, харылааччы *убайа* турар уот — *умайар* уот, *кэмгэ* — кэмнэ; салбан салыйбат *сар кыыллаах*, *кэриэн ымыйа*, *чороон айах*, *чыңырғастаах сыттык*, хааннаах *харгыйа* хара ааттык о.д.а. кинигэ тексигэр манньык бэлиэлэ-эх\* тылдыкка быһаарыллан киридилэр. Олонхо дьонун, сир-дойду ааттарыгар ыйынньык оңоһулунна.

Кинигэ аабааччыларга уонна олонхону чинчийээччилэргэ туһалаах буоларын инниттэн итинник быһаарыылар оңоһулуннулар.

Олонхо кинигэ буолан тахсарыгар күүс-көмө буолбут РНА СС Саха сиригээби Научнай киинин президиумун председателэ, РНА чилиэн-корреспондена Михаил Петрович Лебедевкэ, Мэнгэ-Хангалас улууһугар Олонхо Ассоциациятын салайааччы Февронья Васильевна Шишигинаба уонна Мэнгэ-Хангалас улууһугар ытытыллар Олонхо ыһыабын тэрийии дирекциятын салайааччытыгар Евдокия Николаевна Ивановаба махталбытын тиэрдэбит.

**М.К. Аммосов аатынан  
Хотугулуу-Илинги федеральнай университет  
Олонхо научнай-чинчийэр институтун научнай үлэһиттэрэ  
М.Т. Гоголева, С.Д. Львова**



Үрдүк тиити үрдүнэн көтөр  
өлөссүүгэ миинэр үүт маган аттаах,  
үс айыы кuo балыстаах

## ҮРҮНҮӨДҮЙЭЭН БУХАТЫЫР

- 1 Быралыйан ааспыт  
Былыргы дьыл  
Быдан мындаатыгар,  
Уларыйан ааспыт  
Урукку үйэ  
Уһун уорбатыгар,  
Ааһан барбыт  
Анараангы<sup>1</sup> күн  
Аабыллыбат арбатыгар
- 10 Сыалыһар балык сыттыктаах,  
Биил балык биттэхтээх,  
Туут балык тулаһыннаах,  
Тиит балык тирээбиллээх  
Сир ийэ,  
Сибэтиэй буор  
Сири чабычах сабаттан  
Сизэгэн кыыл түүтүн курдук  
Тэнийэн-тэлгэнэн,  
Киэнэ-былаана биллибэт
- 20 Кэтит Сибиир буолан

1 Лит.: анараангы



## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Тэлгэнэрин саѳана,  
Аѳыс иилгээх-саѳалаах  
Атааннаах-мөбүөннээх  
Айгыр силик,  
Ача-быча  
Аан ийэ дойду  
Алтан тиэрбэс саѳаттан  
Аѳыс тараан  
Таба муонун курдук
- 30 Тараадыян-тарѳанан,  
Улуу байѳал олохтоох,  
Тумары<sup>2</sup> байѳал тулалаах,  
Устата-туората биллибэт  
Отто<sup>3</sup> Сибиир буолан  
Уһаан-кэн'ээн,  
Туруут<sup>4</sup> хайа тулаланан,  
Таас хайа дьайыннанаан,  
Баараѳай хайа баѳаналанан,  
Буор хайа модьоболонон,  
40 Муус хайа булуннанаан,  
Кыһыл кумах кыбытыыланан,  
Араѳас буор ардайданаан,  
Туой буор тумаланан,  
Хара буор хаппахтанаан,  
Күөх от кырыстанаан,  
Иэгэйэр мас экиннэнэн<sup>5</sup>,  
Куоѳайар мас холлобостонон,  
Уолар чалбах ууланаан,  
Отто нуоѳайдаах
- 50 Дугуй бараан  
Торуой Сибиир дойду  
Он'оһуллан туругуран,  
Үүнэн өрүкүйэн  
Үөскүүр күнүгэр  
Килбиэннээх килэрийэр киинигэр,  
Туналѳаннаах отто ньуурутар

---

2 Лит.: тумара

3 Лит.: орто, салгыы отто диэнинэн хаалларылынна

4 Лит.: туруук

5 Лит.: эркиннэнэн, салгыы экиннэнэн, экиннээх диэнинэн  
хаалларылынна

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

- Баара эбитэ үһү:  
Туруйа кыыл  
Тобус сыл тухары
- 60 Тула көтөн-көтөн,  
Тулатын булумна,  
Туоххаһыйа кыддьан<sup>6</sup>  
Тонгон өлбүт  
Тулагыр мабан тодоон,  
Кыталык кыыл  
Абыс сыл тухары  
Кырыяа көтөн-көтөн,  
Кытыытын булумна,  
Кыралыйа кыддьан
- 70 Кыаммат буолан өлбүт  
Кылабыр мабан дойду.  
Бу дойду буоллабына  
Саспат сардангалаах  
Саарай мабан күннээх,  
Киирбэт дьэргэлгэннээх  
Дьэрис мабан ыйдаах,  
Харанарбат  
Сырдык сыдыай мабан күнүстээх,  
Хаар түспэтэх
- 80 Хара сабаан<sup>7</sup> сайыннаах,  
Тымныы түспэтэх  
Үкээр куйаастаах;  
Күрэнсийбэт  
Күөх сибэкки оттоох,  
Бураллыбат  
Мотуок солко мутукчалаах,  
Тоороммот  
Лонуор көмүс туораахтаах,  
Сиэрэнсийбэт
- 90 Күөх солко сэбирдэхтээх;  
Туран барбат  
Туруйа кыыллаах,  
Кыһаллан көппөт  
Кыталык кыыллаах,  
Куттанан куоппат

6 Лит.: кырдыан, салгыы кыддьан диэнинэн хаалларылынна

7 Лит.: самаан, атын түүр тылларыгар: сабаан

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

- Куба кыыллаах,  
Халбарыйан барбат  
Хаас көтөрдөөх,  
Күрэнэн көппөт
- 100 Көнчөх<sup>8</sup> кустаах,  
Быстаран барбат  
Быллырыыт чөкчөнөлөөх,  
Барыац бабарбат  
Барба бараахтаах,  
Туран туораабат  
Торбон тураахтаах,  
Элийэн барбат  
Элиэ кыыллаах,  
Салбан салыйбат
- 110 Сар\*кыыллаах,  
Кэлэбэйдээн кэрээбэт  
Кэбэ кыыллаах,  
Өрөөн тохтообот  
Өтөн кыыллаах,  
Ыран тохтообот  
Ымы чыычаахтаах,  
Көрүдьүөс ырыалаах,  
Көлүөс чыычаахтаах,  
Үрэллэн куоппат
- 120 Үөр тулуктаах  
Өгүө<sup>9</sup> дойду эбитэ үһү.  
Бу маннык  
Өгүө дойдуну  
Тула көрөн  
Толкуйдаан турдахха,  
Ситэ көрөн  
Сибикэлээн<sup>10</sup> биллэххэ:  
Тула өттүгэр  
Сонобос атыырдар
- 130 Дьохсооттоһон онньоон<sup>11</sup>  
Туралларын курдук

8 Лит.: көнчөх\*

9 Лит.: үгүө, салгыы өгүө диэниңэн хаалларылынна

10 Лит.: сибикилээн

11 Лит.: оонньоон

- Чучумаас<sup>12</sup> тумулардаах эбит,  
Илин өтгүгэр  
Илбиргэс солко  
Сэбирдэбин иилиммит  
Илээн\* чаран  
Хатыннардаах эбит,  
Согуруу<sup>13</sup> өтгүгэр  
Соһо солко
- 140 Мутукчатын сууламмыт  
Лонкур тиит  
Тыалардаах эбит,  
Арбаа өтгүгэр  
Аалай солко  
Сэбирдэбэ сиппит  
Арыы талах  
Тыалардаах эбит,  
Хоту өтгүгэр  
Хорволдьун лөһуор
- 150 Туорааба торолуйбут  
Дороххой бэс  
Ойуурдардаах эбит.  
Ол ис кырытыгар  
Эргиччи көрөн кэбистэххэ:  
Сыа арыытын курдук  
Саймаархай күөх  
Сыһыылаах эбит,  
Тобочуну<sup>14</sup>  
Тэниччи тардан уурбут курдук
- 160 Туналбаннаах дьолуо күөх  
Толоонноох эбит,  
Көгөлчөр<sup>15</sup> сыгы тириитин  
Тиэрэ уурбут курдук  
Күөх хотоол  
Хочолордоох эбит;  
Манна буолабына  
Биэс салаалаах  
Бэттиэмэ күөх ото

---

12 Лит.: чочумаас

13 Лит.: согуруу, салгыы согүрүү диэнинэн хаалларылынна

14 Лит.: чоҕочуну

15 Лит.: көгөччөр

- 170 Мэндээриччи үүммүт,  
Сэтгэ салаалаах  
Сибэкки күөх ото  
Ситэн силигилээбит,  
Абыс салаалаах  
Ача күөх ото  
Анаарыччы үүммүт,  
Тобус салаалаах  
Локуора күөх ото  
Торолуйан тупсубут;  
Онно буоллабына
- 180 Үксэ-дьүүдэ биллибэт  
Үрүг түүлээх,  
Үөрбэ көбүллээх  
Онно үөрдүспүт,  
Халлаан сулуһун курдук  
Халын элбэх  
Хашпырыт\* манган сылгы  
Манна ханыыласпыт,  
Ахсаана-дыабыта биллибэт  
Атырдых туйахтаах
- 190 Анах<sup>16</sup> сүөһү  
Алыс элбэбэ  
Онно айгыстыбыт,  
Холобура биллибэт  
Хонобор муостаах,  
Куйбуур кутуруктаах  
Манна холбоспут,  
Туйабынан ооньуур  
Туораах кулун  
Туйгуннук торолуйбут,
- 200 Бэрбээкэйинэн ооньуур  
Мэгирэс<sup>17</sup> тамыйах  
Бэттик бэргээбит  
Дойдута эбитэ үһү.  
Бу маннык бэйэлээх  
Туйгун дугуй бараан дойду  
Отто ньургун дыулайыгар,  
Дьоллоох улуу уорбатыгар

16 Лит.: ынах

17 Лит.: мангырас, мэгирэс – түөлбэ тыла

- Үүнэн-үөскээн  
Тураа эбитэ үһү
- 210 Дьылҕа Хаантан ыйаахтаах,  
Айыы Тойонтон анабыллаах  
Абыс салаалаах  
Аал Дууп Мас.  
Бу мас буоллабына  
Алын силиһэ  
Бу үктээтэр өбүлүбэт,  
Баттаатар матайбат,  
Сэттэ битгэхтээх  
Кэйбэлдыйбэт киэптээх
- 220 Кэтит үтүгэни  
Силэйэ үүнэн киирэммин,  
Абыс дьайаалаах  
Аллараа бөбөбө  
Арбара үүнэн киирэммин,  
Тобус дьуодьалаах\*  
Тумара хара дойдуга  
Тобулу үүнэн  
Сойуодуйан түстэхпинэ,  
Аллараа бөбө
- 230 Ангаарды[ы] харахтаах,  
Аан күдэн тыыннаах,  
Ап-хомоһун<sup>18</sup> албастаах  
Адьярай аймахтара  
Атын дойдуттан кэлбити  
Абааһы көрөн,  
Атыгыры санаан  
Өрө кынчарыйдахтарына,  
Силиһим хатыа,  
Симэһиним абыһа,
- 240 Сэттээх-сэлээннээх,  
Сэмэлээх-сунхалаах  
Буолуом диэн,  
Айыы сириң ньюурунан  
Абыс иилээх-саҕалаах  
Аан ийэ дойдуну  
Арбаатын устун

- 250 Аһара үүнэн,  
Сэтгэ үрэх баһын  
Тилийэ үүнэн,  
Абыс үрэх баһын  
Арбара үүнэн,  
Тобус үрэх баһынан  
Тобуоруйа үүнэн,  
Туруут таас хайалар тэллэхтэринэн  
Тобулута үүнэн тахсан,  
Хонгор хаас көтөр  
Хонхочобун\* курдук  
Хоппойтолоон тахсыбытыттан,  
260 Баһын-атабын  
Быһыта баттаабыт курдук  
Маған сылгы саба  
Үрүн күүгэннэр  
Өрүтэ үллэнни,  
Барылаччы сүүрүгүрэ,  
Унан уста сыппыттарыттан  
Сэтгэ үрэх буолан  
Сиэттиһэн дыгийһийэн<sup>19</sup>,  
270 Абыс үрэх буолан  
Асхарыйан аргыстаһан,  
Тобус үрэх буолан  
Тобуоруйан тохтон,  
Түмүллэн түһэрэ эбитэ үһү.  
Сүүрэр атахтаах сүүмэрдэрэ  
Манна сөбүөрүйбүттэр,  
Быһый атахтаах быыбардара  
Манна бытталаммыттар\*,  
Сырбан эһэлэр  
Манна сыһаабырбыттар\*,  
280 Торбон бөрөлөр  
Онно торолуйбуттар,  
Хара тыа хардааччыллара  
Манна халын куннаммыттар,  
Хат таманнаммыттар\*.  
Бу мас буоллабына  
Үөһээ өттө

Үрдээн өрүкүйэн,  
Өрөбөгө көбөрөр  
Үс хаттыгастаах  
290 Өндөл манган халлааны  
Үтүрү<sup>20</sup> үүнэммин,  
Сэтгэ хос дьаптылбалаах<sup>21</sup>  
Дьэнкир манган халлааны  
Чиэрэс үүнэммин,  
Абыс хаттыгастаах  
Арабас маџан халлааны  
Аһара үүнэммин,  
Тобус хос торуннаах  
Дьолоуо тунаар маџан халлааны  
300 Тобулу үүнэммин,  
Томторболоох<sup>22</sup>  
Тойон сэргэ буолан  
Туоллан турдахпына,  
Ол дойду олохтооџо  
Олуйа-тэлийэ<sup>23</sup> ааттыктаах<sup>24</sup>,  
Омчолуун-чомчолуун опшуостаах,  
Уолугун төрдүгэр  
Олорор оџо саџа  
Удурџаччы уйаламмыт,  
Уолуйан-таалыйан  
310 Омуннуран уһуктар  
Улуу Суорун Тойон  
Тобус кынчалџан хаан уолаттара,  
Абыс кырабыай\* хаан кыргытара  
Туора көрөн,  
Тобулу одуулаан  
Таннары кынчарыйдахтарына,  
Төбөбүттэн хандарыйыам<sup>25</sup>,  
Мутукчам буралдыа,  
Туорааџым тооронуо,  
320 Сэттээх-сэлээннээх

---

20 Лит.: өтөрү

21 Лит.: дьапталбалаах

22 Рук.: томторголоох

23 Лит.: тэлэйэ

24 Лит.: аартыктаах, салгыы ааттыктаах диэнинэн хаалларылынна

25 Лит.: хагдарыйыам



330 Буолуом диэн  
Сэттэ үрэх баһынан  
Сириэдийэ үүнэн,  
Абыс үрэх баһынан  
Абаарыйа<sup>26</sup> үүнэн,  
Тобус үрэх баһынан  
Тобуоруйа үүнэн,  
Күдүгэ күнү бүөлээн,  
Таһаата халлааны хаххалаан<sup>27</sup>,  
Таннары наммыллан,  
Тобойдоох сэлэ курдук  
Токуруйаң-ньургуйаң  
Нуобайаң турарыттан,  
Арангалаабыт  
Анды кус сымыытын курдук  
Арабас илгэнэн  
Чаллырбаччы таммалаан,  
340 Үс үйэ тухары  
Үрүмэтийэн көрбөтөх  
Үүт таала күөл  
Мантан үөскээбитэ  
Эбитэ үһү,  
Кыптый кынаттаах  
Манна кытгыспыт,  
Холбобой куоссуннаах<sup>28</sup>  
Манна холбоспут,  
Көтөр биийэ  
Манна көччүйбүт;  
350 Дабыдалларын силиитэ  
Чалхах<sup>29</sup> буолбуттар,  
Унуохтарын силиитэ  
Уу буолбуттар,  
Мантан аһаан  
Халын кунҕаммыттар,  
Хат таманнаммыттар\*,

26 Лит.: аҥаарыйа

27 Рук.: хахалаан, мантан аллараа хахха, хаххалаан, хаххалыыр диэн көннөрөн сурулунна

28 Лит.: куорсуннаах

29 Лит.: чэлкэх\*

- Мүөссүн<sup>30</sup> түүлэммиттэр,  
Кырасыабай кырааскаламмыттар,  
Сатыы сырыыламмыттар.  
Бу маһы  
360 Утары туран  
Одуулаан көрдөххө,  
Сынан туран  
Сыдайан көрдөххө:  
Хаһаас арыыны  
Хайыта баттатаалабыт курдук  
Үс хос лоонлоор көмүс  
Хатырыктаах эбит,  
Муораба чугаһаабыт  
370 Модун чору|у|н  
Мутуктаах эбит,  
Чороон айахтары  
Таннарыта ыйаабыт курдук  
Лонкуруун көмүс  
Туораахтардаах эбит,  
Хотун дыахтар тимэхтэрин  
Кэккэлэччи<sup>31</sup> ыйааттаабыт курдук  
Нэлим солко  
Сэбирдэхтээх эбит,  
Атыыр сылгы сиэллээх кутуругун  
380 Бобута баайталаабыт курдук  
Мотуок солко  
Мутукчалаах эбит,  
Эрдэбэс улардары  
Эргиччи ыйааттаабыт курдук  
Эбирдээх көмүс  
Эриэхэлээх эбит;  
Күн диэки көрдөххө  
Күнү бүүлүүр,  
Халлаан диэки көрдөххө  
390 Халлааны хаххалыыр,  
Үүнээйиттэн өрүһүйэ үрдүк,  
Мастан баһаам суон  
Мас эбит.

---

30 Лит.: ньүөрсүн\*

31 Рук.: кэкэлэччи, салгы кэккэлэччи, кэккэлэттилэр диэн көннөрөн сурулунна

- Бу аан ийэ дойду  
Килэйэр иэнигэр,  
Тунальйар оттотугар,  
Эргичийэр киинигэр  
Баара эбитэ үһү  
400 Аҥаарды[ы] эркинэ  
Абыс уоннуу саһааннаах  
Айдаҥ уорук,  
Аан алаһа,  
Балабан дьиэ.  
Бу балабан тас өттө  
Кир сыстыбатах  
Килбиэннээх тэлгэхэлээх,  
Тобурах тохтооботох  
Дьулабай\* тусаһалаах,  
Сэлиилээх ат  
410 Ситэн сиэлбэт  
Сэндэнгэлээх\* киэн тэлгэхэ оттотугар  
Үс томторболоох ойуулаах  
Тойон баабыр  
Сэргэлэрдээх эбит.  
Бастын сэргэтигэр  
Бар кыыл  
Баргыйа олорор,  
Оттоку сэргэтигэр  
Өтөн кыыл  
420 Үөтэ олорор,  
Кэнники сэргэтигэр  
Кэбэ кыыл  
Кэпси олорор эбит.  
Аҥаарды эркинэ  
Абысты саһааннаах  
Абыс тиһик  
Арабас ампаардаах эбит.  
Бу балабан дьиэ  
Сэттэ киһи кыайан сэгэппэт  
430 Сэттэ уон  
Тиһэх эһэ тириитинэн  
Тигэн-дьаптайан онорбут  
Ат-хаан халбанын  
Арыя баттаан киирэн,

Көрөн турдахха:  
Кэтэбэрийн олорор киһи  
Кэбэ саба буолан кестөр,  
Ханас диэки олорор киһи  
440 Харабаччы<sup>32</sup> саба буолан кестөр,  
Уна диэки олорор киһи  
Улар саба буолан кестөр,  
Суол ааныгар олорор киһи  
Суор саба буолан кестөр эбит.  
Айгырыа диэн  
Абыс уон  
Аарыма тиит бабаналаах эбит,  
Долгуйуо диэн  
Тобус уон  
450 Туйгун тиит тулуурдаах эбит,  
Үөһээ бөбөттөн  
Үргүөһүн үргүйүү диэн  
Үс хос өтүө мас  
Үрүттээх эбит,  
Аллараа бөбөттөн  
Аргыаһын аргыйыа диэн  
Абыс хос дыаптылба таас  
Муосталаах эбит,  
Отто дойдуттан  
460 Күүстээх көй салгын  
Көнгү охсуо диэн  
Тобус хос туйгун мас  
Холлобостоох эбит.  
Бу дыиэ хабыллар хаба оттотугар  
Айыһыт тойонтон анабыллаах,  
Абыс уон көтөх мас аһылыктаах  
Аан күнкүй оһохтоох эбит.  
Манна буолабына  
Хатан тиит мас  
470 Харьлааччы убайа<sup>33</sup> турар,  
Чиргэл тиит мас  
Линкинэччи убайа турар.  
Бу маннык бэйэлээх  
Көй киин,

32 Лит.: хараначчы

33 Лит.: умай, убай — түөлбө вариана, атын түүр тылларыгар баар

Көмүс уйа,  
 Абыс уорбалаах  
 Айданг уорук аан алаһа  
 Анабыллаах ағата,  
 Тобус уон тулуурдаах  
 Туруу бараан тойоно  
 480 Кимий диэтэххэ:  
 Оччотообу кэмбэ<sup>34</sup>,  
 Урукку үйэлэргэ  
 Сэтгэ улуус  
 Тэнийэ илигинэ,  
 Абыс улуус  
 Адаарыйа илигинэ,  
 Тобус улуус  
 Тунуйа илигинэ,  
 490 Саха салалла илигинэ  
 Салаллыбыт,  
 Ураанхай<sup>35</sup> оҕоһулла<sup>36</sup> илигинэ  
 Оҕоһуллубут  
 Соботох биир киһи.  
 Бу киһи буоллабына  
 Дьүдүн бараан дьүһүнэ,  
 Хаан чааан сэбэрэтэ  
 Хайтабый<sup>37</sup> эбитий диэн  
 Уус киһи  
 500 Одуулаан көрдөбүнэ,  
 Кырбадаһын\* киһи  
 Кынгаан көрдөбүнэ:  
 Ончо тыыны  
 Умсары ууран кээспит курдук  
 Онньофор көмүс уллунахтаах,  
 Суоллаабыт<sup>38</sup> тиит чууккатын курдук  
 Сотолоох,  
 Уолах тиит отто чууккатын курдук  
 Уллуқтаах,  
 Үс былас дьөрбөгөр өттүктээх,

34 Лит.: кэмнэ, кэмбэ — тыл эрдэтээни халыыба

35 Рук.: ураанхай

36 Лит.: онҕоһулла

37 Лит.: хайдабый, салгыы хайтах, хайтабый диэнинэн хаалларылынна

38 Лит.: Суллаабыт

- 510 Биэс былас биэкэйэр биилтээх,  
Сэттэ былас килэйэр иэннээх,  
Абыс былас дарайар сарыннаах,  
Быспыт тиит курдук быччыннаах,  
Хастаабыт тиит курдук харылаах,  
Хоппо күрдьэх саба  
Дьарыс\* хаан ытыстаах,  
Уон атыыр кырынааһы  
Таннары сахсыйбыт курдук  
Талааннаах бабыа көмүс
- 520 Дьаргыл хаан тарбахтаах,  
Үс арсыын күөкэгэр моонньоох,  
Сы|а|р|балаах ат курдук  
Сырыылаах сырайдаах,  
Түстээх от курдук  
Чөмчөгөр төбөлөөх,  
Тэргэн ый ньэмиэтин\* курдук  
Кэлтэгэй кэй чуор кулгаахтаах,  
Ку|р|туйах улар  
Кутурутун курдук
- 530 Куударалаах баттахтаах,  
Эрдэбэс улар  
Иэнин түүтүн курдук  
Эриллэбэс чанчыктаах,  
Хамчаакы саарбатын  
Атахтаһыннары уурбут курдук  
Хара сурааһын хаастаах,  
Эрэдэһиннээх үүн тиэрбэһин  
Кэккэлэччи тушпут курдук  
Икки эрилкэй
- 540 Уоттаах чабаан харахтаах,  
Эттээх ат харытын  
Экчи быһа баттаабыт курдук  
Хаансаардаах\* муруннаах,  
Кэриэстээх<sup>39</sup> манньыаты  
Кэккэлэччи тушпут курдук  
Килиэ көмүс тийстээх,  
Үс кырбас үөһээ уостаах,  
Алта кырбас аллараа уостаах,

- 550 Манньиат хаччы курдук  
Малтабар сүүстээх,  
Кыһыллыбат кыһыл көмүс иннээх,  
Сууйуллубат үрүн көмүс ньуурдаах,  
Быһый быһыылаах,  
Бөбө мөссүүннээх,  
Күүстээх көрүнгнээх,  
Турар бэйэтэ  
Туруору үрдүгэ  
Тобус саһааннаах,  
Төгүрүччү суона
- 560 Түөт<sup>40</sup> саһааннаах  
Киһи эбит.  
Бу манньик киһи  
Таннар таһаһа  
Тугуй эбитий<sup>41</sup> диэтэххэ:  
Оччотообу бэриэмэбэ<sup>42</sup>,  
Урукку үйэлэргэ,  
Баабырыкы диэн  
Малыгыр суоҕа,  
Атыһыт диэн
- 570 Адыас суоҕа,  
Торгуомсук диэн  
Туура суоҕа,  
Бэлбэриэт танас  
Мэличчи суоҕа,  
Сукуна танас  
Сукубуой суоҕа,  
Торбо танас  
Долуой суоҕа,  
Кытаайка танас
- 580 Кылбаччы суоҕа,  
Түрүкүө танас  
Төрүт суоҕа,  
Баата танас  
Малыгыр суоҕа;  
Ол буоллабына  
Түнэ киэнин түүнүктээбин,

---

40 Лит.: түөрт, салгыы түөт диэнинэн хаалларылынна

41 Лит.: Туох эбитий

42 Лит.: бириэмэбэ, салгыы бэриэмэ диэнинэн хаалларылынна

- 590 Дьүһүйэн туран тангныбыт,  
Сарыы киэнэ дьаассынын  
Дьаныян туран тангныбыт,  
Саһыл киэнэ саҕахтаабын  
Талан туран тангныбыт,  
Бэдэр киэнэ бэлэпчилээбин\*  
Биһирээн туран тангныбыт,  
Киис киэнэ киргилдээбин  
Кичэйэн туран тангныбыт,  
Буобура киэнэ му|н|утуруун  
Бултаан туран тангныбыт  
Киһи эбитэ үһү,  
Бу манньк киһи
- 600 Алталаах ат ыатарбат  
Албан-далбан<sup>43</sup> аата,  
Кунан обус хонгорбот  
Дьохун бигэ сураба  
Кимий-хайаный диэтэххэ:  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөсүүгэ<sup>44</sup> миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах
- 610 Үрүн Үөдүйээн диэн  
Үөмэн тийбэт  
Үрдүк аатта|а|х,  
Быраҕан тийбэт  
Быдан сурахтаах  
Киһи эбитэ үһү.  
Үс айыы куо  
Балыстара буоллабына  
Тахсан ээр күн курдук  
Сарданалаах чабырбайдаах,
- 620 Киирэр ээр күн курдук  
Килбиэннээх иэдэстээх,  
Ойон ээр күн курдук  
Туналбаннаах ньуурдаах,  
Хара саарбаны  
Атахтаһыннары уурталаабыт курдук

43 Лит.: талбан

44 Лит.: өлөрсүүгэ



- 630 Хара сурааһын хаастаах,  
Тыһы кырынааһы  
Таннары тупшут курдук  
Субурхай мабан муруннаах,  
Улаан сылгы уу хаһатын  
Ойо быспыт курдук  
Обугур саһыл уостаах,  
Кириибинныйк\* хаччыны  
Кэккэлэччи тупшут курдук  
Килэгир көмүс тиистээх,  
Кытай ууһа  
Кырбыһтаан онгорбут  
Кыһыл көмүс ньуоскатын курдук  
Кыһыл эт тыллаах,
- 640 Тобус ассыын<sup>45</sup> холобурдаах  
Долгуннаах  
Нуолур солко сүһуохтаах,  
Тангас бүтэй этгэрэ көстөр,  
Эт бүтэй унуохтара көстөр,  
Унуох бүтэй силиилэрэ көстөр,  
Силии бүтэй силгэлэрэ көстөр,  
Хаас оботун курдук ханарыспыт,  
Туруйа оботун курдук туттарыспыт,  
Кыталык оботун курдук кылбарыспыт
- 650 Дьахталлар эбиттэр.  
Бу маннык дьахталлар  
Үөмөн тийибэт  
Үрдүк ааттара,  
Унун тийибэт  
Уһун сурахтара  
Кимнээбий эбитий диэтэххэ:  
Улаханнарын аата  
Тобус ассыын  
Нуолур солко сүһуохтаах
- 660 Нуура Нусха диэн эбит,  
Оттолорун аата  
Абыс ассыын  
Аалай солко сүһуохтаах  
Айталы Куо диэн эбит,

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

- Оччугуй балыстарын аата  
Ороһулаан төрөөбүт  
Улаанньйа Куллуруут диэн.  
Бу дьахталлар буоллабына  
Өйдөөх киэнэ өтүөлэрэ,  
670 Мэйиилээх киэнэ бэттэрэ,  
Санаалаах киэнэ сайабаастара,  
Иннэлээх киэнэ эриэккэстэрэ,  
Сүүтүктээх киэнэ сүүмэрдэрэ,  
Кыштыйдаах киэнэ кылаабынайдара,  
Тарбахтаах киэнэ талыылара,  
Уус киэнэ одьунаастара эбиттэр.  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Өйдөөх өтүөтэ,  
Мэйиилээх бэрдэ,  
680 Санаалаах сайабааһа,  
Тыллаах дьоробойо,  
Харахтаах кырабыта,  
Кулгаахтаах чуора,  
Сир уйбат си|и|линэйэ,  
Буор уйбат бухатыыра  
Эбитэ үһү.  
Охсуһууга туттар  
Уолан киһи  
Уостаах тиһэ  
690 Унуоргу тыаттан  
Орболдьуйан көстөр  
Уһун суубулаан батастаах эбит,  
Кыргыһыга туттар  
Кыыс дьахтар  
Кыламаннаах хааһа  
Унуоргу кытылтан  
Кылбаддьыйан<sup>46</sup> көстөр  
Кырыктаах үнүүлээх эбит,  
Тобус уон бууттаах  
700 Тимир чомпо сүлүгэстээх эбит,  
Биэс уон бууттаах  
Мэрилиир мээчиктээх эбит,  
Отут болгуо оргуһууга\*,

46 Лит.: кылбалдьыйан, салгыы кылбаддьыйан диэнинэн хаалларылынна

- Сэтгэ болгуо чээрэтэ\*  
 Ыльш-чылын быһахтаах эбит;  
 Хатыан-эмизн дойду  
 Хатынга хатыннаах,  
 Томуон-эмизн дойду  
 Туоһа туостаах,  
 710 Китизн-эмизн дойду  
 Киилэ кириллээх,  
 Хаалын балык  
 Хабажа силимнээх,  
 Хахай кыыл  
 Хаана кырааскалаах,  
 Улуу баабыр  
 Уорбата киристээх,  
 От үрэх  
 720 Тобойдуу түспүтүн курдук  
 Ньиргиздээх  
 Ньир муос саалаах эбит.  
 Тиинньит ыал дьизтин курдук  
 Тимир тинсирики охтообо үһү,  
 Балыксыт ыал балажанын курдук  
 Мас баалтааны\* охтообо үһү,  
 Бөрө сангыяхтаах киһи  
 Туора охтубутун курдук  
 Сулумах куйаар охтообо үһү,  
 Хотун дьахтар тэллэбин сажа  
 730 Дьэллик сардаана\* охтообо үһү.  
 Бу киһи буоллабына  
 Үс айыы куо балыстарыныын  
 Алаас сыһыыны  
 Күддэн<sup>47</sup> кээспит курдук  
 Арабас мажан остуолларыгар,  
 Көлүйэ күөлү  
 Күддэн кээспит курдук  
 Үрүн көмүс бүлүүдэлэригэр  
 Кыдама атырдыа сажа  
 740 Кыһыл көмүс бииккэлэринэн  
 Хаана суох халын хаһанан  
 Хаччы кэбиһэн,

Тымыра суох суон саалынан  
 Бохсуу ууран,  
 Көмөрүө<sup>48</sup> унгуобунан  
 Тиистэрин саайан,  
 Көйүү кымыһынан  
 Көхсүлэрин анһан,  
 Саамал кымыһынан  
 750 Санааларын тарбатын,  
 Түөт бэйэлэрэ  
 Түөт уон курдук,  
 Аһыйах бэйэлэрэ  
 Аһыс уон курдук  
 Нһир-бааччы кэпсэтэн,  
 Күр-бааччы күссэн<sup>49</sup>,  
 Оонһоон-күлэн,  
 Үөрэн-көтөн  
 Олороллоро үһү.  
 760 Түөтуон  
 Сүүрэр сулус сүлөөннээх\*,  
 Аһыс<sup>50</sup> уон  
 Аранас сулус аргыстаах,  
 Тоһус<sup>51</sup> уон  
 Чолбон сулус доһуһооллаах  
 Түрбүүннээх  
 Түн бараан түүн ийэлэрэ  
 Түмүллэн бүрүүкээн кэллэбинэ,  
 Көмүскэлэрин уута күөйдэбинэ,  
 770 Харахтарын уута хаайдаһына,  
 Эр киһи буоллаһына  
 Киэргэллээх кэтэбэриин оронугар  
 Саһылга саһан,  
 Бөрөбө бүтэн,  
 Киискэ кистэнэн,  
 Утуйан-уоскуйан,  
 Сытан-сынһанан турара.  
 Үс айыы куо балыстара  
 Ханас диэки

48 Лит.: көмүрүө

49 Лит.: күрсэн

50 Рук.: аһыс; Лит.: аһыс, салгыы аһыс диэнинэн хаалларылынна

51 Лит.: тоһус, салгыы тоһус диэнинэн хаалларылынна

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 780 Чуораанныы ыллыыр  
Туос чуулааннарыгар,  
Саакыматтаах тэллэхтэригэр,  
Дуобаттаах суорбаннарыгар,  
Чынырбастаах сыттыктарыгар  
Үүс-киис тириитин үллүнэннэр,  
Дьэрэкээннээх быыстарын тардынаннар,  
Утуйан-сынньанан тураллара.  
Ол курдук кинилэр  
Уһун сылларга омордулар,
- 790 Элбэх сыллары элэттилэр.  
Ол кэлин өттүгэр  
Үрүн Үөдүйээн обургу  
Сийин этэ ситтэ,  
Холун этэ хойунна,  
Буутун этэ буста,  
Ытык этэ ыадайда,  
Көбөн этэ көһпөйдө,  
Күүстээх санааланна,  
Омуннаах өстөннө,
- 800 Одурууннаах майгыланна.  
Онтон салгыы  
Оонһуур хааннанна,  
Киирэр кэмэдьилэннэ<sup>52</sup>,  
Анһар адьынатанна,  
Кыһыһар кыдыктанна,  
Балабанна баппат  
Баранаак майгыланна,  
Суолга баппат  
Соххор суобастанна.
- 810 Онтон устунан-кэстинэн  
Былыттаах халлаанна  
Быһахтанан быччайда,  
Халлаан тангараба  
Хардабастанан хантайда,  
Үөһэ[э] бөбө диэн  
Урабастанан чолойдо,  
Аллараа бөбө диэн  
Лүнсүүрдэнэн лүнкүнээтэ.

- 820 Ол кэннитэн  
Сассыарда<sup>53</sup> аар-саарга  
Аатгаах ырыаны  
Ыллыр ыахаханна,  
Киэһээ борук-сорукка  
Сурахтаах тойугу  
Туойар домохтонно:  
– Кинкиниир киэн халлаан  
Иэччэхтээбэ буоллар,  
Эргичитэ оонньоом этэ,  
830 Нэһилиир<sup>54</sup> нэс үтүгэн  
Тутаахтааба буоллар,  
Холоруктата оонньоом этэ!  
Үөһээ үс хаттыгастаах  
Өндөл мабан халлаан  
Дьөлө ыстанан,  
Үөһээ бөбө үс биис ууһуттан,  
Үтүгэт\* бараан аймабыттан  
Үс уһуктаах,  
Түөт кырыылаах  
840 Тимир үөрбэ буолан,  
Таннары сойуодуйан  
Түһэллэрэ эбитэ буоллар,  
Хайтах эрэ оройдорун охсон,  
Уодьуганнарын тардан  
Ый ыһаба,  
Күн күдэнэ  
Онорор этим!  
Үктээтэр өбүлүбэт,  
Баттаатар матайбат,  
Сэттэ биттэхтээх  
850 Кэтит үтүгэн  
Төлө ыстанан,  
Аллараа бөбө  
Ангаарыйар алта биис ууһуттан  
Аллыр-баллыр<sup>55</sup> сирэйдээх,  
Адаар тиистээх,  
Аан күдэн тыыннаах,

---

53 Лит.: сарсыарда

54 Тэнгнээ: нэрилиир

55 Лит.: оллур-боллур

- 860 Агаардыг харахтаах,  
Аддыатыылаах<sup>56</sup> санаалаах  
Адбарай бийһин  
Атамааттара ааттаан,  
Адаарыһан тахсаллара буоллар,  
Хайтах эрэ  
От хотуула онгoron,  
Бэс чапцата онгoron,  
Уһун унуохтарын урусхал,  
Кылгас унуохтарын кыдыымах  
Онортуох этим!  
Бу иэгэйэр мас экиннээх,  
Куобайар мас холлобостоох,  
870 Уолар чалбах уулаах,  
Орохсуйар\* от кырыстаах  
Отто дугуй бараан дойдута  
Төгүрүйэр түөт биис уһуттан  
Бабана быччыннаахтар,  
Баттах сарыннаахтар,  
Эрбэх эпчимнээхтэр,  
Түөс күүстээхтэр  
Түөһүллэн төргөөн  
880 Кэлэллэрэ эбитэ буоллар,  
Мин диэтэх киһи  
Хайтах эрэ  
Сис талабын  
Систэригэр иддыритэн<sup>57</sup>,  
Арыы талабын  
Арбааларыгар\* аддыатан,  
Энэлэйдэрин\* этитэн  
Элэй-балай онгорор этим,  
Айыыларын<sup>58</sup> аахтаран  
Арыы-даккы<sup>59</sup> онгоруох этим!  
890 – диирэ эбитэ үһү.  
Онно буоллабына  
Биир тэргэн ый саңатыгар,  
Тэбиэн күн өтүөтүгэр,

56 Лит.: алдыатыылаах

57 Лит.: иддыритэн

58 Рук.: айыларын, салгы айыыларын дьээн көннөрөн сурулуна

59 Лит.: арыы-даркы\*

Көһө көччүйбүт,  
Бәһэ мэччийбит,  
Үөрбүт-көшпүт  
Үчүгэй бэриэмэтигэр  
Улахан балта  
900 Тобус ассыын суһуохтаах  
Нуура Нусха<sup>60</sup>  
Убайын диэки  
Утары көрөн олорон,  
Оннук тылынан  
Аатгана-көрдөһө  
Олоотто эбитэ үһү:  
– Убайдаатар убайым,  
Аҕалаатар аҕаккам,  
Тойонноотор тойонум,  
910 Бу эн ынырыктаах ырыабыттан  
Сүрэбим куттанар буолла,  
Дорвоонноох тойуккуттан  
Куйахам күүрэр буолла,  
Этэр тылгыттан  
Этим салаһар буолла!  
Үөһээ бөбөттөн  
Өнөйөр күннэрэ кэллэбинэ,  
Өрүүһүйэр көстүө суоҕа,  
Аллараа бөбөттөн  
920 Аатгаан табыстахтарына,  
Абырыыр аҕыйах буолуо,  
Отто дойдуттан  
Сураан кэллэхтэринэ,  
Толуйар суох буолуо.  
Биһиги уутааҕар чычаастык,  
Оттообор намыһахтык,  
Бөрө курдук бүгэн,  
Эһэ курдук иһийэн,  
Саһыл курдук саһан,  
930 Киис курдук кистэнэн,  
Күн сиригэр  
Көңүл көччүйэн,  
Аан дойдуга

---

60 Рук.: Нууна Нусха



- Дьяаланан<sup>61</sup> дьяарбайан  
 Олордохпугуна  
 Ордук үчүгэй буолуо этэ,  
 Убакайым оҕотоо, – диэбит.  
 Онуоха буоллабына  
 Убайа обургу  
 Ол курдук хардарбыта:  
 940 – Эн атаххар ииктиир  
 Атах сыгынньах  
 Кыыс оҕо буолабын,  
 Саныыр санаан  
 Аскынаафар\* кылгас,  
 Өйдүүр өйүн  
 Сөмүйэбинээбэр синньигэс,  
 Хоргус куттаах,  
 Кутгамсах сүрэхтээх,  
 Татым санаалаах,  
 950 Быһаҕас өйдөөх  
 Дьахтар киһи буоллабы[n].  
 Ол буоллабына  
 Мин диэтэх киһи  
 Эр киһи эриэккэнэ,  
 Уол оҕо одьунаана  
 Өтүө күммэр,  
 Үчүгэй бэриэмэбэр  
 Үөһээ дойду  
 Үс бийһин ууһун кытары  
 960 Үтүрүһэн өлөссөн,  
 Үрдүк ааты,  
 Үрүн солону ылыахтаахпын,  
 Аллараа дойду  
 Алта биис ууһун кытары  
 Аалсан-аддьатыһан,  
 Албан ааты ылыахтаахпын,  
 Отто дойду  
 Түөт бийһин ууһун кытары  
 Түрбүһэн-содоомноһон<sup>62</sup>,  
 970 Дьоһун сурабы сохсотуохтаахпын.  
 Биэрэк аайы

61 Лит.: дьяалынан

62 Лит.: содуомнаһан

- Бэт<sup>63</sup> ааты мэччитихтээхпин,  
Аартык аайы  
Аат бөбөбүн арбатыхтаахпын.  
Кэнники үйэлэргэ  
Кэлэр ыччаттарбар  
Кэрэ аатым кэпсэниэ,  
Үөскүүр ыччаттарбар  
Өгүө аатым үксүбэ!  
980 Аны иккиһин эттэххинэ,  
Элэк-хоһу<sup>64</sup> буолуо,  
Үсүһүн эттэххинэ,  
Өс-саас сымсы!—диэбитэ.  
Бу тылын истэн баран,  
Балта икки харабыттан  
Чөмчүүк таас курдук уу  
Сырдык ньууругар  
Субуруйан түспүтүн  
Дьаабыра\* көмүс тарбабынан  
990 Илгэн кэбиһэн баран,  
Сагата суох,  
Ылы-чып буолбута үһү.  
Бу киһи  
Туойар тойугун дорбооно  
Үөһээ үс хаттыгастаах  
Өндөл маһан халлаан  
Үрүт өттүгэр олохтоох,  
Олуйа-тэлийэ ааттыктаах,  
Омчолуун-чомчолуун оспуостаах,  
1000 Уолуктарын төрдүгэр  
Олорор оҕо саға  
Обот иччитэ уйаламмыт  
Удурбаччылаах\* улууһугар  
Ой дуораана буолан  
Уоранһыйан<sup>65</sup>-дуоранһыйан иһиллибитигэр:  
«Бу иэгэйэр мас эккиннээх,  
Куоҕайар мас холлобостоох,  
Уолар чалбах уулаах,  
Орохсуйар от кырыстаах

---

63 Лит.: бэрт, салгыы бэт диэнинэн хаалларылынна

64 Рук.: эрэх-хоһу

65 Рук.: ооранһыйан

- 1010 Отто туруу  
Дугуй бараан дойдуга  
Олус сананар,  
Ордук тутунар  
Ураанхай саха оѳото  
Үөскээтэ быһыылаах.  
Мань киирэн  
Үрдүк аатын адьатан,  
Үрүн сирэйн кититэн<sup>66</sup>,  
Өлүөр бэйэтин өлөрөн,
- 1020 Сылаас тыһын тымнытан,  
Сиэн-аһаан,  
Бүтэрэн-оһорон  
Тахсыахха сөп!»—дизн,  
Тобус туйгун дьорѳоотторо  
Тобус күннүк сиргэн киирэн  
Чуннаан көрөн баран дьулайан,  
Төннөн тахсыбыттар.  
Бу киһи  
Дорѳоонноох туйабын тыаһа,
- 1030 Ньиргирдээх тилэбин тыаһа  
Сэттэ битгэхтээх,  
Абыс дьайаалаах  
Аллараа бөбөбө  
Абыс сааллар  
Этин тыаһын курдук  
Таннары ньиргийэн иһиллибитигэр,  
Аллыр-баллыр сирэйдээх,  
Аһаардыы харахтаах,  
Аан күдэн тыыннаах,
- 1040 Адьатыгылаах санаалаах  
Адьарай аймахтарыттан  
Абыс атамаан бэттэрэ:  
«Көр, доѳолоор<sup>67</sup>,  
Бу отто тугуй<sup>68</sup>  
Туруу бараан дойдуга  
Дорѳоонноох туйахтаах,  
Ньиргирдээх тилэхтээх,

---

66 Лит.: киртитэн

67 Лит.: көр да, оѳолоор, бу

68 Лит.: орто дугуй

- Эпчимнээх этгээх  
Эр киһи эриэккэхэ  
1050 Үөскээтэ быһыыллаах.  
Үүккэ үлэн,  
Суоракка соноон,  
Бөлөнөххө мөлбөйөн,  
Тарга дандайдан<sup>69</sup>  
Сыр гынар сы|а|ланнаба,  
Хар гынар хааннаннаба.  
Көр, кинини  
Манна кил|л|эрэн  
Сүүһүн охсон,
- 1060 Сүннүүн анһан,  
Үөрүгүн хайытан,  
Үөһүн тардан,  
Хатырбыт айахпытын ньалбарытан,  
Куурбут куолайбытын у|н|унохтаан,  
Сымара таас куттаһпытын  
Сылаанһыттарбыт,  
Халын кунһаныа,  
Хат таманһаныа этибит!»—диэн,  
Абыс адырга<sup>70</sup> бөбөлөрө
- 1070 Ананан ааттаан тахсаннар,  
Абыс күннүк сиртэн  
Анааран чарапчылланан  
Көрөн бараннар  
Харахтара халтарыһан,  
Санаалара саллан,  
Куйахалара күүрэн,  
Эттэрэ салаһан бараннар,  
Түбүйэ барааннарыгар  
Төһөнөн түңкүнэһэн түстүлөр.
- 1080 Бу киһи  
Албан-далбан аата,  
Дьоһун-бигэ сураба  
Иэгэйэр мас экиннээх,  
Куоһайар мас холлобостоох,  
Уолар чалбах уулаах,  
Орохсуйар от кырыстаах,

---

69 Лит.: дагдайдан

70 Лит.: адырга

- Отто нуобайдаах  
Дугуй бараан дойдуга  
Буруо курдук тунуйбута,  
1090 Самгыр курдук тарбаммыга,  
Араат байбалы  
Анараа өгтүлэринэн  
Аһара аатырбыга,  
Улуу муоралары  
Унургу өгтүлэринэн  
Уһуннук сурабырбыга,  
Киэн Сибири  
Кэтэбинэн  
Кэрийэ киэбирбитэ.
- 1100 Онтон буоллабына  
Бағана быччыннаахтар,  
Баттах сарыннаахтар,  
Түөс күүстээхтэр,  
Эрбэх эпчимнээхтэр,  
Мунха модуттар  
Мунньахтаан тураннар,  
Дьүүлэһэн-сүбэлэһэн түммүттэрэ:  
«Көр, бу аллаах,  
Сир киинэ сирдээх,
- 1110 Дойду ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маған аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн диэн  
Бэбэһээнни биэстээх бэдик,  
Иллэрээ күннээби иккилээх,  
Үнүрүүннү үстээх үөдөн
- 1120 Алыс аатырда,  
Олус сурабырда.  
Мантан инньэ  
Барбаран истэбинэ  
Баттыгастаах буолуоба,  
Илбиһирэн кэлэн  
Иннибитин күйө илигинэ,  
Эрдэ-сылла,

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Эрэй-буруй иннинэ  
Ииннэрэн-сүтэрэн
- 1130 Ииннэ уган кэллэхпитинэ,  
Иэдээнтэн быһһаныха,  
Кутгалтан куотуох этибит»—диэннэр,  
Түөт туйгун бухатыырдар  
Түмсэн-чөмөхтөһөн кэлэннэр,  
Түөт күннүк сиртэн  
Одуулаан-чуннаан көрдүлэр;  
Сүрдээх дьүһүнүттэн  
Сүрэхтэрэ куттанан,  
Бэт быһһытыттан
- 1140 Мэйиилэрэ эргийэн,  
Салгын куттара салыйан,  
Буор куттара бураллан,  
Ийэ куттара иинэн,  
Эргийбэккэ куопшуттара үһү.  
Мань буоллабына  
Үрүг Үөдүйээн  
Түһээн көрөн түүлүнэн биллэ,  
Биттэнэн көрөн битинэн биллэ,  
Санаан көрөн санаатынан таайда.
- 1150 Онтон буоллабына  
Быыбардаах курдук сананна,  
Тута-бааччы  
Дуоһунастаах курдук тутунна:  
«Ама даһаны,  
Аны кэлэн  
Мин диэтэх киһиэхэ  
Хайа уон тарбахтаах  
Олус уунуо дуо,  
Хайа биэс тарбахтаах
- 1160 Дэһиэ диэлийиэ дуо?» — диэн,  
«Аан дойду атамаана буоллабым,  
Улуу дойду улаһана буоллабым,  
Үс сибиир тойоно  
Мин буоллабым!» — диэн сананна.  
Биир тэргэн ый саһатыгар,  
Тэһиэн ый өтүөтүгэр  
Саһа санааны булунна:

- «Саматтан<sup>71</sup> хотулуу илин диэки  
Бй төрөөн тахсар  
1170 Ытык Дулла хайатын  
Алын тэллэбэр арбахтаах,  
Айыыттан, абааһыттан ангаардаах  
Алын албастаах,  
Үрүт кубулжаттаах  
Ала Мондобой удабан диэн  
Чугас ыаллаах буолуом этэ.  
Онно баран  
Күн күүлэйин күүлэйдээн,  
Тангара дьаарбангын дьаарбайан,  
1180 Дьудьун бараан дьүһүнүн көрөн,  
Хаан чабаан сэбэрэтин харахтаан,  
Кэскиллээх тылын кэпсэтэн,  
Сиэрдээх сөһөнин  
Истэн кэлиэхпин сөп»  
– диэн сананан,  
Лип-хаан аанын  
Сэгэтэ баттаан,  
Ангаат-хаан халбанын  
Арыя баттаан тахсан,  
1190 Тобурах тохтооботох  
Дорбоонноох тулаһатыгар,  
Кир сыстыбатах  
Килбиэннээх тэлгэхэтигэр,  
Бар кыыллаах  
Бастын тойон  
Баабыр сэргэтигэр  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
1200 Үүт маҕан ата  
Хатан халлаан диэки  
Хантаччы бааллан,  
Добун халлаан диэки  
Чолоччу бааллан,  
Хайа астахха  
Хаан тахсыбат,

- Сиирэ астахха  
Симэhin тахсыбат буола  
Хатан-кууран турара.
- 1210 Бу ат буолабына  
Икки чороон айахтары  
Таннарыта тупнут курдук  
Дьалхааннаах таныылаах,  
Икки кэриэн айахтары  
Кэккэлэччи туппут курдук  
Икки уоттаах чабаан харахтаах,  
Икки куба кыылар  
Утарыта көссөн олодоллорун курдук  
Икки хоробор көмүс кулгаахтаах,
- 1220 Сэтгэ былас холобурдаах  
Тибиилээх нэлим көмүс сиэллээх,  
Тобус былас холобурдаах  
Бурхааттаах\* онгочо көмүс кутуруктаах,  
Үс хос үрүн көмүс  
Мүөссүн түүлээх,  
Үөмэн тийбэт  
Үрдүк мындаалаах,  
Кэбиhiилээх от курдук  
Кэтит таһаалаах,
- 1230 Холун ти|i|йбэт  
Суон ойобостоох,  
Дьирим тийбэт  
Киэн эккиннээх,  
Түөт хаардаах бугул курдук  
Түөт түөрэнг көмүс туйахтаах  
Ат сылгы  
Ынгырданан ыадаһан,  
Холуннанан кундайан,  
Бэрэмэдэйдэнэн мэндэйэн турарыгар
- 1240 Харалдыктан көппүт  
Хара улар курдук  
Хап-бааччы  
Хатана түстэ,  
Курунтан көппүт  
Куртуйах<sup>72</sup> улар курдук

---

72 Рук.: кутуйах



- Хоп-бааччы  
 Үрдүк мындаатыгар  
 Олоро түстэ.  
 Дьэллик тэһиинин,  
 1250 Аллаах амабааччытын\*  
 Илин-хоту диэки  
 Эргитэ тардан кэбистэ,  
 Хаамтаран халыһытан,  
 Сиэллэрэн дьигиһитэн,  
 Сүүрдэн дьүөдөһитэн,  
 Абыс иилээх-сабалаах  
 Атааннаах-мөгүүннээх<sup>73</sup>  
 Аан ийэ дойдугун  
 1260 Арбара хаамтаран,  
 Ааһан айаннаан,  
 Анараа дойдунан,  
 Таас таалыһа хонуунан  
 Таннары лабыгыратан,  
 Ый төрөөбүт  
 Ытык Дулла хайатын  
 Алын тэллэбэр  
 Ала Мондобой удабан  
 Аан алаһатыгар,  
 Кэп суорунугар\*,  
 1270 Кэкэ малааныгар\*  
 Тийэн кэллэ;  
 Дорбоонноох тулаһатыгар,  
 Чөлгиэннээх тэлгэһитигэр,  
 Дьэбиннээх дьэс алтан сэргэтигэр  
 Үнтэрэ түстэ.  
 Онно буоллабына  
 Аһаардыы эккинэ  
 Абыстыы саһаанна[a]x  
 Алтан дьэс балабан  
 1280 Аһаат халбана  
 Арылла түстэ,  
 Антах харахтаах,  
 Бэттэх муруннаах,  
 Сытамматах<sup>74</sup> сырайдаах,

73 Лит.: мөгүүннээх

74 Лит.: сатамматах, салгыы сытаттатах диэнинэн хаалдарылынна

- Тупсубутах ньуурдаах,  
Киһи икки илиитин курдук  
Икки илиилээх,  
Киһи икки атабын курдук  
Икки атахтаах,  
1290 Айбы диэктэн абааһы курдук,  
Абааһы диэктэн айбы курдук,  
Ала Мондобой удабан обургу  
Утары хааман табыста.  
Кини диэки  
Үнүү-батас курдугунан  
Утары көрөн туран,  
Ол курдук сагара-ингэрэ  
Турбута үһү:  
– Эчкиэйэ<sup>75</sup>-эчкиэйэ!  
1300 Киэнэ-дьалаана биллибэт  
Кэтит Сибиир  
Киинэ сирдээх,  
Устата-туората биллибэт  
Отто Сибиир  
Ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
1310 Үс айбы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыр обургу,  
Бу тобо халтай хааман,  
Көрүннүк<sup>76</sup> күүлэйдээн  
Тийэн-хайаан кэлин?  
Ахталыйбыт аан дойдугар,  
Иитиллибит ийэ дойдугар  
Үөһээ бөбөттөн өнөйдүлэр,  
Аллараа бөбөттөн ааттаатылар,  
Аата биллибэт  
1320 Аддбаххай<sup>77</sup> бөбө ааннаата,  
Иитэ биллибэт  
Иэдээн бөбө энээрдэстэ.

---

75 Рук.: ечкиэйэ

76 Лит.: көрүннүк

77 Лит.: алдырхай

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Аан дойдун  
Аалай күөх кыссын  
Ассын диринник  
Аал уот аһаата,  
Үрүн түүлээбин<sup>78</sup>  
Үрэх баһыгар  
Үрэллэн сүтгэ,  
1330 Хара түүлээбин  
Хара тыба  
Хамылан кыйданна,  
Иэримэ дьиэн  
Иитигтэн эһиннэ,  
Туруу бараанын  
Төрдүтгэн сүтгэ.  
Чэйэ, хайа тат,  
Төннө орус,  
Аан дойдугун атаархаа<sup>79</sup>,  
1340 Күр үпкүн,  
Күдэн баайгын көмүскээ,  
Үс айыы куо балыстаргын өрүһүй!  
Сыһһаны саһарбаһын,  
Сымыаны эппэшин,  
Биир тылым бирисээгэ,  
Икки тылым эбээһинэс,  
Эрэн да итэбэй!—диэтэ.  
Үрүн Үөдүйээн обургу  
Итини икки кэй чуор кулгаабынан  
1350 Истэн инирэстээн туран баран  
Бэри бэккиһээтэ<sup>80</sup>,  
Чөрү<sup>81</sup> сөхтө  
Уонна ол курдук  
Тылыннан хардарбыта үһү:  
— Дьизэ-буо!  
Ый төрөөбүт  
Ытык Дулла хайатын  
Алын тэллэбэр арбахтаах,  
Алын албастаах,

---

78 Рук.: түүлээбин

79 Лит.: атааржаа\*

80 Лит.: бэркиһээтэ

81 Лит.: сөрү

- 1360 Үрүт кубулзаттаах,  
Аар саарга ахтыллыбат  
Ала Мондобой удабан обургу  
Ыкса ыалым,  
Чугас дьонум!  
Мин диэтэх киһиэхэ  
Үөһээ бөбөтгөн  
Өнгөйлөрүн өйдөөбөшпүн,  
Аллараа бөбөтгөн  
Ааттылларын санаабаппын,  
1370 Уон тарбахтаах  
Олус уунуо онгөрбөшпүн,  
Бис тарбахтаах  
Дэгиэ диэлийэрин билбэппин.  
Ааһан өлөн,  
Аска бабаран  
Аһы кэллэбэ диэн,  
Тутайан өлөн,  
Үпкэ бабаран  
Салбана кэллэбэ диэн  
1380 Көгөнөн, куттанан  
Хонунураан ходьдохтобун.  
Сыһаны санарбыт,  
Сымыйаны эшпит  
Буолларгын эрэ,  
Сэрэнээр-сэрбэнээр!  
Ыар тылын,  
Ыарахан кырыһын иннигэр  
Сис талабын  
Сискэр бараан,  
1390 Ары талабын  
Арбаабар адьатан,  
Сылаас тыыннын тымнытан,  
Дьиэлэри дьээгэнитиэм<sup>82</sup>,  
Уоттары огдолутоум,  
Күл гынан сапсыйан  
Күдэнгэ көтүтүөм,  
Быралыйа бырастыы!  
— диэбитэ үһү.

- 1400 Атын аллаах амабаччытын,  
Дьэллик тэһинин  
Эргилиннэри тардан кээспит,  
Кэлбит суолун устун  
Абыс иилээх-сағалаах  
Аан ийэ дойдутугар  
Аяннаан халыһытан  
Тийэн кэлбитэ:  
Аан дойдутун  
Аалай күөбэ
- 1410 Аһара киэркэйбит,  
Үрүн түүлээбэ  
Үөстүк<sup>83</sup> үөрдүспүт,  
Хара түүлээбэ  
Халыаннык ханыыласпыт,  
Үс айыы куо балыстара  
Үөрэн-көтөн тоһуйдулар.  
Үрүн Үөдүйээн  
Үгүс күн өрөөбөтө,  
Элбэх хонугу хоммото,  
Өйүгэр киирэн кэллэ:
- 1420 «Бу ый төрөөбүт  
Ытык Дулла хайатын  
Тэлтэбэр арбахтаах  
Айыыттан, абаһыттан ангаардаах  
Ала Мондобой удабан обургу,  
Көр, мин диэтэх киһини  
Ыар тылыннан тэтэн,  
Ыарахан кырыһынан  
Кыраан хааллаба,  
Куһабантан куһабан табыстаба,
- 1430 Бэйэ, санааба сырыттын.  
Хата саматтан  
Туһааннаах тус илин диэки  
Күн төрөөн-үөскээн тахсар  
Көмүс Дулла хайатын  
Үрүт мындаатыгар олохтоох  
Күн Тойон кыһа  
Күөгэлдын удабан диэн

- 1440 Үкса ыаллаах,  
Чугас дьонноох буолуом этэ.  
Онно баран  
Күүлэйдээн-көччүйэн,  
Көхсүбүн кэнэтэн,  
Дьяарбайан сыддьан,  
Санаабын тарбатан кэлиим, – диэн,  
Куолутунан үүт мабан атын  
Үрүт мындаатыгар олоро түһэн  
Хаамтаран халыһытан,  
Сиэллэрэн дьыгигитэн  
Баран хаалбыта.
- 1450 Ол барбытын кэннэ  
Үс айыы куо балыстара  
Үөрэн-көтөн  
Оонньоон-күлэн олороннор,  
Биир сассыарда  
Улахан абастара  
Тобус ассыын  
Солко нуолур суһуохтаах  
Нуура Нусха  
Таһыддьа дорбоонноох тулаһатыгар,
- 1460 Килбиэннээх тэлгэхэтигэр тахсан  
Дьяарбайа сырыттабына,  
Кинкиниир киэнг халлаан  
Киэбэ хамсаата,  
Кэмэддытэ кубулуйда,  
Арбаа дьыэкиттэн<sup>84</sup>  
Хандан<sup>85</sup> эһэ тириитин  
Тиэрэ тапшыт курдук  
Бастаах-атахтаах  
Най хара былыттар
- 1470 Өрө адаарыһан табыстылар;  
Анасхан<sup>86</sup> тыал  
Ааннаан тийиэн кэллэ,  
Ол кэнниттэн  
Кыс мас курдук  
Кыһыл былыттар

84 Лит.: дьэкиттэн

85 Лит.: хагдан

86 Лит.: анысхан

- 1480 Кыыннъан тахсан кэллилэр;  
Силээхтэ киһи  
Сиргэ силлээбитэ  
Сэттэ үрэх баһыгар  
Тэнийэн түһэр  
Силлиэтэ тийэн кэллэ,  
Ньюучча киһи  
Туурк гына сыынтаабыта  
Тобус үрэх баһыгар  
Тунуйан түһэр  
Дорбооно буола түстэ,  
Үнэс\* тиити  
Төргүү мутугунан  
Муустаах хаар
- 1490 Түһэн ыскайдаан кэбистэ;  
Ол кэлин өттүгэр  
Туһааннаах тус арба[a] диэки  
Сатабыла суох санга сангарар,  
Ынырыктаах ырыа иһиллэр:  
– Ылаата-ылаатыгар, оболоор!  
Һай-һат диибин!  
Киэнэ-былаана биллибэтэх  
Кэтит Сибиир тэриллиэбиттэн  
Сир киинэ буолбут,
- 1500 Устата-туората биллибэтэх  
Отто Сибиир онһулууобуттан  
Дойду ньуура буолбут  
Киэн Кыталыктаах Эбэ Хотун  
Кыстык дойду,  
Өтүө Өргөннөөх Эбэ Хотун  
Сайылыыр толоон,  
Хооддуктаах бэйэм хонкуйан,  
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Дорообочой буоллун!
- 1510 Түөт кулугулаах\*  
Суон сүддүгэскин\*  
Төлөрүтэн кулууй,  
Абыс харабалаах  
Анаат халбаннын  
Аһан кулууй эрэ!  
Кимнээх-хайалаах

- Кэллин диэтэргин,  
Ытык киһи ыамата  
Ыраах сиртэн  
1520 Ыаддьыт буолан ыаданнаан,  
Төрүт киһи төрүөбэ  
Хонуктаах сиртэн  
Хоноһо буолан  
Хоннон түөһүллэн кэллим.  
Үрүт өттө үмүрүк,  
Оттото бүөрдээх,  
Түгэх өттө куудумдьулаах\*,  
Анна биллибэт  
Амнахтаах\* үөдэн түгэбин
- 1530 Анараа өттүгэр,  
Түүнүктээх түбүйэ бараан түгэгэр<sup>87</sup>,  
Курдьагалаах<sup>88</sup> хотугу куттабар  
Үөһнээх куптуйга үөскээбит,  
Аллараа бөбө аҕата буолбут  
Сэттэ уон  
Иирэр дьэс эмэгэт сиддьыттээх,  
Тобус уон  
Көндөй<sup>89</sup> хобо-чуораан добуһуоллаах,  
Сэттэ уон дьиикэй дэриэтинньик
- 1540 Тириитэ таҕастаах<sup>90</sup>,  
Түөт уон ап-сараһын  
Тириитэ дүнүрдээх,  
Өлүү Күп Дьансаат  
Ойуун аҕалаах,  
Ынырыктаах Ытык Солуоннай  
Удабан ийэлээх,  
Аллараа дойду  
Харбыыр хахайа,  
Үөһээ дойду
- 1550 Түһэр кыырта,  
Отто дойду  
Тэбэр мохсоболо,  
Сүөдэннири сүтэрбит,

---

87 Лит.: түгэбэр

88 Лит.: курдьагалаах\*

89 Лит.: көндөй

90 Лит.: таҕастаах



- Барынныры бараабыт,  
Чугаһы чордообут,  
Ыраабы ыраастаабыт  
Тимир Суодуяа диэн  
Албан-дьаһах ааттаах,  
Дьохун-бигэ сурахтаах киһибин.
- 1560 Тута-быһа соругун тугуй,  
Чахчы-быһа наадан тугуй диэтэххинэ,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн  
Үс балыттан биир үчүгэйин  
Талааннаах тарбахпынан талан,  
Сөрүөстүгэс сөмүйэбинэн сүүмэрдээн,  
Тэллэххэ сытар  
Тэннээх добор,  
Хоонньоһо сытар
- 1570 Хотун ойох ылаары кэллим.  
Сахалы сангассан,  
Киһилии кэпсэтэн,  
Атытын аахтаран,  
Курумун куттаран да биэрдэбинэ,  
Ылар киһибин,  
Этиһи элбэбинэн,  
Охсуһу улаханынан,  
Тарбах талаанынан,  
Түөс күүһүнэн даһаны
- 1580 Ылар киһибин! – диир.  
Маны истэн баран,  
Нуура Нусха  
Сохуйуу суонун соһуйда,  
Куттал улаханын куттанна,  
Чарааһынан чапчылыччы көрдө,  
Дайах-ийэх дайбаата.  
Туруйа оҕотун курдук  
Туттарыян кэлэн,  
Ангаат халҕанын
- 1590 Арыяа баттаан  
Аан алаһатыгар көтөн түстэ,  
Суол ааныттан  
Оһох төрдүгэр дылы  
Этэр тылын бүтэрэн кэллэ:

- Дьиз-буо! Дьиз-буо!  
Балыстаатар балыстарым,  
Оболоотор оболоруом,  
Бүгүннү өрөгөйдөөх  
1600 Үрүн күнүм үөһүгэр  
Көрбөтөхпүн көрдүм,  
Истибэтэхпин иһиттим!  
Кинкиниир киэн халлаан  
Кэмэлдытэ кэбэлийбит,  
Аан ийэ дойду  
Алаһата аддыаммыт.  
Ол кэнниттэн арбаа диэки  
Аддыхайдаах айдаан иһилиннэ,  
Ынырыктаах ырыа иһилиннэ,  
Абыс атахтаах  
1610 Адьарай бөбө  
Атамаана быһыылаах.  
Биһиги аан ийэ дойдубут  
Албан аатын ааттыыр,  
Биһиги өтүө убайбыт  
Үрдүк сурабын суруур,  
Биһигиттэн биир үчүгэйбитин  
Ойох дыахтар ылым диир!  
Дьэ, тыллаах-өстөөх  
Чыычаахтарым оболороо,  
1620 Куйахам күүрдэ,  
Этим саласта,  
Сүрэбим куттанна!  
Чэйэ, хайа охсун,  
Саһа тардыабын!!! – диэтэ.  
Үс дыахталлар буолабына  
Хаас оботун курдук ханарыһан,  
Кыталык оботун курдук кылбарыһан  
Сыссан<sup>91</sup> киирэннэр,  
Чуораанныы ыллыыр  
1630 Туос чуулааннарыгар,  
Дьэрэкээннээх тэллэхтэригэр  
Дуобаттаах суорбаннарыгар сууланан,  
Куустуһан сыттылар.

- Утаа буолбата,  
Уһуннук күүттэрбэтэ,  
Таһыддьа  
Сытыгы анньыгы тыаһын курдук  
Сыбырбаччы сиэллэрэн,  
Хатан анньыгы тыаһын курдук  
1640 Хабырбаччы хаамгаран  
Тийэн кэллэ.  
Тойон өһүө баһынан  
Тонсуйан доргутан кээспитэ –  
Тойон киһи баһын курдук  
Тонг буордар  
Лонугураччы тобуннулар,  
Тобус үйэбэ долгуйбатах  
Тобус уон туйгун тиит тулуурдара<sup>92</sup>  
Толугур босхо бардылар,  
1650 Абыс үйэбэ айгыраабатах  
Абыс уон аарыма тиит бабаналара  
Айгыр босхо бардылар,  
Үс үйэбэ өбүллүбэт  
Өтүө мас өһүөлэрэ  
Өндөннөһө түстүлэр.  
Ол кэнниттэн  
Сааллар этин тыаһын курдук  
Сага саната ньириһийдэ:  
– Ыллаатыгар<sup>93</sup>, оболор,  
1660 Ар-дьаалы, ар-татай, оболоор!  
Сир киһинэ сирдээх,  
Дойду ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыгы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн обургу,  
Хооддуктаах бэйэм хонкуйан,  
1670 Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Дорообочой буоллун!  
Ким-хайа кэллинг диэтэргин,

92 Лит.: тугуурдара

93 Лит.: улаатыгар, ол аатыгар диэн сага аллайыгы суолталаах тыллар

- 1680 Ытык киһи ыамата  
Ыаддьыт буолан ыаданнаан,  
Төрүт киһи төрүөбэ  
Көгүөт<sup>94</sup> буолаары көкөөрдөөн  
Тийэн-хайаан кэлим.  
Үрүт өтгө үмүрүк,  
Оттогто бүөрдээх,  
Алын өтгө дэлбиһэх  
Өлүскэннээх үөдөн түгэбэр,  
Түүнүктээх түбүйэ бараан дойду  
Курдьабалаах хотугу куттабар<sup>95</sup>  
Үөһөннээх куптуйга үүтээннээх  
Аллараа дойду  
Абата буолбут  
Өлүү Күп Дьансаат  
Ойуун абалаах,  
1690 Ынырыктаах Ытык Солуоннай  
Удабан ийэлээх,  
Аллараа дойду  
Харбыыр хахайа буолбут,  
Үөһээ дойду  
Түһэр кыырда буолбут,  
Отто дойду  
Тэбэр мохсоболо буолбут,  
Барынныры бараабыт,  
Сүөдэннири сүтэрбит,  
1700 Чугаспын чордообут,  
Ыраахпын ыраастаабыт  
Тимир Суодуйа диэн  
Үөһөн тийбэт  
Үрдүк ааттаах,  
Бырабан тийбэт  
Быдан сурахтаах  
Киһи кэлим.  
Тута-быһа соругун,  
Чахчы-быһа наадан  
1710 Тугуй-ханныгы диэтэргин,  
Үс айыы куо балыстаргыттан  
Биир үчүгэйдэрин

---

94 Лит.: күтүөт

95 Лит.: куртабар

- Талааннаах тарбахпынан таламмын,  
Сөрүөстүгэс сөмүйэбинэн сүүмэрдээн,  
Тэлдэххэ сытар  
Тэнгээх добор,  
Хоонньоһо сытар  
Холоонноох хотун ойох ылаары кэлим.  
Ол буоллабына  
1720 Киһидии кэпсэтэн,  
Сахалы санассан,  
Атытын бөбөтүн аахтаран,  
Курумун\*бөбөтүн куттаран  
Бизэрэгин биир биллэр,  
Этиһии элбэбинэн,  
Охсуһуу улаханьнан  
Бизэрэгин биир биллэр,  
Айан киһитин сааратыма,  
Суол киһитин тохтогума!—диэбит.  
Ол курдук этэн баран,  
1730 Тон күөс быстына  
Тохтоон күүтэн турда.  
Ол кэнниттэн  
Абыс уорбалаах  
Айдан уорук балабаны  
Ханас өгтүнэн  
Тобус хос  
Туйгун мас холлобоһун  
Тобо ханыан кэбистэ,  
Үс дыахтары барыларын  
1740 Түүрэ харбаан ылан  
Чөмөхтүү тутан,  
Орулаппытынан-сарылаппытынан  
Уна хоннобор  
Кыбынан кэбистэ  
Уонна ол курдук  
Сангара турбута:  
— Буйайдааным-дайайдааным,  
Иэхэйдээним-чуохайдааным,  
Кэлбитим кэскиллэ[э]бин,  
1750 Сырыыкайым сыһаннаабын!  
Талаан бөбөм табылынна,

- Өрөбөй<sup>96</sup> бөбөм үрдээтэ,  
 Дьол бөбөм тубустаға эминэ тугуй!  
 Үс айыы куо дьахталлары  
 Атыыларыгар аддьаммакка,  
 Курумнарыгар хороммокко  
 Хоннохпор уктарга дылы гымным<sup>97</sup>.  
 Үстэн биир үчүгэйдэрин  
 Хоонньоһор хотун ойох обостуобум<sup>98</sup>,
- 1760 Оттокуларын оһох оттор  
 Остуорас оҗо онгостуобум,  
 Куһаҗаннарын дьиэ сиппийэр  
 Нэктэл кулут онгостуом буоллаҗа!  
 Үүт маҗан аттаах  
 Үрүн Үөдүйээн обургу,  
 Өй бөбөлөөх сурахтаабын<sup>99</sup> —  
 Өйгүн өлүү кыһа  
 Өлүннүүк гынан үрэйдин,  
 Санаа бөбөлөөх сурахтаабын. —
- 1770 Санаабын сах кыһа  
 Саабан гынан сахсыйдын,  
 Көрөр харабын сабылыннын,  
 Истэр кулгаабын<sup>100</sup> бүөлэннин!  
 Барбыт суолбун  
 Барҗалыыр буолаайабын,  
 Көшүт суолбун  
 Көрдүүр буолаайабын.  
 Чэй эрэ,  
 Сэтгэ уон
- 1780 Силлиэ холорук сирдьиттэrim<sup>101</sup>,  
 Абыс уон  
 Аан холорук аргыстарым,  
 Тоҗус уон  
 Дуурай\* холорук доһуоуолларым,  
 Бэттэх-бэттэх буолун эрэ,  
 Һай-һат! һай-һат!—диэтэ.

96 Лит.: өрөгөй

97 Лит.: гынным

98 Лит.: онгостуобум

99 Рук.: сурахтаабын

100 Рук.: кулгаабын

101 Лит.: сирдьиттэrim

- Ол кэнниттэн  
Барарга дылы гынна –  
Барыла биллибэтэ,  
1790 Көтүтэргэ дылы гынна –  
Күлүгэ көстүбэтэ;  
Улуу дойду  
Улабаатыттан улуйда,  
Аан дойду  
Арбаатыттан аныһыйда,  
Сэттэ уон силлиэ холорук,  
Абыс уон аан холорук,  
Тобус уон дуурай холорук  
Соботохто түстэ;
- 1800 От-мас  
Иэн ингиирин курдук  
Таннары сыыйылынна,  
Аан дойду  
Атыйахтаах уу курдук ньалбыйдьыйда<sup>102</sup>,  
Улуу дойду  
Тордуйалаах уу курдук долгуйдуйда<sup>103</sup>.  
Ол кэнниттэн  
Алталаах атыыр сылгы баһа  
Арахса тонор
- 1810 Аан-даан тымныыта  
Биирдэ түстэ,  
Бургунас ынах муоһа  
Булгу барар  
Модун моруоһа  
Биирдэ түстэ.  
Ол бэриэмэбэ  
Үүт маһан аттаах  
Үрүн Үөдүйээн обургу  
Туһааннаах тус илин диэки
- 1820 Күн төрөөбүт  
Көмүс Дулла хайатын  
Алын тэллэбэр тийиэн кэлбитэ,  
Борон сылгы тириитин  
Тиэрэ ташпыт курдук  
Күөх намылба ааттык устун

---

102 Лит.: налбылдьыйда

103 Лит.: долгулдуйда

- Өрө лабыгыратан тахсыбыга.  
Бу хайа үрүт мындаатыгар,  
Дьондойор уорбатыгар,  
Туналыйар ньууругар  
1830 Сиртэн ситии саба  
Ситимэ биллибэт,  
Халаантан сап саба  
Тардылыга<sup>104</sup> көстүбэт  
Үрүг көмүс курдук күлүмүрдүүр  
Күөрэнсэ балабан дьиэ  
Дорбоонноох тулаһатыгар,  
Килбиэннээх тэлгэһэтигэр  
Үрүт өттүгэр  
Өрүүл мэтириэттээх,  
1840 Тобус сириэнэн  
Томторбо ойуулаах  
Тойон баабыр сэргэбэ кэлэн  
Үнтэрэ түстэ.  
Онно буоллабына  
Көмүс күөрэнсэ балабан  
Аан халбана  
Сэгэс гына түстэ,  
Анаат халбана  
Аһылла түстэ,  
1850 Иһиттэн буоллабына  
Тахсан эрэр күн курдук  
Сардангалаах чабырбайдаах,  
Киирэн эрэр күн курдук  
Килбиэннээх иэдэстээх,  
Танас бүтэй этэ көстөр,  
Эт бүтэй унуоҕа көстөр,  
Унуох бүтэй силиитэ көстөр,  
Силии бүтэй силгэтэ көстөр  
Дьахтар киһи талыы өттө,  
1860 Кыыс оҕо кырасыабай бэрдэ  
Дайах-ийэх дайбаан  
Тахсан кэлэн,  
Кини диэки  
Улаан убаһа харабын<sup>105</sup> курдук

---

104 Лит.: тардылыга

105 Рук: харабын



## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Унаарыччы көрдө,  
Мэхэмээннээх арыы курдук  
Мэндээриччи көрөн туран,  
Ол курдук сана сангара  
Турбута эбитэ үһү:  
1870 – Дьибэ-буо!  
Сир киинэ сирдээх,  
Дойду ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Ыкса ыалым,  
1880 Чугас доборум,  
Хооддуктаах<sup>106</sup> бэйэм хонкуйан,  
Сөһүөхтээх<sup>107</sup> бэйэм сүгүрүйэн,  
Тонобостоох бэйэм нуобайан,  
Дорообону туттарабын!  
Ол кэнниттэн,  
Этэр тылбын  
Кэй чуор кулгааххынан  
Истэн ингирэстээн турууй,  
Сангарар санабын  
1890 Таллан таас оройгор  
Таба дугуйдаан турууй!  
Үөбэн эттэ диэнгин  
Өһүргэнэр буолаайабын,  
Кыраан эттэ диэнгин  
Кыыһыар буолаайабын,  
Тута эттэ диэнгин  
Тотуоххайар<sup>108</sup> буолаайабын!  
Эн ахталыйан үөскээбит  
Аан ийэ дойдугар  
1900 Аата суох адьбаххай бөбө  
Адабыян ааннаата,  
Иэнигийэн үөскээбит

---

106 Лит.: хооддуктаах

107 Лит.: сүһүөхтээх

108 Лит.: тутуорхайар

- Ийэ дойдугар  
Иитэ суох иддьиккэй<sup>109</sup> бөбө  
Тэрилиннэ.  
Үөһээ бөбөтгөн  
Өнөйбүттэрин билбэтим,  
Аллараа бөбөтгөн  
Ааттаабыттарын анаарбатым:  
1910 Аан дойдун  
Аалай солко кырыһын  
Ассыын диринги  
Аал уот сизбит,  
Үрүн түүлээбин<sup>110</sup>  
Үрэллэн сүппүт,  
Хара түүлээбин  
Хамыллан бараммыт,  
Күр үбүн,  
Күдэн баайын<sup>111</sup>  
1920 Күдэннэ көппүт,  
Үргүнньэх курдук  
Үрүн ордуун<sup>112</sup>  
Үрэллэн бүппүт,  
Абыс уорҕалаах  
Аан алаһан  
Аддьанан хаалбыт,  
Аал уотун  
Умуллан сүппүт,  
Айыы куо балыстарын  
1930 Адьас малыйбыттар.  
Ордук санананнҕын,  
Ол буоллабына эн  
Уордаах Дьөһөгөй аҕалаах баарын,  
Дэлбэй Ийиэхсит<sup>113</sup> ийэлээх этин.  
Ол гынан баран үөһэ  
Кэрэ сылгы тириитин  
1940 Тиэрэ таппыт курдук  
Күөх унаар ааттыктаах,

---

109 Лит.: илдьиркэй

110 Рук.: түүлээбин

111 Рук.: баайын

112 Рук.: ордуун

113 Лит.: Иэйэхсит, Иэйиэхсит

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Борон сылгы тириитин  
Тиэрэ тапшыт курдук  
Күөх намылжа аатгыктаах,  
Күрэнг кулун күлүмөннээх,  
Кугас кулун кумаардаах,  
Саалыыр кулун сахсырбалаах,  
Үс күннүк сиртэн  
Үрүмэ кэһиэх үктэллээх,  
Ахтаах лаадан түптэлээх,  
Арабас симэчи<sup>114</sup> панаардаах,  
1950 Үраас ырай ыырдаах,  
Сырдык сыдыай дойдулаах  
Үс сибиир тойоно буолбут,  
Өрүллээх бэргэһэлээх,  
Кэриэстиктээх түөстээх  
Үүс-аас бэйэлээх  
Үрүн Аар Тойон  
Сүрдээх дүүлүнэн,  
Үнырыктаах ыйаабынан,  
Тонолуйбат уураабынан,  
1960 Отто изгэйэр мас эккиннээх,  
Куобайар мас холлобостоох,  
Уолар чалбах уулаах,  
Орохсуйар от кырыстаах  
Нуобайдаах дугуй  
Туруу бараан дойдуга  
Олохсуйарга уураахтанан,  
Охтубат онгорууланан,  
Быстыбат ыйаахтанан,  
Тобус улууһу  
1970 Тунутарга догобуорданан<sup>115</sup>,  
Абыс улууһу  
Атарарга\* айыллан,  
Икки атабы  
Элбэтэргэ эбээһинэстэнэн,  
Саха ураанхайы  
Адьярай бөбөттөн атаархыырга<sup>116</sup>,  
Хара бастаабы

---

114 Лит.: чүмэчи; рук.: симэчи, чимэчи

115 Рук.: догобуор, добууор

116 Лит.: атаарбыырга

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

- 1980 Хара санаалаахтан харыстыырга,  
Халын халзан буоларга,  
Суон дурда буоларга  
Суруллан түспүтүн.  
Ол эбит буоллабына,  
Быстабынан быддыабыт былабайы,  
Албынынан аддыаппыт адбарайы,  
Көддүнүнэн көтүпшүт көстүбэти  
Сибилегин эрдэ-сылла  
Эриэнэх<sup>117</sup> суолун  
Ирдээн тийэнгин  
Иэнин хастаан,  
Тон суолун
- 1990 Тордоон тийэнгин  
Турар бэйэтин тутан  
Топоруостаан<sup>118</sup> тураннын,  
Аддыхайгы абырактата орус,  
Ороскуоткун<sup>119</sup> онорторо орус!  
Сыһаны санарбаппын,  
Сымыйаны эпшэппин,  
Эрэнэн-итэбэйэн турууй! — диэбит.  
Онно буоллабына  
Үрүн Үөдүйээн обургу
- 2000 Ол курдук диэн  
Хардаран тыл этэ,  
Сага сангара турбута үһү:  
– Дьэ-буо! Дьэ-буо!  
Күн Тойон кыһа  
Күөгэддин удабан обургу,  
Мин диэтэх киһини  
Ойууммун диэннин
- 2010 Ордук санананнын,  
Удабаммын диэн  
Ордук туттунаннын,  
Өйгүнэн сүүэннин,  
Санаабынан баһыйаннын,  
Аһан өлөн аска бабаран,  
Тутайан өлөн үпкэ бабаран,

117 Лит.: ириэнэх

118 Лит.: доппуруостаан; рук.: топоруостаа, допоруостаа, допуруостаа

119 Рук.: ороскуот, орускуот

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 2020  
Киирэр дьиэни булумна,  
Аал уот сылааһын булумна  
Кэллэбэ диэнгин көгөнөн,  
Куттанан ходдьохтобун!  
Үөһээ бөбө дьөлө ыстанан  
Өргөс кылааннаахтар  
Өнөйөр күннээх буоллахтарына—  
Үрүн коруонка сабаны ордорбокко  
Үнтү үүрэн  
Күдэннэ көтүтүөм,  
Аллараа бөбөттөн  
Атамаан бөбөлөр  
Ааттаан тахсар күннээх буоллахтарына—  
Сабарай көмүс уллунахпынан  
Дэлби тэпсэн
- 2030  
От хотуула онорон,  
Бэс чыппата онорон,  
Сииккэ симэлитэн  
Туманга туойуом!  
Ол буоллабына,  
Мин диэтэх киһиэхэ  
Хайа өлөрүн өйдөөбөт,  
Сытыйарын сыаналаабат  
Уон тарбахтаах  
Олус уунуой,
- 2040  
Биэс тарбахтаах  
Дэгиэ диэлийэй?!  
Сыһаны санарбыт,  
Сымыяны эппит буолларгын эрэ,  
Миигиттэн хоргутар буолайыбын,  
Бэйэбиттэн хоргутаар!  
Тос мэник,  
Долуой акаары,  
Бар тылын  
Ыарахан кырыһын иннигэр
- 2050  
Эттээх хаангыттан иэстиэм,  
Бар ыаддыт,  
Суо хоһоо буолан кэлиэм!  
Эппэтэбэ диэйэбин,  
Быралыйа бырастыы!  
Ол кэнниттэн

- Атын аллаах амабагчын  
Дьэллик тэһиининэн  
Эргилиннэри тардан кэбистэ.  
Кэлбит суолун устун  
2060 Аан дойдутугар  
Тийэн кэлбитэ:  
Аан дойдута аддьаммыт,  
Улуу дойдута уларыйбыт,  
Киэн дойдута кэбэлийбит,  
Хандарыйбат<sup>120</sup> күөбэ  
Хатан хаалбыт,  
Мотуок солко мутукчата  
Бураллан хаалбыт,  
Лонкуруук\* көмүс туорааба  
2070 Тооронон хаалбыт,  
Үс үйэбэ үрүмэтийбэтэх  
Үүт таала күөлэ  
Үс харыс  
Үллэ тонгон хаалбыт;  
Көппөт көнчөбө  
Көтөн хаалбыт,  
Барбат барааба  
Баран хаалбыт,  
Турбат туруята  
2080 Туораан хаалбыт,  
Үрүн түүлээбэ  
Үрэллэн сүппүт,  
Хара түүлээбэ  
Ханна да суох,  
Күөх унаар толоонун ньуура  
Үс ассыын  
Муус тонгот буолан турар эбит.  
Алаһа дьийэтэ  
Анаар экинэ  
2090 Арахсан адаарыйа сытар,  
Аал уота умуллан утуйбут,  
Үс айыы күо балыстара  
Үөһэ көппүттэрэ көстүбэт,  
Аллара тимирбиттэрэ биллибэт.

- 2100 Үрүн Үөдүйээн обургу  
 Маны көрөн баран  
 Маннайгы<sup>121</sup> омуногар:  
 «Аддьапшыт адьарайы,  
 Ороскуоттаабыт ороспуонньугу  
 Сибилигин ситэн,  
 Халын тириитин хайытыам,  
 Хара хаанын тобуом!!!» – диэн  
 Хатаннык ханытаата,  
 Кытаанахтык кыланна;  
 Атын умнан кэбистэ –  
 Атабынан сүүрдэ,  
 Илин-арбаа,  
 Хоту-согуру<sup>122</sup>  
 Биирди[и] күннүк сиргэ  
 2110 Ойуолаан төнүннэ,  
 Ол устатыгар  
 Биир күүдээх кутуйах  
 Сүүрбүт суолун көрбөтө.  
 Өй бөбөтө үрэлиннэ,  
 Санаа бөбөтө сайбанна,  
 Илини билбэт буола иэдэйдэ,  
 Арбааны булбат гына анаарыйда,  
 Мээнэ харах,  
 Мэлигир сүүс буолла.  
 2120 «Көр, доболоор,  
 Бу хайа дойду  
 Арбаатыттан ааттаабыт  
 Ала моҕой албастааба кэлэн,  
 Ахсаана суох  
 Аддьатан барбыт абаккатын!  
 Туох дойду  
 Дьуобатыттан турбут  
 Кулан дьэлик кубулбаттааба кэлэн,  
 Кураанахтаан барбыт  
 2130 Кыһыкатын эбитин!  
 Ол буоллабына,  
 Мин диэтэх киһини  
 Илиим анныттан иэдэтэн,

121 Рук.: маннайгы

122 Лит.: согуруу

- Атабым анныттан аралдыгтан<sup>123</sup>,  
Үрдүк аашпын адьбатан<sup>124</sup>,  
Үрүн сирэйбин киртитэн барбыт  
Түүн сырыылаах  
Түүлээх уллунгахтаах түөкүнү  
Хайаан даҕаны  
2140 Ир суолун ирдээн,  
Тон суолун тордоон,  
Барбыт суолун батыһан,  
Турар бэйэтин тутан допуруостаан,  
Эт бэйэтин,  
Эриэнэх хааның булан эппиэттэ[т]эн,  
Сырдык буруйун  
Сырайга анһан,  
Хараҥа буруйун  
Харахха анһан,  
2150 Халын тириитин хайытан,  
Хара хаанын тоһон,  
Уһун уһуоһун  
Урусхал онһорон,  
Кылгас уһуоһун  
Кыдымах<sup>125</sup> гынан,  
Туманҥа туойан,  
Күдэнгэ көтүтэн баран  
Уурайыам-уоскуйуом! — диэтэ.  
Ол буолан баран  
2160 Хайа да диэки барарын  
Булбакка хааттаран,  
Ол-бу диэки  
Одуулаан көрө турда.  
Киэн<sup>126</sup> дойдутун  
Кэтэх өттүлэринэн  
Кэриччи көрбүтэ:  
Дьөһөгөйтөн төлкөлөөх,  
Айыһыттан анабыллаах  
Абыс салаалаах  
2170 Аал Дууп Маһа

---

123 Лит.: аралдыгтан

124 Лит.: алдыгтан

125 Лит.: кыдымах

126 Рук.: киэн



- А[а]лай күүбэ аддыамматах,  
Солко күүбэ суһуктуйбатах,  
Нэлим сэбирдэбэ сизэрэнсийбэтэх,  
Лохуор туораба тоороммотох.  
«Көр, доболоор, бу  
Аан ийэ дойдум иччитэ  
Манна алаһаланар,  
Ийэ дойдум иччитэ  
Манна дьизлэнэр эбит буоллаба.
- 2180 Мантан киирэммин  
Тылла быйтан,  
Өстө кэпсэтэн  
Көрүүм эрэ», – диэн санаата.  
Уоннуу саһааны уурталаан,  
Биэстии саһааны биэртэлээн  
Киирэ баттаата,  
Уолан киһи  
Уостаах тийһэ  
Унуоргу тыаттан
- 2190 Орболдуйан көстөр  
Уһун суубулаан батаһын өнчөбүнэн  
Лохуор көмүс туораба  
Тооронуор дылы  
Тонсуйан ньиргитэн кэбистэ;  
Үүс киис тириитэ бэргэхэтин  
Өгүйэ\* уурунна,  
Өтүк баттанан  
Дьөрбөллөн турда,  
Сото кэбиһэн
- 2200 Дьондоллон турда,  
Хары кэбиһэн  
Ханталлан турда  
Уонна ол курдук диэн  
Өнньүөс үрэх курдук  
Чөл бараан көхсүттэн таһааран,  
Алтан дьаакыр  
Айабын атыннатын,  
Тыл этэ,  
Өс кэпси
- 2210 Турбута эбитэ үһү:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!

- Абьс иилээх-сабалаах  
Атааннаах-мөгүүннээх  
Айгыр-силик  
Аан ийэ дойдум иччитэ  
Аан Алааччын  
Айыы далбар,  
Ньэкээ ньилбэк,  
Түүлээх ытыс,  
2220 Мабан түһэгэй,  
Күн Чалбарыын  
Хотун Эбэкэм!  
Мин дьиэтэх<sup>127</sup> киһи  
Этэр тылым эгэлгэтин,  
Сангарар санам салалтатын  
Икки тэргэн ый ньэмиэтэ  
Кэй чуор кулгааххынан  
Истэ билгэлээн олор эрэ,  
Көрө дьарыгылаан  
2230 Олорууй эрэ!  
Ким-хайа кэлэн  
Сангардын дьиэтэргин<sup>128</sup>,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт мабан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйэ[э]н кэлэн  
Тыл кэпсэтэ,  
2240 Сана сангара  
Кэлэн турабын.  
Аан дойдубар  
Аата суох  
Аддьаххай бөбө аангнаабыт,  
Ийэ дойдубар  
Иитэ суох  
Иэдээн бөбө тэриллибит,  
Үрүн-хара түүлээбим  
Үрэллэн сүппүт,

---

127 Лит.: диэтэх

128 Лит.: диэтэргин

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 2250 Хандарыйбат<sup>129</sup> күөбүм  
Хатан хаалбыт,  
Алаһа дьиэм аддыаммыт,  
Аал уотум умуллубут.  
Үс айыы куо балыстарым  
Үөһэ көппүттэрин өйдөөбөтүм,  
Аллара тимирбиттэрин анаарбатым.  
Бу адьбатан барбыт адьарайы,  
Уоран барбыт ороспуойу,  
Атабаастаа[n] барбыт абааһыны,
- 2260 Быддьаан барбыт былабайы  
Барбыт суолун  
Барбалыы тардан кулу,  
Ыраппыт суолун  
Ыйа тардан кулу,  
Көппүт суолун  
Көрдөрө охсон кулу!  
Маны буолбат  
Өрүттээх буоллаххына:  
Үрдүк бэйэбин үрэйиэм,  
Суон бэйэбин суодутуом,  
Кытаанах бэйэбин кыралыам,  
Чоруун бэйэбин тооротуом,  
Күөх бэйэбин күллүөм!  
Чэйэ, хайа тардыый,  
Тиэтэлтэн түргэнэ буоллун!  
— диэн эттэ.  
Бу мас буоллабына  
Хабараан өттүнэн<sup>130</sup>  
Хайа барда,
- 2280 Дьиэтээх\* өттүнэн  
Дэлби ыстанна,  
Тыаллаах өттүнэн  
Тыыра ыстанна,  
Ньюучча омук  
Дьиэтин аанын курдук  
Икки анғы тэлэллэ түстэ:  
Хаар курдук баттахтаах,  
Хабыйахаан курдук эттээх,

---

129 Лит.: хагдарыйбат

130 Рук.: өттүнэн

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

- 2290 Үүс киис тириитэ бэргэхэтин  
Өгүэйэли уурбут  
Хотун дьахтар тахсан  
Нөрүүннээх көхсүгэр дылы  
Быган олонорон,  
Ол курдук  
Хоммут уоһун хонһорон,  
Өрөөбүт уоһун өһүдэн,  
Алтан дьаакыр  
Сыһаабын атыннатан,  
Сангара-ингэрэ
- 2300 Олорбута эбитэ үһү:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт мабан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн,  
Оболоотор обокком,  
Биэбэкэлээтэр биэбэкэм,
- 2310 Тобо бу курдук  
Омуннаах өстөөх,  
Одурууннаах тыллаах,  
Уохтаах санаалаах  
Буолабын обоккоом?!  
Мин этэр тылбын  
Иэдэскэр үөскээбит  
Тэргэн ый ньэмиэтэ  
Кэй чуор кулгааххынан  
Истэ дьарыгылаан турууй,
- 2320 Тобус үүккэр  
Таба дугуйдаан туру[у]й!  
Былыргы дьылга,  
Урукку күннэ  
Уол обону уруйдаан<sup>131</sup> биэрэр  
Уордаах Дьөһөгөй Тойон  
Абалаах этин,  
Имэннээх тэллэхтээх,

- 2330 Дьалыннаах суорбаннаах  
Дэлбэй Ийиэхсит Хотун  
Ийэлээх этин.  
Онтон буоллабына  
Борон сылгы тириитин  
Тиэрэ таппыт курдук  
Күөх унаар ааттыктаах,  
Үкээр куйаас тыыннаах,  
Үс күннүк сиртэн  
Үрүмэ кэһиэх үктэллээх,  
Күрүн кулун күлүмөnnөөх,  
Кугас кулун кумаардаах,  
2340 Саалыыр кулун сахсырбалаах,  
Ахтаах лаадан<sup>132</sup> түптэлээх,  
Арабас чимэчи панаардаах,  
Ыраас ырай ыырдаах,  
Сырдык сыдыаай дойдулаах  
Абыс халлаан абата,  
Тобус халлаан тойоно  
Өрүөлүгээх бэргэһэлээх,  
Кэриэстиктээх түөстээх  
Үүс аас бэйэлээх  
2350 Үрүн Аар Тойон  
Сүрдээх дүүлүнэн,  
Ынырыктаах ыйаабынан,  
Уларыйбат уураабынан,  
Суруллубатах сокуонунан,  
Эйигин икки ыйдаах эрдэххинэ  
Миэхэ түһэрэн биэрбиттэрэ.  
Ол буоллабына  
Оччугуй бэйэбин оболоон,  
Иринньэх бэйэбин иитэн,  
2360 Ньюолдыбай бэйэбин туругурдан  
Бачча онорбутум.  
Бу отто курбуу дыабыл  
Дьяарбан дойдуга  
Уу харахтаах  
Утары көрбөгүн,  
Татаар тамахтаах

- 2370 Таба дьансаабатын,  
Уон тарбахтаах  
Олус уумматын,  
Биэс тарбахтаах  
Наһаа сабдыйбатын диэн  
Охтубат оборуулаан<sup>133</sup>,  
Быстыбат ыйаахтаан,  
Сэттэ улууһу  
Тэнитэргэ сэрибиздээн,  
Абыс улууһу  
Атарарга анабыллаан,  
Тобус улууһу  
2380 Тунугарга добугуордаан<sup>134</sup>,  
Саха ураанхайы салайарга,  
Ол гынан баран  
Айыы дьонун  
Атаархыырга<sup>135</sup> анаан,  
Күн дьонун  
Көмүскүүргэ көдьүүстээн,  
Хара бастаабы  
Харыстыырга хаачыйан,  
Халын халбан буоларга,  
Суон дурда буоларга  
2390 Үрүг Аар Тойон  
Таныы бэс курдук  
Арабас аркыыбатыгар анныллыбытын,  
Сул туос курдук  
Сокуонун киринэтигэр суруллубутун.  
Ол буоллабына,  
Эйигин кыра-хара албын  
Атабастыар сатамат,  
Күн сиригээби күдбүн<sup>136</sup>  
2400 Көрүөһүлүөр сатамат,  
Оччугуй ороспуой уорбат,  
Чугастаабы былабай быддыабата.  
Мин барытын

---

133 Лит.: онҕоруулаан

134 Лит.: догобуордаан; рукописка икки вариана тэҥнэ туттуллар: догобуор - добугуор

135 Рук.: атаархырга; Лит.: атаарбыырга

136 Лит.: көдбүн

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Билэн-көрөн олоробун:  
Саматтан туһааннаах тус арбаа диэки,  
Сир ийэ  
Тонус киһи  
Туут хайыһарын курдук  
Өрө кэдэрийэн тахсытыгар,  
Киэн халлаан
- 2410 Ньуучча киһи балааккатын курдук  
Таннары намьлыһан түһүүтүгэр,  
Сир халлаан икки  
Халлан ат тийһин курдук  
Хабыдыһар дойдутугар,  
Саматтан көтөр кынаттаах  
Үстэ сымьыттаан,  
Сүүрэр атахтаах  
Үстэ тугуттаан,  
Икки атахтаах
- 2420 Үстэ төрөөн  
Тийэр сиригэр  
Үрдэ үмүрүк,  
Оттото бүөрдүөх\*,  
Анна дэлбиһэх\*,  
Үс бүүрүктээх  
Өлүскэннээх үөдөн<sup>137</sup> айабын  
Түгэх өттүгэр,  
Түүнүктээх түбүйэ бараан  
Анараа өттүгэр,
- 2430 Курдыаҕалаах куттабар  
Үөһнээх куптуй  
Түгэбэр ордуулаах  
Өлүү Күп Дьансаат ойуун  
Айбыт аҕалаах,  
Ынырыктаах Ытык Солуоньай  
Удаҕан ийэлээх,  
Аллараа дойду  
Харбыр хахайа буолбут,  
Үөһээ дойду
- 2440 Түһэр кыырта буолбут,  
Отто дойду

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Тэбэр мохсоболо буолбут,  
Барынныры бараабыт,  
Сүөдэннири сүтэрбит,  
Чугаһын чордообут,  
Ыраабын ыраастаабыт,  
Таныы бэс курдук дыаптайбыт,  
Кыс мас курдук кыстаабыт,  
Тимир эттээби
- 2450 Иэстиктээххэ уурбатах,  
Укулаат унуохтаабы  
О[о]нньуулаахха уурбатах  
Тимир Суодуйа диэн  
Адьярай бөбө атамаана,  
Лиэһэй бөбө бэрдэ кэлэн  
Иин курдук иннэрэн,  
Аан курдук адьатан барбыта.  
Ону буоллабына мин
- 2460 Үөһээ үүс-аас бэйэлээх  
Үрүн Аар Тойонго тыллаабытым,  
Онно Үрүн Аар Тойон  
Сүрдээх дьүүлүнэн  
Абыс халлаан харабыллара,  
Тобус халлаан чочобуойдара,  
Күдэн күүстээх,  
Одун уохтаах  
Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатырдар түһэннэр,  
Өлүскэннээх үөдөн айабар түһэрэ
- 2470 Үс хаамыы хаалтын кэннэ тутаннар  
Тобус хос тимир ампаарга хаайан,  
Халлаан тимир кириспэн өтүүтүнэн  
Кэлгийэн сытыараллар.  
Уонна  
Эн үс айыы куо балыстаргын  
Ол үс бухатырдар  
Харахтара хайбаан,  
Сүрэхтэрэ сөбүлээн,  
Хоонньоһо сытар
- 2480 Хотун ойох гынаары  
Ылаттаан бардылар.  
Ол оннугар эйиэхэ  
Бэйэлэрин балыстарын



- Сырайдаахтан ордук  
 Сыркыстаан Куо диэн  
 Ааттаах дьахтары  
 Онно түһэрэн олоттулар,  
 Ону барангың ажалан  
 Иитэр сүөһүнү көрүөлээ,  
 Төрөтөр обону уйалаа,  
 2490 Сиргэ түспүт сэрибизийин,  
 Окко түспүт он'оруун  
 Ол дьахтарга этэ.  
 Уонна  
 Тимир Суодуйаны  
 Ол халлаан суута  
 Бэйэтэ дьүүллээн сытыарар,  
 Онно кыһанар буолаайабын! — диэн баран,  
 Мас тула өттүтэн сабыллан  
 Хап гынан хаалла.
- 2500 Үрүн Үөдүйэ[э]н обургу  
 Маны истэн  
 Дьэ көхсө кэнээтэ,  
 Күнэ табыста.  
 Туруу барааның  
 Дорбоонноох тулаһатыгар,  
 Тобус сиринэн  
 Томторболоу ойуулаах  
 Тойон баабыр сэргэтигэр  
 Үрдүк тиити
- 2510 Үрдүнэн көтөр  
 Өлөссүүгэ ми[и]нэр  
 Үүт маһан ата  
 Сэттэ төгүл  
 Сэлбийэ тардыллан,  
 Тобус төгүл  
 Туомту<sup>138</sup> тардыллан турарын  
 Сүөрэ баттаан ылла,  
 Хара[л]дыктан көшпүт  
 Хара улар курдук
- 2520 Хап-бааччы  
 Үрүт мындаатыгар,

- Кэтит таһаатыгар  
Олоро түстэ.  
Дьэллик тэһиининэн  
Аллаах амабаччытын  
Арбаа диэки  
Салайа тардан кээспитэ,  
Суон кунуттан  
2530 Солуур эти тобо дайба|а|та,  
Халын кунуттан  
Хаарбах эти хайа дайбаата,  
Тобус токур ойобонун  
Тобулута тингилэхтээтэ,  
Нохтоолоох долобойун долгутта.  
Ат сылгы буолабына  
Алаас сыһы саҕаны  
Хайа тэбинэн кэбистэ,  
Көлүйэ күөл саҕаны  
2540 Көнгү тэбинэн кэбистэ,  
Түөт түөрэн көмүс  
Туйабын тыаһа  
Нэрилиир<sup>139</sup> нэс үтүгэннэ  
Тагнары ньиргийэн түстэ,  
Таньытын тыаһа  
Кинкиниир киэн халлаанга  
Өрө сатара|а|н табыста;  
Хара таас хайа ыстаныабынан,  
Хатан тимир тосту барыабынан,  
2550 Кэйбэлдьийбэт  
Кэтит үтүгэнтэн тэйбит курдук,  
Кинкиниир<sup>140</sup>  
Киэн халлаантан түспүт курдук  
Үрдүк тиити  
Үрүт өттүнэн,  
Маҕан быллыты  
Алын өттүнэн  
Дохсуннук турда,  
Бардамнык барда;  
2560 Сэттэ уон  
Сиилинэй холорук сидьытэннэ,

139 Рук.: нэһилиир

140 Рук.: кинкиниин

- Абыс уон  
 Аан холорук аргыстанна,  
 Тобус уон  
 Дуурай холорук добордонно,  
 Кулгаабын тыаһа  
 Орулуос кус  
 Кынатын тыаһын курдук  
 Куһууран истэ,  
 Минтэпкэ<sup>141</sup> саа  
 2570 Буддьатын<sup>142</sup> тыаһын курдук  
 Иниирэн истэ;  
 Ыыс быдаанынан тыыннарда,  
 Аан туманынан көтүттэ.  
 Сыһыытын баһа баранан  
 Сыбараат\* буолла,  
 Алааһын баһа баранан  
 Анхалаат\* буолла,  
 Дойдутун баһа баранан  
 Дулба буолла;  
 2580 Тиит ойуур буолан  
 Линкинэһэн тахсан бардылар,  
 Сиһик ойуур буолан  
 Сиэттиһэн тахсан бардылар,  
 Талах ойуур буолан  
 Тардылалаһан тахсан бардылар,  
 Мас ойуур буолан  
 Батыччахтаан тахсан бардылар;  
 Айыы сирэ  
 2590 Ассыын торбо курдук  
 Аһаарыйан көстөн хаалла,  
 Күн сирэ  
 Көнньүөс торбо курдук  
 Көбөрөн көстөн хаалла;  
 Кэлбит сирэ  
 Кэриэн ымыһа аанын курдук  
 Кэнкэлдьиһэн хаалан истилэр,  
 Барар сирэ  
 Чороон айах аанын курдук  
 Оһоддьуһан көстөн истилэр;

141 Лит.: бинтиэпкэ; рук.: минтэпкэ, минтэппэ, миинтэппэ

142 Лит.: буулдьатын; рук.: будьдьа - бууддьа

- 2600 Тон мутугу  
Тосту тэптэрбитэ –  
Ньюучча уолаттарын курдук  
Нуунайдаһа хааллылар,  
Сыгынабы тыыра тэптэрбитэ –  
Сырбан эһэ курдук  
Часкыгтаһа хааллылар,  
Чөнөчөгү түөрэ тэптэрбитэ –  
Тонус обонньотторун курдук  
Өнүөхтэһэ хааллылар,
- 2610 Эмэби эмти тэптэрбитэ –  
Имиинит эмээхситтэр курдук  
Энэлиһэ хааллылар,  
Талах төбөтүн  
Таарыйан кээспитэ –  
Сарылаһа хааллылар;  
Кыһын бөбөнү  
Кырыатынан билэн истэ,  
Саас бөбөнү  
Хахсаатынан билэн истэ,
- 2620 Сайын бөбөнү  
Самырынан билэн истэ,  
Күһүн бөбөнү  
Өксүнүнэн өйдөөн истэ,  
Ыраах сири барда,  
Ыстырыыс дойдуга тийдэ.  
Сэтэлии буола-буола  
Сиэттиһэн үүммүт  
Тимир лэнлэй тииттээх,  
Абыстыы буола<sup>143</sup>-буола
- 2630 Хатыһан үүммүт  
Алтан аабылаан ааттаах,  
Тобустуу буола-буола  
Тутуһан үүммүт  
Тимир одорхой ойуурдаах  
Сиргэ тийдэ.  
Онтон буоллабына  
Туйахтаах таба тэбиммэт  
Таас таалыйа хонуулаах,

- 2640 Тынгырахтаах таба тирэммэт  
Муус килиэдэ суоллаах,  
Уолан киһи кунгун буутун  
Сулуйан хаалар  
Тимир бадархай мастаах,  
Кыыс дьахтар эттээх тириитин  
Сиэн хаалар  
Алтан аабылаан оттоох  
Сиринэн айаннаата,  
Сир ийэ  
Тонус киһи
- 2650 Туут хайыһарын курдук  
Өрө кэдэрийэн тахсар сирэ  
Үрүн көмүс иэмэх курдук  
Көбөрөн көһүннэ,  
Кинкиниир киэн<sup>144</sup> халлаан  
Ньуучча киһи балааккатын курдук  
Таннары намылһыйан түһэр сирэ  
Кыһыл көмүс иэмэх курдук  
Кылабачыйан көһүннэ.  
Онно буоллабына
- 2660 Сиртэн ситии саба<sup>145</sup>  
Ситимэ биллибэт курдук,  
Халлаантан сап саба  
Тардылыга көстүбэт курдук,  
Үрүн көмүс дьүһүнүн курдук  
Күөрэнгэ балабан  
Күлүмүрдээн көһүннэ.  
Бу балабан  
Кир сыстыбатах  
Килбиэннээх тэлгэхэтигэр
- 2670 Үрүт өттүгэр  
Өрүүл мэтириэттээх,  
Тобус сиринэн  
Томторболоох ойуулаах  
Тойон баабыр сэргэтигэр  
Түһэн кэбистэ,  
Сэттэ төгүл сэлбийэ татта,  
Тобус төгүл туомтуу татта.

---

144 Рук.: киэн

145 Лит.: сана

- 2680 Онно буоллабына  
Көмүс күөрэнсэ балабан  
Ангаат халбана  
Аһылла түстэ:  
Тахсан эрэр үрүн күн курдук  
Сардабалаах<sup>146</sup> чабырбайдаах,  
Киирэн эрэр күн курдук  
Килбиэннээх иэдэстээх,  
Ойон эрэр күн курдук  
Туналбаннаах ньуурдаах,  
Тыһы кырынааны  
2690 Таннары туштут курдук  
Субурхай мабан муруннаах,  
Улаан сылгы  
Уу хаһатын  
Ойо быспыт курдук  
Обугур саһаххай уостаах,  
Кириибинньик хаччыны  
Кэккэлэччи туштут курдук  
Кэчигир көмүс тиистээх,  
Кыһыл көмүс ньуоска курдук  
2700 Этэр эт тыллаах,  
Товус ассыын холобурдаах  
Долгуннаах солко суһуохтаах,  
Туруору аспыт  
Сул тобоһо<sup>147</sup> курдук  
Көнө унуохтаах,  
Танас бүтэй этэ көстөр,  
Эт бүтэй унуоҕа көстөр,  
Унуох бүтэй силиитэ көстөр,  
Силии бүтэй силгэтэ көстөр,  
2710 Күн диэки көрдөххө  
Күлүгэ көстүбэт,  
Сыа хаарга үктэннэбинэ  
Суола көстүбэт,  
Хурустаал таас курдук  
Сырдык үчүгэй  
Дьахтар киһи талыыта,  
Кыыс оҕо кырасыабайа

---

146 Лит.: сардангалаах

147 Лит.: тоһоҕо

- 2720 Дайах-ийэх дайбаан  
 Тахсан кэлэн,  
 Тарбафын уһугуттан тардан  
 Сиэтэн килэрэн<sup>148</sup>,  
 Бастынг оронугар  
 Олордон баран  
 Хоммут уоһун хонгорон,  
 Өрөөбүт уоһун өһүлэн,  
 Алтан дьаакыр сын'аабын  
 Атынната турбута,  
 Сыдыаан сылгы  
 Сиэллээх кутуругун  
 Сыгыйа-һаайа таппыт курдук
- 2730 Набыл-набыллык  
 Сангара турбута,  
 Көхсүттэн таһаарара  
 Көрүдьөөс үчүгэй,  
 Иһиттэн таһаарара  
 Эриэккэс үчүгэй эбитэ үһү:  
 – Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
 Сир киэнэ киинэ сирдээх,  
 Дойду киэнэ ньуура дойдулаах,  
 Үрдүк тиити
- 2740 Үрдүнэн көтөр  
 Өлөссүүгэ миинэр  
 Үүт мабан аттаах,  
 Үс айыы куо балыстаах  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
 Мин хооддуктаах бэйэм  
 Хонкуйан тураммын,  
 Тонобостоох бэйэм  
 Нуобайан тураммын,  
 Туһааннаах бэйэбэр
- 2750 Дорообону туттары[ы]м.  
 Ол кэнниттэн  
 Мин этэр тылбын  
 Иэдэскэр үүммүт  
 Тэргэн ый ньэмиэтэ  
 Кэй чуор кулгааххынан

- Истэ билгэлээн олорууй,  
Сангарар санам сабабатын  
Чаан олгуй саба баскар  
Таба дугуйдаан олорууй эрэ!  
2760 Эн үс айбы куо балыстаргын  
Абыс атахтаах,  
Аддьатыылаах санаалаах  
Адьярай бөбө атамаана,  
Көбүрэтиилтээх санаалаах  
Көстүбэт бөбө күтүрэ,  
Түүннү түөкүн,  
Күнүскү талаанньык  
Ороспуой быһыытынан уоран,  
2770 Былабай өтгүнэн быддьаан,  
Албын өтгүнэн араддьытан  
Иддьэ истэбинэ,  
Абыс иилтээх-сабалаах  
Аан ийэ дойдун<sup>149</sup> иччитэ  
Күн Чалбарыын Хотун үнүүтүнэн,  
Үүс-аас бэйэлтээх  
Үрүн Аар Тойон  
Ытык ыйаабынан,  
Уларыibat укааһынан,  
2780 Мин үс өгүө убайдарым<sup>150</sup>  
Абыс халлаан харабыллара,  
Тобус халлаан чочобуойдара,  
Көбүрээбэт күдэн күүстээх,  
Убарыйбат одун уохтаах  
Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыыраттар<sup>151</sup>  
Тобус ох түргэнэ  
Тутуспат түргэнинэн түһэннэр,  
Аан күдэн тыыннаах  
Адьярай бөбө атамаанын  
Өлүскэннээх үөдэн айабар түһэрэ  
2790 Үс хаамы[ы] иннинэ  
Өрүһүйэн тутан ыланнар,  
Тобус хос чугуун ампаарга  
Киэн халлаан

149 Рук.: дойдун

150 Рук.: убардарым

151 Лит.: бухатыырдар



- Тимир кириспэн өтүүтүнэн  
 Кэлгийэн хаайбыттара.  
 Эн үс айыы куо балыстаргын  
 Сүрэхтэрэ сөбүлээн,  
 Харахтара хайбаан,  
 Мин үс убайдарым  
 2800 Хоонньуга сыгар  
 Хотун ойох гынаары  
 Ылан тахсыбыттара.  
 Ол оннугар эйиэхэ миигин  
 Кэргэн буоларга кэскиллээн,  
 Дотор буоларга добуугордаан,  
 Ойох буоларга онгоруулаан  
 Барбыттара баара.  
 Ол буоллабына  
 Эн миигин  
 2810 Сирэйбиттэн көрөн сирбэтэххинэ,  
 Ойобоспуттан көрөн омсолооботоххуна,  
 Сүрэбин сөбүлээтэбинэ,  
 Харабын хайбаатабына,  
 Кэргэн гынарга кэскиллээн,  
 Дотор гынарга толкуйдаан,  
 Хо|о|нньоһор хотун ойох  
 Онгосторго уураахтаан  
 Ылыан<sup>152</sup> буоллаба.  
 Ол эбитэр<sup>153</sup>,  
 2820 Сирэйбиттэн көрөн сирдэххинэ,  
 Онуохпуттан<sup>154</sup> көрөн омсолоотооххуна,  
 Сүрэбин сөбүлээбэт,  
 Харабын хайбаабат буоллабына,  
 Эн бэйэн көнүлүн буолуо! – диэтэ.  
 Маны истэн баран  
 Биһиги киһибит  
 Ингин хаана иэдэйдэ,  
 Муннун хаана буккулунна,  
 Сүүһүн хаана сүүрэлээтэ,  
 2830 Уһун хаана оонньоото,  
 Нохтолоох тойон сүрэбэ

152 Рук.: ылыан

153 Лит.: эбэтэр

154 Лит.: унуохпуттан

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Толур-босхо долгуйда,  
Хашпахтаах хайнгах<sup>155</sup> быара  
Халыр-босхо хамсаата,  
Абыс адаар мүнэтэ  
Айгыр-босхо барда  
Уонна ол курдук  
Тыл этэ,  
Санга сангара,  
2840 Өс кэпсии олорбута эбитэ үһү:  
– Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
Абыс хаттыгастаах  
Арабас маџан халлаан  
Аан кырдыбаһаа буолбут,  
Аџа тойоно буолбут  
Арабас Айыы Тойон абалаах,  
Айыы Сыралыман Хотун ийэлээх,  
Абыс халлаан харабыла,  
Тобус халлаан чочобуойа буолбут  
2850 Көџүрээбэт күдэн күүстээх,  
Уџарыйбат одун уохтаах  
Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыыр убайдаах  
Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо,  
Мин диэтэх киһи  
Этэр тылым эгэлгэтин  
Истэ дьарыгылаа,  
Сангарар санам саламтатын  
Саныы барџалаа!  
2860 Ол айбыт аар тойон аџан  
Анаабыт буоллабына,  
Ииппит күбэй хотун ийэн  
Көнгүллээбит буоллабына,  
Урут төрөөбүт  
Улуу хаан убайдарым  
Оноруулаабыт буоллахтарына,  
Мин эйиигин  
Сирэйгиттэн көрөн сирбэтим,  
Ойоџоскуттан көрөн омсолооботум,  
2870 Быһы[ы]гыттан көрөн быыллаабатым,

- Киэн саас тухары  
 Кэргэн гынарга кэскиллээн,  
 Унун үйэ тухары  
 Добор гынарга добугуордаан,  
 Тэллэххэ сытар  
 Тэннээх добор,  
 Хоонньоһо сытар  
 Хотун ойох обосторго<sup>156</sup>  
 Сүрэхтээх быарым сөбүлээтэ,  
 2880 Хаастаах хараһым хайбаата.  
 Ол буоллабына  
 Сиргэ түспүт  
 Сэрибийэйбит биир эбит,  
 Окко түспүт  
 Оноруубут биир эбит,  
 Эн биһиги холбостохпут! — диэтэбэ.  
 Ол ку[r]дук кэпсэтэн бараннар,  
 Иккиэйэх да буоллаллар  
 Икки сүүс киһи курдук  
 2890 Ньир-бааччы кэпсэтэн,  
 Күр-бааччы күссэн,  
 Аан дойду айылгытын  
 Амтаннаабын аһаан,  
 Улуу дойду уйгутун  
 Ордугун утахтанан,  
 Кэмнээх күннэрэ киирэн,  
 Кэлэбэй эттэрэ ыран,  
 Түөт уон  
 Сүүрэр сулус сүлүттээх  
 2900 Түг бараан түүттэрэ  
 Түмүллөн бүрүүкээн кэлбитигэр,  
 Бичиктээх биллэриктэригэр,  
 Ойуулаах оронноругар,  
 Саакыматтаах тэллэхтэригэр,  
 Дуобаттаах суорбаннарыгар,  
 Чыгыргастаах<sup>157</sup> сыттыктарыгар<sup>158</sup>  
 Мындааһа быыстарын тардынан,  
 Хоонньоһон-куустуһан сыппыттара.

156 Лит.: оносторго

157 Лит.: чыгырбастаах\*

158 Лит.: сыттыктарыгар

- 2910 Уос-тиис быдьяхан уурахан,  
 Сырай-харах быдьяхан сыллахан,  
 Оонньо[о]н-көрүлээн утуйбуттара.  
 Сассыарда үс өргөстөөх  
 Өрөгөйдөө[x] үрүн күннэрэ  
 Күлүмүрдүү ойуутугар  
 Таныыллара тартах гыммытыгар  
 Тангарабыт сырдаатаба диэн,  
 Күөмэйдэрэ көбүөх гыммытыгар  
 Күммүт табыстаба диэн,  
 Ойон туран
- 2920 Күөх далай уутунан  
 Көнгү анньынан,  
 Хара далай уутунан  
 Хасты анньынан баран,  
 Амтаннаах астарын аһаан  
 Кэскиллээх тылынан кэпсэтэн баран,  
 Үрүн Үөдүйээн обургу  
 Таһыддыа тахсан  
 Дьаарбан үктээн,  
 Көңчөх\* күүлэйдээн,
- 2930 Ол дойду отун-маһын  
 Одулуу сыддыбыта.  
 Дьизэттэн тэлэһиччи собус тиййбитэ,  
 Ырыттан ыраата собус хаампыта,  
 Арай баара биир сиргэ:  
 Икки чоро[о]н айахтары  
 Таннарота тушпут курдук  
 Дьалхааннаах киэн танытыттан  
 Икки сиэрэ уота  
 Сардырбаччы таммалыыр,
- 2940 Икки кэриэн айахтары  
 Кэккэлэччи тушпут<sup>159</sup> курдук  
 Киэн уот чабаан харахтарыттан  
 Кыһыл уот кыым  
 Саккырыы тохтор,  
 Икки ураһа дьизэ курдук  
 Ураа тимир кулгаахтарыттан  
 Икки буруут боруолар<sup>160</sup>

159 Рук.: туррут

160 Лит.: буруолар, сылгыы боруо диэнинэн хаалларыллына

- 2950 Субуруйан көтөр,  
Абыс былас холобурдаах  
Тибиилээх  
Тимир нэлим сиэллээх,  
Тобус былас холобурдаах  
Бу[r]хааттаах  
Куйбуур тимир кутуруктаах,  
Үс хос тимир чыллырыт түүлээх,  
Икки көхсүн харабыттан үүммүт  
Икки тимир күкүр кынаттаах,  
Түөт хаардаах бугул саба  
2960 Түөт түөрэн тимир туйахтаах,  
Көрөртөн көрө сүрдээх,  
Улахантан ордук улахан  
Килэйэр тимир ат  
Ынырыктаах тимир ыңгырын  
Үрдүк мындаатыгар саптыбытынан,  
Луом тимири  
Өбүлүннэри тушпут курдук  
Өтүө тимир үүнүн кэппитинэн,  
Тобус былас холобурдаах  
Хара обурук тимир тэһиинин  
2970 Соспутунан сыдьян,  
Ол дойду  
Алтан аабылаан отун  
Арбийалаах саастыгы\*  
Хардарыга тушпут курдук  
Лиһигир тимир тийһинэн  
Хасты хамыйан,  
Хардырбаччы ыстаан  
Сии сыдьяр эбит.  
2980 Үрүн Үөдүйээн маны  
Алаарар харабынан  
Анааран баран  
Бэри бэккиһээтэ,  
Чөрү<sup>161</sup> диэн сөхтө:  
«Бу хайа дойду  
Хаарбаыттан хамсаабыт,  
Туох дойду

- Дьюобатыгтан турбут  
Ат сылгы буоллабай?  
Итэбэллээх иччитэ,  
2990 Добугуордаах тойоно  
Ким-хайа буолуон сөбүй?» – диэн  
Тура-олоро толкуйдаан көрдө,  
Тугун да булан тобулбата.  
«Бэйэ, били  
Хоонньоһо сытар  
Хотун ойохпуттан  
Ыйытан-сураан көрүөм<sup>162</sup>» – диэн  
Дьэитигэр төннөн кэллэ,  
Ангаат халҕанын аһыар дылы  
3000 Саныыр этэ кини –  
Хотун ойобо оонньоуу-күлэ,  
Үөрэ-көтө тоһуйбутун  
Көрөн баран,  
Уһулччу умнан кэбистэ...  
Ол түүн утуйан туран,  
Иккис күнүгэр эмиэ  
Таһыддьа тахсан  
Күүлэй үктүү,  
Дьаарбанг хаама сыддьан  
3010 Бэбэһээнни сиригэр  
Тийэн кэлбитэ:  
Тимир ата эмиэ  
Аһы-сии сыддьарын көрдө,  
Бэри да бэккиһэннэ,  
Олус да кутурайда<sup>163</sup>,  
Ыйытыах буолбутун  
Ыра умнубутун туһуттан.  
«Ол буоллабына  
Бүгүнгү өрөгөйдөөх үрүг күн  
3020 Кизһэрэр кэмигэр  
Хотун ойохпор тийдэхпинэ,  
Дьэ, хайаан даһаны ыйытан  
Кимтэн кииннээбин<sup>164</sup>,  
Туохтан тууралаабын,

162 Рук.: көрүөм

163 Лит.: курутуйда

164 Рук.: кииннээбин

- Догубуордаах тойонун,  
Итэбэлдээх иччитэ кимин  
Истэн-билэн уоскуйуом!» – диэн  
Ихин иһигэр эрэннэ,  
Уоһун иһигэр урунна.
- 3030 Ол кэнниттэн  
Кэмнээх күнэ киэһэрэн,  
Тимир аты санаабытынан  
Дьиэтигэр төннөн кэлэн  
Аһаат халбанын арийбыта:  
Хотун ойоҕо куолутунан  
Үөрэн ньургуйан,  
Күлэн күлүмүрдээн тоһуйбутун  
Алабар харабынан  
Аһааран баран
- 3040 Аһас умнан кэбистэ...  
Ол түүн угуйан баран,  
Үһүс күнүн  
Өрүкүйэн үүнүүтүгэр  
Үлэбэ таһсар курдук  
Эмиэ таһыддыа таһсан  
Дьаарбан хаамта,  
Күүлэй үктээтэ,  
Урукку сыддыбыт сирдэринэн  
Сырыырбаан истэбинэ
- 3050 Иннигэр килэгир тимир ат турарын  
Үсүһүн эмиэ өйдөөн көрдө.  
«Аһа, оҕолоор,  
Аһанай аһабын,  
Нүөнэй сүттүбүн!  
Бу туох айылаах буолан  
Өй бөһөм өһүллэн,  
Санаа бөһөм сайһанан,  
Өйдөөбүһүн тутта сүтэрэн,  
Уурбуһун ончу умнан,
- 3060 Билбиһпин мэличчи мэлитэн  
Мээнэ харах,  
Мэлигир төбө буоллаһым?  
Бэйэ,  
Бүгүннү маһтааттаах маһан күннэ  
Эмиэ да умнар үһүбүн,

- Тимир ат дии-дии бардабьм!»  
– диэн санаата да,  
«Тимир ат, тимир ат,  
Тимир ат» диэн
- 3070 Баһын иһигэр  
Баллыгырыы-баллыгырыы,  
Көхсүн иһигэр  
Күллүгүрүү-күллүгүрүү,  
Дьэтигэр биэстии саһааны биэрэттээн,  
Уоннуу саһааны уурталаан тийдэ.  
Аһаат халбанын  
Арыя баттаан киирбитэ:  
Хотун ойобо кини диэки  
Күн курдук күлүмүрдээн,
- 3080 Чыычаах курдук тырыбынаан,  
Чабырбайа сандааран,  
Көмөбөйө күндээрэн,  
Күлэ-оонһуу олорорун  
Көрөн баран,  
Күүлэйдээн сыддьан көрбүтүн,  
Дьа[а]рбайа сыддьан булбутун  
Олобуттан умнан кэбистэ..  
Үһүс түүнү хоонһоһон баран  
Ууларыттан уһуктан,
- 3090 Оронноруттан оронон туран,  
Амтаннаах астарын аһаан,  
Уйгу-быйан утахтарын  
Уулаан баран,  
Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо  
Эрин диэки  
Өрүүлээх хаччы курдук  
Үтүрү-батыры көрөн олорон,  
Ол курдук тыл этэ,
- 3100 Саһа саһара  
Олорбута эбитэ үһү:  
– Дьэ-буо! Дьэ-буо!  
Сир киинэ сирдээх,  
Дойду ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр



- Өлөссүүгэ миинэр  
 Үүт маѳан аттаах,  
 Үс айыы куо балыстаах  
 3110 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
 Мин дьиэтэх дьахтар киһи  
 Этэр тылым эгэлгэтин  
 Истэ дьарыгылаа,  
 Сангарар санам сабаѳатын  
 Саныы сыаналаа!  
 Мин бүгүннү  
 Өрөгөйдөөх үрүн күн үөһүгэр  
 Үөһээ аѳыс хаттыгастаах  
 Араѳас маѳан халлаан  
 3120 Үрдүгэр олохтоох  
 Аѳыс халлаан аан кырдыѳаѳа,  
 Аѳа тойоно буолбут  
 Араѳас Айы[ы] диэн  
 Аѳалаах этим,  
 Айыы Сыралыман Хотун диэн  
 Ийэлээх этим,  
 Онтон тахсаммын  
 Уһун сэлэ тийбэт  
 Уһун үрбэбин үүрэн,  
 3130 Киэн тиэргэни киэптиир  
 Кэтит сэтиибин сиэтэн кириэм.  
 Аны сэттэ хонук  
 Ситэ туолар күнүгэр  
 Миигин күүтэн көрөөр,  
 Ити бодо-боддьох<sup>165</sup>  
 Туолуор дылы,  
 Бу дьиэттэн ханна даѳаны  
 Халбарыйан барар буолаайаѳын.  
 Дьиэбэ олороргуттан  
 3140 Тэһийбэт күннээх буоллахына,  
 Мин биэрбит  
 Күн көрүдүөһө  
 Күндү дьүһүннээх  
 Көтөр, сүүрэр иккинэн<sup>166</sup> оонньоон  
 Көбүстүйбүт көхсүгүн кэнэтэн,

165 Лит.: бото-болдьох

166 Рук.: иккинээн

- Быыпастыбыт<sup>167</sup> санаабын тарбатан  
Олорон көрөөр эрэ! – диэтэ.  
Ол гынан баран  
3150 Үнкүрүс-күөһэлис гына түстэ –  
Кырыылаах тумустаах,  
Кыддыылаах харахтаах,  
Кынатын уһугар харалаах,  
Кырааскалаах атахтаах,  
Кылбагыр дьүһүннээх,  
Кыыгынас сангалаах,  
Кынтагыр быһыылаах  
Кыталык кыыл  
Кырасыабай бэрдэ буолла.  
Үөһээ
- 3160 Өндөл маһан халлаан диэки  
Өрө көтөн тахсан иһэн,  
Төттөрү куугунан түһэн  
Олоро түстэ уонна  
Ол курдук диэн  
Сангара-инэрэ олорбут:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Абыс хаттыгастаах  
Араһас маһан халлаан  
Үрүт өттүгэр олохтоох
- 3170 Аан кырдыаһас аатырбыт,  
Аба тойон буолбут  
Араһас Айыы Тойон аһаккам!  
Айыы Сыралыман Хотун ийэкэм!  
Абыс халлаан харабыла буолбут,  
Тобус халлаан чочобуойа буолбут  
Күдэн күүстээх,  
Одун уохтаах  
Үс Үөкэт-Дьүөкэт  
Уо хаан убайдарым оһолоро!
- 3180 Арыы тыа курдук  
Аймах билэлэрим,  
Тумус тыа курдук  
Дьон билэлэрим,  
Ытык урууларым,

167 Лит.: быыпастыбыт

- 3190 ыраас хааннарым!  
 Бу тух халын айбым<sup>168</sup>,  
 Хаража буруйум иннигэр  
 Ааттыккытын саптыгыт,  
 Оспуоскутун бүөлээтигит,  
 Төтгөрү үүрдүгүт?!  
 Бэйэбит анаабыт анабылгытынан,  
 Ыйбыт ыяаххытынан,  
 Уларыйбат уурааххытынан  
 Мин бу  
 Отто туруу бараан дойдуга түһэммин  
 Куордаах этгээххэ,  
 Куодаһыннаах унуохтаахха  
 Холбоспутум кырдык.  
 Ол иннигэр миигин  
 3200 Халын айыылааман<sup>169</sup>,  
 Хаража буруйдааман<sup>170</sup>,  
 Ааттыккытын аһан кулун,  
 Оспуоскутун тэлэйэн кулун!  
 Ийэ дойдум ингэссий<sup>171</sup>,  
 Төрөөбүт дойдум үгүрүй,  
 Уруй-айхал буоллун! – диэн баран  
 Сиртэн тэбинэн,  
 Салгынтан тайанан,  
 Өрө көтөн күлүмүрдээн  
 3210 Тахсан баран хаалла,  
 Үрүг Үөдүйэн обургу  
 Кэнниттэн өрө көрөн  
 Туран хааллажа.  
 Ол кэнниттэн  
 Олоро сатаата,  
 Сыта сатаата,  
 Хотун ойоҕо оонньоон олорбут  
 Күн сириҥ көрүдьүөһө,  
 Айыы сириҥ саатабыла,  
 3220 Арааһынай күндү

168 Рук.: айым, салгы айыым, айыылаах, айыылааман диэн көннөрөн сурулунна

169 Рук.: айылааман

170 Рук.: буруйдааман

171 Лит.: ингэрсий

- Көрүдбүөс дьүһүннээх  
Көтөр-сүүрэр эгэлгэтин  
Ханас чуулаантан  
Субурутан таһааран,  
Онон оонһуу олоубута.  
Ол курдук  
Соботобун олооруттан  
Салбан барда,  
Хотун ойобо болдьообут
- 3230 Сэттэ хонуга  
Сыллаабар отто,  
Ол да буоллар  
Алта хонугу аһарда<sup>172</sup>.  
Сэттис түүнүгэр тэһийбэккэ  
Тэллэбиттэн тэһирикээн,  
Арабас маҕан халлаан илин өттө  
Атыр бараах түөһүн курдук  
Арылла хатан эрдэбинэ  
Ангаат халҕанын
- 3240 Арыя баттаан тахса көтөн,  
Урукку куолутунан  
Күүлэй үктүү,  
Дьаарбан хаама  
Барбыта эбитэ үһү.  
Урукку одуулаабыт  
Отторо-мастара  
Оннугар тураллар эбит,  
Ааһа хааман баран истэбинэ,  
Арай баара,
- 3250 Урут анаарбыт тимир ата  
Аһы-сии турар эбит.  
«Бу мин туох ааттаах буолан  
Ааптын билбэт аар акаары,  
Суолбун булбат солуй солоһой  
Буолбут бэйэбиний, оҕолоор?!  
Бу аты мин  
Хотун ойохпуттан  
Ыйытыах буолбутум ыраатта,  
Суруох буолбутум уһаата!» — диэн

---

172 Лит.: аһарда

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 3260 Бэйэтин бэкиһэнэн баран,  
Хоту диэки ааһа хааман  
Баран истэбинэ,  
Биир сиргэ  
Сүрдээх улахан усталаах,  
Киэнг киэлилээх,  
Үрдүк үрүттээх  
Тимир чугуун ампаар  
Күлүгүрэн көһүннэ.  
«Бай, доболоор,  
3270 Бу үлүгэрдээх  
Туох киһи туттубут,  
Ханнык киһи хаххаламмыт  
Сэбэ буоллаҕай, оҕолоор?» – диэн  
Үөмэр-чүөмэр үктээн тийибитэ:  
Ампаар аттыгар  
Адьарай атамааттарың курдук,  
Лиэһэй бэттэрин курдук,  
Көстүбэт күтүрдэрин курдук  
Бүтүннүү хара хороу буолбут,  
3280 Күл көмөр көммүт дьоно,  
Уон ордугуна икки уус дьон  
Сорохторо күөттээн,  
Сорохторо балталаан,  
Сорохторо өтүйэлээн  
Тон болгуону тоһуталаан,  
Эриэнэх болгуону эллээн,  
Хатан болгуону хайыталаан  
Тилик-балык түһэн эрэллэр.  
Ол гынан бараннар  
3290 Кини диэки  
Буордаабынан бурулччу көрдүлэр,  
Сыыстаабынан сырылыччы көрдүлэр  
Уонна ол курдук  
Сангара турбуттара үһү:  
– Ылаата! Ылаатыгар, оҕолоор!  
Көр, бу  
Дойдум киэнэ  
Ньюура дойдулаах,  
Сирим киэнэ  
3300 Килэрийэр киэнэ сирдээх,

- Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт мабан аттардаах,  
Үс айыы куо балыстардаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр обургу,  
Өй бөбөбүн  
Өлүү кыыһа  
3310 Өлүннүк тынан үрэйэн,  
Санаа бөбөбүн  
Сах кыыһа  
Саабан тынан сахсыян,  
Көңчөх күүлэйдээнгин,  
Дьаарбан хаамантын,  
Манна тобо тийэн кэлин?  
Киэр-хайа<sup>173</sup> буола тардыый!  
Биһиги манна  
Үрдүк халлаан ытык ыйаабынан,  
Үрүт сууттар  
3320 Уларыйбат укаастарынан,  
Бу тобус хос  
Чутуун тимир ампаары  
Эстиэнэтин<sup>174</sup> хангата,  
Үрдүн бөбөргөтө турабыт.  
Мэхэйдээмэ,  
Киэр буола тат! – диэтилэр.  
Мань этэллэрин истэн  
Үрүг Үөдүйээн обургу өһүргэнэн,  
Күүстээх санаата  
3330 Көмөгөйүнэн киирдэ,  
Бардам санаата  
Баһынан киирдэ,  
Уохтаах санаата  
Уолугунан киирдэ.  
«Көр, бу мабай аллаахтар  
Ууспут диэн улаатаннар,  
Мин диэтэх киһини  
Быһах бии курдук  
Быһал-тэһэл санаран,

---

173 Рук.: киэр-хай

174 Лит.: истиэнэтин

- 3340 Үөбэн-хомуран,  
 Кыраан-танийан  
 Ыгтаары гыналлар эбээт<sup>175</sup>!»  
 – диэн санаата.  
 Биир бэттэрин  
 Икки атабыттан  
 Сулбу тардан ылла,  
 Онон баадкылаан  
 Барыларын үлтү сынньан  
 Өлөгтөөн кэбистэ.
- 3350 Уонна буоллабына  
 Бу ампаар иһигэр  
 Туох баар буоллабай диэн  
 Кунан обус саба боробуойун,  
 Сытар ынах саба сомуогун  
 Үнтү тутан ылан  
 Быраан<sup>176</sup> кэбистэ,  
 Тобус хос күлүүһү адьытан,  
 Тобус хос ампаар иһигэр  
 Киирэн көрбүтэ:
- 3360 Арай эбээт<sup>177</sup>, добоор,  
 Сатыы ойуур курдук  
 Абына-табына<sup>178</sup>  
 Тимир адаар баттахтаах,  
 Сыыр быстыбытын саба  
 Сылластыгас сырайдаах,  
 Хайа хайдыбытын саба  
 Хаспахтаах хаһылыттабас харахтаах,  
 Оспуос ойдубутун саба  
 Дьотторуттабас уостаах,
- 3370 Арбийалаах саастыгы  
 Хардарыта тушут курдук  
 Тимир килиэ тиистээх,  
 Киһи икки илиитин курдук  
 Икки илиилээх,  
 Киһи икки атабын курдук  
 Икки атахтаах,

175 Рук.: эбэт

176 Рук.: быраан

177 Рук.: эбэт

178 Рук.: абына-табын

- Туруору ухуна  
Уон ордугуна икки саһаан холобурдаах,  
Төгүрүччү суона
- 3380 Абыс быластаах  
Хаардаах от саҕа  
Адъарай бөбө атамаана,  
Лиэһэй бөбө бэрдэ,  
Көстүбэт бөбө күтүрэ,  
Баһыттан атабар дылы  
Килэгир тимир киһи  
Тимир кириспэн өтүүнэн  
Хамса быатын курдук  
Хам кэлгиллэн сытар эбит.
- 3390 Кини диэки хааннаабынан  
Хаһылыччы көрөн баран  
Ол курдук сагара сыппыта:  
– Ыллаата! Ыллаатыгар, оболоор,  
Буйайдааным-дайайдааным!  
Сир киэнэ киинэ сирдээх,  
Дойдум киэнэ ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр
- 3400 Үүт мабан аттардаах,  
Үс айыы куо балыстардаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр,  
Өтүө тойонум,  
Үчүгэй быраатым,  
Хооддуктаах бэйэм хонкуйан,  
Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Дорообочой буоллун!  
Бу мин диэтэх киһини  
Аллараа бөбө
- 3410 Үөһнээх куптуй  
Түгэбэр олохтоох  
Аллараа бөбө харбыыр хахайа,  
Үөһээ бөбө түһэр кыырта,  
Отто дойду тэбэр мохсоболо буолбут,  
Барыгныыры бараабыт,  
Сүөдэннири сүтэрбит,  
Ыраабын ыраастаабыт,



- 3420 Чугаһын чордообут  
Тимир Суодуйа түөкүн  
Бу харана хаайыылаан,  
Суон түрмэлээн сытыарар.  
Ол буоллабына эн  
Арбаһыттан тэһииннээх  
Аһыныылаах санаалаах  
Айыы дьөһөгөй оҕото буоллабын,  
Миигин  
Аһыныылаах харахынан көрөн,  
Сүрэбин сүлүйэн,  
Быарын манньыйан,  
3430 Бу кэлгизбин сүөрэн  
Харана хаайыыбыттан халбарытан,  
Суон түрмэбиттэн төлөрүтэн абыраа<sup>179!</sup>  
Кэнники мин даһаны  
Өлөр күннэр  
Өйөөбүл<sup>180</sup> буолуом,  
Хаалар күннэр  
Хахха<sup>181</sup> буолуом! – диэтэ.  
Мань истэн баран,  
Үрүн Үөдүйээн обургу  
3440 Бу тимир кириспэн өтүүнү  
Уһугун көрдүү барбата,  
Тута-тута тобута тыытан,  
Харбы-харбы<sup>182</sup> хайыта тардан,  
Тон боруу от курдук туманнаан,  
Сытыйбыт тэрэпиискэ курдук ыһан  
Арааран кэбистэ.  
Онно буоллабына абааһыта:  
«Абытай, атаас!  
Тутуун бабас  
3450 Тоҕо холоунай?  
Били баар эрэ  
Оҕо онорор  
Улуу сэппин,  
Ыччат тэрийэр

179 Рук.: абыра

180 Лит.: өйөөбүл

181 Рук.: хаха, салгыы хахха, хаххалыыр диэн көннөрөн сурулуна

182 Рук.: харбы-харбы

- 3460 Үрүн Үөдүйээн обургу  
Ытык сэшин  
Төрдүттэн түөрэ,  
Олобуттан булгу  
Тардан кэбистин<sup>183</sup> – диэн баран,  
Таһыддьа сүөдэс гынан хаалла.  
Өлөөрү сытары  
Өрүһүйбүт курдук,  
Хаалаары сытары  
Харыһыйбыт курдук,  
Үксэ биллибэт  
Өгүөнү онгорбутунан,  
Ахсаана биллибэт  
Абыралы таһаарбытынан аабынна,  
Таһыддьа батыһан тахсан
- 3470 Утары көрөн турбута.  
Адъарай бөбө атамаана  
Көхсө күнү бүөлээн,  
Санна халлааны хаххалаан туран эттэ:  
– Көр эрэ, нойоон,  
Абыс халлаан үрдүгэр олохтоох  
Араҕас Айыы Тойон  
Айылгытын быйаҥа  
Таннары саккыраан  
Түһэн иһэр эбээт,
- 3480 Тарбах талаана биллин,  
Илии дьолуота биллин,  
Биир быддьаабыһыт ылын!  
Ол курдук этэн баран,  
Иһин түгэбиттэн мэгийэн<sup>184</sup>  
Ха|а|рдаах бугул саҕа  
Хааннаах салахайынан  
Харахтары-сирэйдэри  
Саба тибиирэн кэбистэ уонна  
Бугул от саҕа
- 3490 Болгуо тимир сутуругунан  
Кулгаах тааска биэрэн  
Чугунатан кэбистэ.  
Үрүн Үөдүйээн буоллабына

---

183 Рук.: кэбистим

184 Лит.: мэгийэн

- Күөс быстынга холобурдаах  
 Төйүөрэн туран иһиттэбинэ,  
 Согуруу диэки соботохто  
 Ыһыы-хаһыы,  
 Ый-хай,  
 Ытаһыы-сонгоһуу буола түстэ.  
 3500 Онтон сырайыттан-харабыттан  
 Салахайын соттон баран  
 Өйдөнөрүн кытта,  
 Үс айыы куо балыстара  
 Тус иннигэр кэлэн  
 Ытаһа-сонгоһо турбуттара үһү:  
 – Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
 Ыый-ыйбытыан,  
 Аай-айбытыан!  
 3510 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
 Убакабыт оботоо,  
 Бу курдук  
 Туох дойду тыллааба этэн,  
 Хайа дойду кырыыстааба кыраан,  
 Өй бөбөн өһүллэн,  
 Санаа бөбөн сайбанан;  
 Ити биһигини уорбут-талаабыт  
 Тимир Суодуйа обургуну  
 Үрүн Аар Тойон дьүүлүнэн  
 Биһиги добордоох тойотторбут  
 3520 Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыыраттар  
 Тобус хос чугуун тимир ампаарга  
 Харана хаайыылаабыттара,  
 Суон түрмэлээбиттэрэ,  
 Уһуга суох уһун үйэлэргэ  
 Сытарга өлүүдээбиттэрэ,  
 Уларыйбат уураабынан онорбуттара;  
 Ону баара,  
 Эн кэлэнгин  
 Бүгүннү махтааттаах мабан күн  
 3530 Ампаарын аддьатан,  
 Кэлгизтин сүөрэн,  
 Үрүн Аар Тойон  
 Сүрдээх дьүүлүн сүтэрэн,  
 Уларыйбат сокуонун утаран,

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Улуу дойдуга суох  
Улахан халыг айыны онгордун,  
Суон буруйга түбэстинг.  
Таһаарбыт абааһын  
Хотун ойоххун
- 3540 Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куону  
Үөһөттэн түһэн истэбинэ  
Супту чупчуруйан ылан баран,  
Тимир атын үрдүгэр түһэн  
Аллараа дойдуга куотта.  
Ону үс өтүө күтүөттэринг  
Эккирэтэн бардылар,  
Кыайан сиппэккэ кэллэхтэринэ,  
Эйигин үрүн күнтэн
- 3550 Сүтэрэллэрэ буолуо!  
Ый-ыйбытын,  
Аай-аайбытын! – диэн  
Бүтэрэн эрдэхтэринэ,  
Собус-собоһото  
Туһааннаах тус иннигэр  
Үс сүрдээх сүүнэ  
Айыы бухатыыраттарын  
Атамаан бэттэрэ кэлэн  
Лиһигир гына түстүлэр
- 3560 Уонна ол курдук  
Сангара турбуттара үһү:  
– Дьэ-буо! Дьэ-буо!  
Сир киинэ сирдээх,  
Дойду ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах
- 3570 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
Долуой акаары,  
Тос мэник,  
Далай балыга,  
Тайҕа кыыла,  
Бүгүннү өрөгөйдөөх

- 3580 Үрүн күн үөһүгэр  
 Үрүн Аар Тойон дьүүлүнэн,  
 Тобус халлаан уураабынан  
 Абыс үйэ тухары  
 Хараба<sup>185</sup> хаайыыга анаммыт,  
 Тобус үйэ тухары  
 Суон түрмэбэ сытарга суруллубут,  
 Үс сибири кураанахтаабыт  
 Улуу дойду ороспуйун  
 Тимир Суодуйаны  
 Харанга хаайыытыттан таһааран,  
 Суон түрмэтиттэн  
 Төлөрүтэн таһаарангын  
 Хотун ойоххун  
 3590 Хоонньугар уган быттын<sup>186</sup>.  
 Үс бүүрүктээх үөдөн айабар  
 Үс хаамыынан урут тийэн түстө.  
 Ол халын айыгар,  
 Харанга буруй|г|ар  
 Эппиэт тылгын этиппэккэ,  
 Кэриэс тылгын истибэккэ,  
 Субу халын тириигин хайытан,  
 Хара хаангын тобон,  
 Чэгиэн эккин сэймэктээн,  
 3600 Үрүн күнтэн сүтэрэн,  
 Бу дойду  
 Өнгүрэмэр орус саба  
 Үөнүн өйүөгэ,  
 Кунан орус саба  
 Хомурдуоһун хонуга  
 Оноробут! – диэтилэр.  
 Ол кэнниттэн  
 Уһун суубулаан батастарын  
 Өрө ууммутунан бардылар,  
 3610 Онно буоллабына  
 Үс айыы куо балыстара  
 Хаһытаспытынан ыстанан кэлэн  
 Убайдарын кууһа түспүттэр уонна  
 Уулаабатах убаһа харабын курдук

185 Лит.: харанга

186 Рук.: быттын

- Уулаабынан унаарыччы көрөн туран  
Ол курдук тыл этэ  
Турбутгара эбитэ үһү:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыыраттар,  
3620 Добордоотор доботторбут,  
Тойонноотор тойотторбут,  
Тохтоон болбойон көрүөххүтүн  
Төһөлөөх-хаччалаах буолуой,  
Биһиги этэр тылбыт эгэлгэтин  
Истэн ингирэстээн көрүөххүтүн?!  
Бу суон буруйдаах,  
Харанга айылаах киһи  
Биһиэнэ убайдаатар убайбыт,  
Абалаатар абабыт этэ,  
3630 Тойонноотор тойоммут этэ!  
Ол буоллабына,  
Кини өлөр буоллабын[a]  
Биһиги да ордорбут сагаммат,  
Кинини өлөрөн-сүтэрэн  
Сырдык тыынын быспакка,  
Сылаас тыынын тымныппакка эрэ,  
Тыыннаахтыы күн накааһыгар  
Ытан көрүөххүтүн  
Төһөлөөх-хаччалаах буолуо эбитэй?!  
3640 Көрдөһөр бөбө күттүүннээх,  
Ааттаһар бөбө ахсааннаах  
Буолар дииллэр,  
Өтүө тылбытын ылынын,  
Кэриэс тылгытын кэбиһимэн!  
Ый-ыйбытын,  
Аай-айбытын!  
– диэбиттэрин истэн баран,  
Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыыраттар өйдөнөн,  
Убарыйан уоскуйдулар.  
3650 Ол гынан бараннар  
Уларыбат уураабы уурдулар,  
Сууйуллубат сокуону онордулар:  
Харанга буруйдаах,  
Халын айылаах,  
Хара суоллаах

- Үрүн Үөдүйээни  
 Уон ордуга биэс сылга  
 Бу тобус хос чугуун ампаарга  
 Тимир кэриэтэс\* өтүүнэн кэлгийэн  
 3660 Харанга хаайылыырга,  
 Суон түрмэлииргэ<sup>187</sup>;  
 Атын буоллабына  
 Киэн халлаан бостобуойугар  
 Тохтошпокко сүүрдэргэ;  
 Сыла туоллабына,  
 Хонуга ситтэбинэ  
 Атын эрэ анаан баран,  
 Аан дойду  
 Айылгытын аһыттан матарарга,  
 3670 Улуу дойду  
 Олохтоох уйгутуттан  
 Туоратан баран,  
 Сылаас уокка итиэрбэккэ,  
 Сымнабас оронно сынньаммакка,  
 Күөх сири көрбөккө,  
 Айыы да,  
 Абааһы даҕаны  
 Аһынан абыраабат дьин<sup>188</sup>,  
 Күн да киһитэ,  
 3680 Көстүбэт да бөбө  
 Көмүскээбэт гына онордулар.  
 Өлөр күнүгэр  
 Өлүгүн үөн үөбэхтиир,  
 Суор тонсуйар гына онороннор,  
 Тобус хос чугуун ампаарга  
 Тимир кириспэн өтүүнэн  
 Хамса быатын курдук  
 Хороччу кэлгийэн баран  
 Быра[б]ан кэбистилэр.  
 3690 Атын үөһө халлаан  
 Бостобуойугар таһааран,  
 Баран<sup>189</sup> хаалдылар.  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр

187 Рук.: түрмэлииргэ

188 Лит.: диэн

189 Рук.: бараан

- Ол курдук  
Харанга хаайбыланан<sup>190</sup>,  
Суон түрмэлэнэн,  
Кычча тыына,  
Кылагыр харабын уута  
Сышпыта эбитэ үһү.
- 3700 Өр да сышпытын билбэтэ,  
Өгөр да сышпытын өйдөөбөтө,  
Үөһөттэн да түһэн өрүһүйбэтилер,  
Аллараттан да тахсан абыраабатылар,  
Харыһыттарара<sup>191</sup> харабын уута,  
Көмүскэтэрэ көмүскэтин уута  
Буолан сышпыта.  
Өлөр үһуга үтүрээтэ,  
Хаалар үһуга хаххалаата...
- 3710 Арай биир тэргэн ый санатыгар,  
Тэбиэн күн өтүөтүгэр  
Таһыддьа санга сангарар дуораана  
Охсуллан иһилиннэ,  
Бу санга маннык эбитэ үһү:  
— Анньыасах! Анньыасах!  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Итэбэллээх иччикэм,  
Добугуордаах тойонум обокото<sup>192</sup>,  
Истэр кэй чуор кулгаабын<sup>193</sup>  
Эриэнэх буоллабына,
- 3720 Мин этэр тылбын  
Истэ дьарыгылаа,  
Тын гынар тыынын  
Тыыннаах буоллабына,  
Мин сангарар санабын  
Таба дугуйдаан сыт эрэ!  
Миигин таһааран  
Үөһө халлаан бостобуойугар  
Уон ордугуна биэс сылга  
Тохтоппокко сүүттүлэр<sup>194</sup>.

190 Рук.: хаайыланан

191 Рук.: харыһытатара

192 Рук.: обокото

193 Рук.: кулгаабын

194 Лит.: сүүттүлэр



- 3730 Ол буоллабына мин  
Хонук осторуок туолан,  
Кэм-кэрдий ситэн,  
Бодо-болддох<sup>195</sup> кэлэн,  
Бу босхолонон кэлим.  
Эн буоллаххына эмиэ,  
Тобус хос  
Чугуун тимир ампаар  
Күлүүһэ төлөрүйдэ,  
Аана аһылынна,
- 3740 Тимир кириспэн өгүү  
Кэлгиэн<sup>196</sup> сөлүннэ.  
Хамсыыр күүстээх буоллаххына  
Туран тахсан көр,  
Дьүдүн-бараан дьүһүннүн көрдөр,  
Хаан-чабаан сэбэрэбин харахтат,  
Иччикэйим оботоо! – диэбит.  
Мань истэн баран,  
Үрүн Үөдүйээн обургу  
Илиитин-атабын хамсатан көрбүтэ –
- 3750 Тимир кириспэн өгүү кэлгигэ  
Сөллөн хаалбыт эбит,  
Туран тобус хос ааннары  
Аһыталаан тахсан  
Күн сырдыгын көрдө,  
Аан дойдуну анаарда.  
Атын көрбүтэ буоллабына:  
Ингиир тараһаламмыт,  
Иннэлик унуохтаммыт,  
Этирик түөстэммит,
- 3760 Дьарбаа унуохтаммыт,  
Күлүгүр иччэхтэммит,  
Быһаҕас быччыннаммыт,  
Тугул\* туйахтаммыт,  
Нэктэл түүлэммит.  
Бэйэтэ буоллабына  
Биир оннук дьүһүннэммит.  
Атын гытары<sup>197</sup> көссөн

---

195 Лит.: бото-болддох,

196 Рук.: кэлгиэн

197 Лит.: кытары

- 3770 Үөрэн-көтөн,  
Уурахан-сыллахан баран,  
Тура-олоро толкуйдаан,  
Сыта-тура сыаналаан:  
«Абыс иилээх-сабалаах  
Аан ийэ дойдубар бараммын,  
Төрөөбүт-үөскээбит  
Төрүт буорбар төннөммүн,  
Күр үшпэр,  
Күдэн баайбар  
Амтаннаах аспыттан аһаан,  
Аал уоппар итэн сыламнаан,
- 3780 Сымнабас ороммор сытан сынньанан,  
Бу күн биэрбит көтөр кынаппын,  
Айыы биэрбит тардыстар талаһабын,  
Түөт атахтаах түргэн көлөбүн  
Аан дойдутун ача күөбэр  
Аһатан-сиэтэн,  
Халын кунун сонотон,  
Хат таманын хангатаан баран,  
Хайтах гынарбын  
Сыта сыаналанан,
- 3790 Олоро толкуйданан көрүөм»  
— дигэн сананан баран,  
Атын үрдүк мындаатыгар  
Олоро түһэн айаннаан,  
Урут кэлбит суолун устун  
Абыс иилээх-сабалаах  
Ахталыйбыт аан ийэ дойдутугар  
Тийэн кэлэн көрбүтэ:  
Аалай күөх кырыһын  
Ассыын дирин гына
- 3800 Аал<sup>198</sup> уот хасты салаан кээспит,  
Үрүн-хара түүдээбиттэн  
Таабылаах<sup>199</sup> убаһа дабаны оппокко  
Ончу суох буолбут,  
Үс үйэ тухары  
Үрүмэтийбэт үүт таала күөлэ  
Онгоччу уолан хаалбыт;

198 Рук.: ааал

199 Рук.: таалылаах

- 3810 Кыптый кынатгааба  
Кылбаччы суох буолбут,  
Абыс уорбалаах  
Айдан уорук балабан дьиэтэ  
Адъас суох буолбут,  
Кырыыстаах кыраабытын курдук,  
Тыллаах эппитин курдук  
Элэй-бадай  
Эбэдэһин дуоһун\* буолбут.  
Манна буоллабына  
Биир хамыйах  
Аһы булан аһаабата,  
Сап быһабаһын сабаны
- 3820 Булан-туттан туһаммата,  
Атыгар буоллабына  
Биир салаа ача күөх оту  
Булан амсаппата;  
Кыһыылаах кыһалба  
Манна кыһайда,  
Бүтүннээх мүйэлгэ  
Манна мүйэйдэ.  
Онно туран толкуй булунап,  
Уһаты-туора уурталаан
- 3830 Оннугу түмүктээтэ:  
«Саматтан илин хоту диэки,  
Ый төрөөбүт<sup>200</sup>  
Ытык Дулла хайатын  
Алын тэллэбэр  
Алаһа дьиэлээх,  
Абааһыттан, айыыттан агаардаах  
Ала Мондобой удабан диэн  
Ыкса ыаллаах,  
Чугас дьонноох этим ээ.
- 3840 Онно баран  
Саатар тылла кэпсэтэн,  
Өстө сангассан,  
Санаабын тарбатан,  
Бэспин мөччитэн кэлиэхпин  
Сөп буолууһу» – диэтэ.

- Атын миинэн,  
Былыргы сьддыбыт суолунан  
Айаннаан-көдүүлээн<sup>201</sup> тийдэ.  
Абааһьттан, айыыттан агаардаах  
3850 Ала Мондобой удабан обургу  
Күннүктээх сиртэн көрдө,  
Бизэрэстэлээх сиртэн биллэ,  
Ол гынан баран  
Чэлгиэннээх тэлгэхэтигэр  
Киирэ илигинэ,  
Дорбоонноох тулаһатыгар  
Тохтуу илигинэ,  
Ол курдук диэн  
Одурууннаах тылланан,  
3860 Омуннаах өстөнөн  
Тохуйбуга эбитэ үһү:  
– Эчкикэйэ-эчкикэйэ,  
Иэдээн-куудаан,  
Иһилик-таһылык  
Эминэ тугуй!  
Сир киинэ сирдээх,  
Дойду ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
3870 Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт мабан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр обургу,  
Үс сибиир тойоно  
Үрүг Айыы Тойон  
Уларыйбат уураабын утарангын,  
Сууйуллубат сокуонун туораангын,  
Халын айыыланан,  
Харанга буруйданан,  
3880 Айыы дабаны,  
Абааһы дабаны аһыммат,  
Алаһа дьибэ киирбэт,  
Аал уокка иттибэт,  
Амтаннаах аһы аһаабат,

- 3890 Кэскиллээх тылы  
Кэпсэпшэт гына  
Улуу халлаантан ууруллан,  
Ытык халлаантан  
Ыйыллан барангын,  
Сокуонтан туораабыт  
Миигин булангын,  
Уураабы утарааччыны  
Миигин көрөнгүн,  
Сылаас дыябэ киирээри,  
Амтаннаах аһы аһаары,  
Кэскиллээх тылы  
Кэпсэтээри иһэбин дуо?  
Өтүө бэйэлээх,  
Үчүгэй саннаах эрдэххинэ,  
3900 Киэр-хайа буола тардьый!  
Хара харахпар көстүмэ,  
Хаштабай кулгаахпар иһиллимэ!  
Мин чөлгизиннээх тэлгэһэбэр  
Киирэр күннээх буоллаххына,  
Дорбоонноох тулаһабар  
Тохтуур күннээх буоллаххына,  
Үрдүк халлаанга үнсэммин  
Үрүт өттө өргөстөөх,  
3910 Алын өттө кырыылаах  
Уот дуксуур балааһынан,  
Үс уһуктаах,  
Түөт кырыылаах  
Хааннаах тимир үөрбэнэн  
Төбөн оройунан  
Тобулу бырахтарым,  
Киэр-хайа буола орус! – диэтэ.  
Мань истэн баран,  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр<sup>202</sup>  
3920 Сангыяабын уйбат курдук  
Санньыйда-санаарбаата,  
Сонун уйбат курдук  
Сонгуйда-кутарайда<sup>203</sup>,  
Мөккүһэр тыл мүлтүйдэ,

202 Рук.: бухатыр

203 Лит.: курутуйда

- Эгнээр тьл эхиннэ,  
Күүһүлүүр санаа көбүстүйдэ.  
Ол да буоллар,  
Атын эргилиннэри тардан туран  
Ол курдук сангара-ингэрэ турбута:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!
- 3930 Бй төрөөбүт  
Бтык хайатын  
Алын тэллэбэр алаһалаах,  
Абааһыттан, айыыттан ангаардаах,  
Алын албастаах,  
Үрүт кубулбаттаах  
Ала Мондобой удабан обургу,  
Мин диэтэх киһини  
Бүгүннү буомча күммэр түбэһиннэрэннин,  
Бу эн бабас эмиэ,
- 3940 Алаһа дьизэлээх,  
Аал уоттаах,  
Амтаннаах астаах буолангын,  
Хотумсуйан холдьохтобун!  
Ол иһин  
Былыргы аар кырдыбаастар  
Сэһэргиир сурахтаахтара:  
Куһаҕантан хаһан даһаны  
Куһаҕан таһсар диэн,  
Ол кырдык буолар эбит;
- 3950 Абааһыттан ангаардаах киһи  
Айыы аймаһын  
Атаархаабат диһллэрэ,  
Эмиэ кырдык эбит.  
Кэнники да өттүгэр  
Өтүөнү онорбокко,  
Үчүгэи санаабакка сьддьан  
Анараа дойдугар айаннаар,  
Хасса дьабынгар\* түһээр!  
Быдан-тэгэл быралыйар
- 3960 Бырастыы буоллун!!! – диэбит.  
Ол кэнниттэн  
Аан дойдутугар  
Айаннаан кэлэн баран,  
Иккиһин санаа булунна:

- «Мантан тус илин диэки,  
Күн төрөөн тахсар  
Көмүс Дулла хайатын  
Үрүт өттүгэр олохтоох  
Күн Тойон кыыһа
- 3970 Күөгэддын удабан диэн  
Ыкса ыалым,  
Чугас доборум  
Баар буолуох этэ.  
Онно баран сыддыан  
Амтаннаах аста аһаан,  
Кэскиллээх тылла  
Кэпсэтэн кэллэххэ  
Сөп буолсу», – диэн,  
Атын миинэн
- 3980 Айаннаан барда.  
Күн төрөөбүт  
Көмүс Дулла хайатын үрдүгэр  
Өрө сүүрдэн тахсан,  
Күн Тойон кыыһа  
Күөгэддын удабан  
Чөлгиэннээх тэлгэхэтигэр,  
Дорбоонноох тулаһатыгар  
Тийиэн кэллэ.  
Күөгэддын удабан кинини
- 3990 Күннүктээх сиртэн көрдө,  
Бизрэстэлээх сиртэн биллэ,  
Томторболоох ойуулаах  
Тойон баабыр сэргэтин таһыгар тахсан  
Тоһуйан туран,  
Ол курдук диэн  
Тыл этэ,  
Саҥа санара  
Турбута эбитэ үһү:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!
- 4000 Сир киэнэ киинэ сирдээх,  
Дойду киэнэ ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр

- Өлөссүүгэ миинэр<sup>204</sup>  
Үүт мабан атгаах,  
Үс айбы куо балыстаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр,  
Ыкса ыалым,  
Чугас доборум обото,  
4010 Хооддуктаах<sup>205</sup> бэйэм хонгуйан,  
Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Тонобостоох бэйэм нуобайан тураммын  
Дорообону туттарабын!  
Бу эн,  
Абыс дьайаалаах\*  
Аллараа бөбөбө арбахтаах,  
Түүнүктээх түбүйэ бараан түгэбэр  
Хотугу куттабар,  
Үөnnээх куптуй үөһүгэр  
4020 Үөскээбит-төрөөбүт  
Сэттэ уон  
Иирэр дьэс эмэгэт сидьбиттээх,  
Тобус уон  
Көндөй<sup>206</sup> хобо чуораан добуһуоллаах,  
Сэттэ уон  
Дьиикэй дэриэтинньик  
4030 Тириитэ танастаах,  
Түөт уон  
Ап сараһын  
Тириитэ дүнүрдээх,  
Өлүү Күп Дьансаат  
Ойуун аҕалаах,  
Ынырыктаах Ытык Солуонньай  
Удажан ийэлээх,  
Аллара<sup>207</sup> бөбө  
Харбыыр хахайа буолбут,  
Үөһээ бөбө  
Түһэр кыырда,  
Отто дойду  
4040 Тэбэр мохсоболо буолбут,

204 Рук.: минэр

205 Рук.: ходдуктаах

206 Лит.: көндөй

207 Лит.: аллараа



- Сүөдэннири сүтэрбит,  
Барынныыры бараабыт,  
Ыраабын ыраастаабыт,  
Чугаһын чордообут  
Тимир Суодуйа обургу  
Абыс уон агаарыйар  
Ап-дьэллик албаһыгар,  
Тобус уон куладыйар  
Кулан-дьэллик кубулубатыгар
- 4050 Түөт өттүгүнэн түбэһэнгин,  
Биэс өттүгүнэн бэринэнгин,  
Абыс халлаан аҕата,  
Тобус халлаан тойоно буолбут  
Үрүн Аар Тойон  
Уларыйбат уураабын утараннын,  
Сүрдээх дьүүлүн кэһэнгин,  
Халбарыйбат харанга айыылананнын,  
Сууйулубат суон буруйдананнын,  
Алаһа дьыэбэ киирбэт,
- 4060 Аал уокка иттибэт,  
Амтаннаах аһы аһаабат,  
Кэскиллээх тылы кэпсэппэт буолан,  
Мугу<sup>208</sup> муннуттан булсан,  
Эрэйи энээриттэн сиэтэн  
Сыддьар бэйэкэйин  
Аанай-туонай абаккатын эбитин,  
Нүөнэй-аанай сүттүкэтин эбитин!  
Ыһый-ыһыйдарбын, аай-аайдарбын!  
Атаархаабытым иһин
- 4070 Көмөлөһөрүм суох,  
Көмүһүм сыһаа!  
Арай, мун саатар,  
Алаһа дьыэбэр киирэнгин  
Аал уопшар иттэн,  
Амтаннаах аста аһаан,  
Олорон уоскуйан,  
Сытан сынньанан тахсаахтаа<sup>209</sup>,  
Доборукам оҕотоо! – диэбит.  
Мань истэн баран,

---

208 Лит.: муну

209 Рук.: тахсаахта

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 4080 Үрүн Үөдүйээн бухатыр  
Атыттан түнэ батгаан,  
Тобус сирийнэн томторболоох  
Тойон баабыр сэргэбэ  
Тобус төгүл туомтуу тардан  
Баайан кэбийнэн баран,  
«Аата, абыраннабым» диэх курдук  
Үөрэ-көгө сиэттихэн,  
Көмүс күөрэнгэ балабанна  
Анаат халзанын аһан биэрэн
- 4090 Амынньяр боруогун атыллатан<sup>210</sup>,  
Тыстаах баттахтаах  
Күөх бэдэр олбохтоох  
Маанылаах бастыг оронугар  
Олордон кэбистэ.  
Аан дойду айалбатын<sup>211</sup>  
Араһынай талы аһын ажалан,  
Алаас сыһы курдук  
Арабас майдаан остуолугар,  
Көлүйэ күөлү
- 4100 Күөдьэн<sup>212</sup> кээспит<sup>213</sup> курдук  
Үрүн көмүс бүлүүдэтигэр  
Хаардаах бугул сабаны  
Түһ-тан дьүккүтэн,  
Нэк бэргэһэ сабаны  
Тиэри-маары ыйыстан,  
Аһаата-сиэтэ.  
Ааспыт бэйэтэ аһан,  
Куоссуйбут<sup>214\*</sup> бэйэтэ нүөссүйэн  
Халыг хаһаланна,
- 4110 Хат таманнанна,  
Томтобор истэннэ,  
Тойбобор быһыланна.  
Уонна ол курдук  
Тыл этэ,  
Саһа саһара

---

210 Рук.: атыллаатан

211 Лит.: айылбатын

212 Лит.: күрдьэн?

213 Лит.: кэбиспит

214 Лит.: куорсуйбут

- Олорбута эбитэ үһү:  
 – Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
 Күн Тойон кыһа  
 Күөгэддын удабан,  
 4120 Ыкса ыалым,  
 Чугас доборум,  
 Мин этэр тылбын  
 Истэн инирэстээн,  
 Көрөн дьарыгылаан  
 Олорууй эрэ!  
 Эн хара бастаабы  
 Харыһыйарга аналлаах,  
 Аһыныылаах санаалаах,  
 Арбаһыттан тэһииннээх
- 4130 Айыы Дьөһөгөй удабана буоллабын,  
 Күн дьонун  
 Көмүскүүргэ көнүллээх,  
 Көхсүттэн тэһииннээх  
 Күн Дьөһөгөй удабана буоллабын.  
 Ол буоллабына эн  
 Мин халын айыым,  
 Харана буруйум туһугар  
 Аар<sup>215</sup> тойонтон ааттаһан,  
 Күн тойонтон көрдөһөн,  
 4140 Харана буруйбун халбарытан,  
 Суон буруйбун  
 Сууйан көрүүххүн  
 Төһөлөөх-хаччалаах буолуой?  
 Ытык тылбын ылынан,  
 Аман тылбын  
 Аанһабырбаан<sup>216</sup> көрүүххүн?  
 – диэбитэ эбитэ үһү.  
 Маны истэн баран,  
 Күн тойон кыһа  
 4150 Күөгэддын удабан  
 Уулаабатах  
 Улаан убаһа харабын курдук  
 Уулаабынан-хаардаабынан  
 Унаарыччы көрөн туран,

215 Рук.: Аар

216 Аанһа диэн тылтан үөскээбит туохтуур

- Ол курдук эшпитэ үһү:  
– Дьибэ-буо! Дьибэ-буо!  
Үүт маҕан аттаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр,  
Ыкса ыалым,  
4160 Чугас доборум,  
Кыһыылаах тарбанарын курдук,  
Кыһалҕалаах сангарарын курдук  
Этиэххин эттэбин,  
Сангарыаххын<sup>217</sup> сангардабын.  
Ол ғынан баран  
Үрүг Аар Тойон  
Уурааба уларыйбат,  
Дьүүлэ төлөрүйбэт,  
Абыс халпаан төлкөлөөбүтэ  
4170 Төлөрүйбэт дииллэр этэ.  
Ол буоллабына миигин  
Алаһа дьибэбэр киллэрдин<sup>218</sup>,  
Аал уоккар итиэрдин,  
Амтаннаах аскын аһаттын,  
Кэскиллээх тылгын кэпсэттин,  
Ол үрдүгэр өрө кэтэн  
Уураабы утаран уларытараары,  
Дьүүлү көтүттэрээри,  
Сокуону сууйтараары  
4180 Сыһа сырыыны сыддабын,  
Туора тылы этэбин диэн  
Халын айыылыахтара,  
Харанга буруйдуохтара,  
Итэбэс айылыахтара,  
Быстах оноруудуохтара,  
Суорума соруктуохтара буоллаба.  
Ол эрээри, эн тускар  
Хара тыыммын харыһыйбаптын,  
Күөх тыыммын көмүскээбэппин,  
4190 Кэриэс тылгын  
Кэбиһиэхпин кэрэйэбин,  
Бэстэлиэнэй тылгын хаалларыахпын  
Бэккиһээммин эрэйдэнэн көрүүм!

---

217 Рук.: сангарыаххын

218 Рук.: дьибэбэр киллэрдин

- дыэбитэ<sup>219</sup> эбитэ үһү.  
Ол курдук этэн-санаран баран,  
Сототунан охсуллар  
Солко бытырыыстаах,  
Харытынан охсуллар  
Хампа бытырыыстаах,
- 4200 Кыһыл саһыл кылааннаах түүтүн  
Таннары сахсийбыт курдук  
Кылбайар кыһыл көмүс кыһааннаах,  
Үрүн күн дьүһүлгэнэ күлүмүрдүүр  
Үрүн көмүс күһэнэлээх,  
Абыс уон  
Арабас көмүс чыллырыыттаах,  
Тобус уон  
Көндөй<sup>220</sup> көмүс хобо чуорааннаах,  
Сэттэ уон
- 4210 Дьэнкир көмүс кэй эмэгэттээх,  
Кэрэмэс саһыл  
Кэтэбин түүтэ киэргэллээх,  
Хара саһыл  
Хабабын түүтэ дьарбаалаах,  
Сиэрэй саарба  
Синньин түүтэ синньэлээх,  
Өбүллүбэт үрүн көмүс,  
Кылбайар кыһыл көмүс  
Кыырап таһаһын
- 4220 Кэтэн кэбистэ.  
Көлүйэ күөл үрүмэтийбитин курдук  
Үрүн көмүс бүрүдэһиннээх,  
Тобус сиринэн дорбоонноох  
Көндөй көмүс хоонсоордоох<sup>221</sup>  
Түөлбэ хаан дүнүрүн  
Өрө тутта,  
Тобус ойуун кута  
Оболонон үөскүүр  
Уйук хара маһыттан оноруулаах
- 4230 Дьөлөккөй көмүс быарыгын  
Түһнэри харбаата,

219 Лит.: дыэбитэ

220 Лит.: көндөй

221 Рук.: хоонсоордаах

- Кытылыыр сылгы  
 Кымныылыах<sup>222\*</sup> холун курдук  
 Салыныыар маѳан былаайабын  
 Таннары дайбаата;  
 Аал уотугар  
 Араѳас илгэни  
 Барылаччы кутан биэрдэ,  
 Дыг-дан охсон,
- 4240 Дыдын-дадын кыыран,  
 Абыс уон айхаат\* ырыатын  
 Ыллаан айманан,  
 Тобус уон дойгоот\* тойугун  
 Туойан чопчуйан  
 Барбыта эбитэ үһү:  
 – Оой-оой ини,  
 Доом-дом ини дом!  
 Окко түһэрбэр ойуунна оноруулаабыттар,  
 Иккилээхпиттэн иичээнгэ тэрийбиттэр,  
 4250 Оччугуйбуттан удабанна умсуйбуттар<sup>223</sup>,  
 Үстээхпиттэн үөрбэ дүнгүргэ үһүйүттэр,  
 Алталаахпыттан алгыстаахха анаабыттар,  
 Тобустаахпыттан тойуктаахха тускулаабыттар,  
 Ойуун төрөөн оболонор  
 Отут салаалаах  
 Уйук хара маска оболообуттар.  
 Кэтэхпиттэн кэтээбит  
 Кэлтэгэй кээлээни\*,  
 Ойобоспуттан одуулаабыт
- 4260 Соххор муоһаны\*,  
 Бэттэх-бэттэх буолун эрэ!  
 Дорѳоонноох суолу  
 Тобулар күнүм кэллэ,  
 Силбиктээх суолу  
 Тэлэйэр күнүм кэллэ,  
 Амырыннаах аартыгы  
 Арыйар күнүм буолла,  
 Дом-дом эрэ дом!  
 Сэттэ уон
- 4270 Кэй эмэгэт сирдыттэрим,

222 Лит.: кымныылыах

223 Уһуйбуттар диэн суолтаѳа туттулубут

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Абыс уон  
Ап-хаахай\* эмэгэт аргыстарым,  
Тобус уон  
Чуураан\*эмэгэт доботторум,  
Айаным аргыһа  
Аллаах Кыбыртай,  
Суолум доборо  
Субуйа Сүүрүк,  
Көтөр кынатым
- 4280 Күрбүйэ Мэргэн,  
Сүүрэр атабым  
Түүрэй Дөхсун,  
Бэттэх-бэттэх буолун,  
Дом-дом эрэ дом!  
Үс хаттыгастаах  
Өндөл маҕан халлаан  
Дьөллөн кулу,  
Сэтгэ хаттыгастаах  
Дьэнкир маҕан халлаан
- 4290 Силэллэн кулу,  
Абыс хаттыгастаах  
Араҕас маҕан халлаан  
Арыллан кулу,  
Тобус хаттыгастаах  
Добун маҕан халлаан  
Тобуллан кулу!  
Борон сылгы тириитин  
Тиэрэ тапшыт курдук  
Күөх унаар ааттыктаах,
- 4300 Сизэр сылгы тириитин  
Тиэрэ тапшыт курдук  
Сизги маҕан ааттыктаах,  
Үкээр куйаас тыыннаах,  
Үс күннүк сиртэн  
Үрүмэ кэһиэх үктэллээх,  
Күрүн кулун күлүмэннээх,  
Кугас кулун кумаардаах,  
Саалыыр кулун сахсырҕалаах,  
Ахтаах лаадан түптэлээх,
- 4310 Араҕас чимэчи панаардаах,  
Ыраас ырай ыырдаах,

- Сырдык сыдыаай дойдулаах,  
Айылаабы<sup>224</sup> албаһаабат,  
Буруйдаабы тумуннарбат  
Сүрдээх дьүүлээх,  
Ынырыктаах ыйахтаах  
Абыс халлаан абата,  
Тобус халлаан тойоно,  
Өрөөллээх бэргэхэлээх,  
4320 Кэриэстиктээх түөстээх  
Үүс-аас бэйэлээх  
Үрүг Аар Тойон абабаккам!  
Хонуктаах сиртэн  
Хоодбуктаах бэйэм хонкуйан,  
Күннүктээх сиртэн  
Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Толонноох бэйэбэр  
Тонобостоох бэйэм нусхайан,  
Үс сырдык күлүккэр хаптайан,  
4330 Хаптабай көмүс  
Уллуҥуоххар<sup>225</sup> сырыырбаан\*,  
Табыстым эминэ тугуй!  
Ааттаһар бөбө ахсааннаах,  
Көрдөһөр бөбө күттүөннээх.  
Бу отто дугуй  
Туруу бараан дойдуга  
Одун халлаантан оноруулаан,  
Чыныс халлаантан дьылбалаан,  
Ытык халлаантан ыйахтаан,  
4340 Сэттэ улууһу тэнитэргэ кэскиллээн,  
Абыс улууһу атарарга анабыллаан,  
Тобус улууһу тунутарга добугурдаан,  
Икки атабы элбэтэргэ эбээһинэстээн  
Төккөлөөн<sup>226</sup> түһэрбиккит,  
Оноруулаан олохтообуккут  
Арбаһыттан тэһииннээх  
Аһыныылаах санаалаах  
Айыы дьөһөгөй аймабын  
Аддьатыылаах санаалаах

224 Лит.: айыылаабы

225 Лит.: уллуҥахар

226 Лит.: төлкөлөөн



## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 4350 Аан күдэн тыыннаах,  
Адаар-дэгийэ тиистээх  
Адьярай бөбө аймажа  
Атажастыыр күнэ кэллэбинэ,  
Күдэн хара тыыннаах  
Көстүбэт бөбө улууһа  
Көрүөһүлүүр күнэ кэллэбинэ,  
Халбарыйбат халын халбан,
- 4360 Төлөрүйбэт суон сүддүгэс буоларга  
Уларыйбат у|у|раахтаах,  
Төлөрүйбэт төккөлөөх,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн диэн киһини.  
Аллараа бөбө  
Харбыыр хахайа буолбут,  
Үөһээ бөбө  
Түһэр кыырда буолбут,
- 4370 Отто дойду  
Тэбэр мохсоболо буолбут,  
Ыраабын ыраастаабыт,  
Чугаһын чордообут  
Тимир Суодуяа обургу  
Агыс уон аңаарыйар  
Ап-дьэллик  
Албаһыгар хаптаран,  
Тобус уон куладыйар  
Кулан-дьэллик
- 4380 Кубулбатыгар хотторон,  
Сыһаа үктээн,  
Халты хааман,  
Албас санаан  
Халын айыыламмыт,  
Харанга буруйдаммыт.  
Ол оннугар буоллабына  
Уон ордуга биэс сылга  
Тобус хос чугуун ампаарга,  
Харанга хаайыыга,
- 4390 Суон түрмэбэ сыппыт.

- Ол буоллабына  
 Кэлэр өттүгэр  
 Халын айыытыттан халбарытан,  
 Суон буруйуттан төлөрүтэн,  
 Дьоллоох олобун туругурдан,  
 Кэскиллээ[x] олобун эргитэн,  
 Киһи буоларга кэскиллээн,  
 Ураанхай буоларга  
 Оноруулаан көрүөххүн
- 4400 Төһөлөөх-хаччалаах буолуо эбитэй,  
 Күн тойонум,  
 Көмүс абаҕаккаам?! — диэбит.  
 Итигирдик ырыа ыллаан,  
 Тойук туойан бүтэрэн иһэн,  
 Этинг охсорун курдук эмискэ,  
 Ох түһэрин курдук соботохто  
 Тиэрэ баран өлөн түстэ;  
 Тыын быһаҕаһын тыына,  
 Тыл быһаҕаһын этэ сыһыт:
- 4410 — Дьыэ-буо! Дьыэ-буо!  
 Үүт маҕан аттаах  
 Үрүн Үөдүйээн  
 Өгүө доборум,  
 Үчүгэй быраатым,  
 Өгүө тылбын  
 Өйдөөн иһит,  
 Кэриэс тылбын  
 Кэриннээн иһит!  
 Бу миигин буоллабына
- 4420 Улуу халлаан  
 Уларыйбат уураабын уларыттараары,  
 Тобус халлаан  
 Тохтубат сокуонун тобоору,  
 Санаан уһунан,  
 Тылын дьоробойунан эрэнэн  
 Сэттэ халлааны силэйэн,  
 Абыс халлааны арбаран,  
 Тобус халлааны тобулаан<sup>227</sup>  
 Табыстын диэннэр

227 Тобулан диэн суолтаҕа туттуллубут

- 4430 Халын айыблааннар,  
Харана буруйда[а]ннар,  
Тобус халлаан балааһа  
Үрүт өгтө өргөстөөх,  
Алын өгтө кырыылаах  
Орой-буурай  
Уот дуксуур балааһынан,  
Үс уһуктаах,  
Түөт кырыылаах  
Хааннаах тимир үөрбэнэн
- 4440 Төбөм оройунан  
Нохтоолоох<sup>228</sup> сүрэхпин оттотунан  
Тобулу бырахтаран түһэрдилэр.  
Ол буоллабына  
Эн иннигэр  
Өлөрбүн утуйарга холоотум,  
Сытыйарбын сынньанарга холоотум,  
Сырдык тыным быһына,  
Сылаас тыным тымныйда.  
Унуохпун таһаарангын
- 4450 Ураанньыктаах ходдьобой<sup>229\*</sup> мабан  
Тумулга таһаарангын,  
Тобус саһаан иингэ туттаран,  
Муустаах булууһу булларан,  
Хоннубат<sup>230</sup> холбобо ууран,  
Хара буорунан хаппахтаан,  
Мабан буорунан баттатан,  
Күөх буорунан көмөн,  
Илин өттүбүн илбиргэстээн,  
Согуру өттүбүн соһолоон,
- 4460 Арбаа өттүбүн чардааттаан,  
Хоту өттүбүн хоргоддьуннаан<sup>231</sup>,  
Кэриэспин килбэтэн,  
Чардааппын сандаардан кэбиһээр.  
Уонна буоллабына  
Кэнэбэһин кэнэбэс,  
Хойутун хойут

228 Лит.: нохтоолоох

229 Лит.: хордобой

230 Лит.: хоннубат

231 Лит.: хоргоддьуннаан

- Киһи буолар кэмнээх,  
Ураанхай буоларга он оһулар,  
Саха буоларга салаллар
- 4470 Күннээх буоллаххына,  
Холбобуттан хостоонгун<sup>232</sup>,  
Булууспуттан булангын<sup>233</sup>,  
Хара далайга хасты сууйангын,  
Күөх далайга көнгү сууйангын,  
Салгынна сайа обустаран баран,  
Абыс хаттыгастаах  
Арабас мабан халлаанга алаһалаах,  
Күөх от дьалбыырдаах,  
Көндөй ат бытырыыстаах,
- 4480 Абыраллаах алгыстаах,  
Кэскиллээх кэниэрдээх,  
Дьоллоох тойуктаах  
Абыс айыы дьаргыл удабаттарын  
Ынгыран түһэрэнгин,  
Салгын кушпун салайтараң,  
Буор кушпун булларан,  
Ийэ кушпун эргиттэрэн  
Көрөөр эрэ!  
Өгүө доборум,
- 4490 Үчүгэй быраатым,  
Быдан тэгэл<sup>234</sup>  
Быралыйа бырастыы буоллун!  
Итигирдик<sup>235</sup> этэн-сангаран баран,  
Өлөн хаалбыта эбитэ үһү.  
Үрүң Үөдүйээн обургу  
Ити эшпитин курдук таһааран,  
Ураанньыктаах  
Хондобой\* мабан тумулга  
Тобус саһаан дириң иини
- 4500 Тобулу үктээн кэбистэ,  
Онно уган  
Булуһу булларан,  
Холбоһо куустаран,

232 Рук.: хостоонгун

233 Рук.: булангын

234 Лит.: тэгил

235 Рук.: итигирдин

- Хара буорунан хаххалаан,  
Маѳан буорунан баттатан,  
Күөх буорунан көмөн,  
Илин өттүн илбиргэстээн,  
Согуру өттүн соһолоон,  
Арѳаа өттүн сарбынньахтаан,  
4510 Хоту өттүн хорѳоддьуннаан,  
Кэриэһин килбэгэн,  
Чардаатын сандаардан,  
Киэргэтэн онорон кэбистэ.  
Ол кэнниттэн  
Сонун уйбат буола сонуйан,  
Сангыйаѳын уйбат буола санньыйан,  
Аѳыс иилээх-саѳалаах  
Аан ийэ дойдутугар  
Эргийэн тийэн кэлэн,  
4520 Биир хамыйах аһы  
Булан аһаабата,  
Би|и|р сап быһаѳаһын саѳаны  
Булан туһаммата,  
Биир ытыс саѳа  
Күөх кырыһы булан көрбөгө.  
Утуйан көрдө —  
Уута кэлбэтэ,  
Сытан көрдө —  
Сылаата тахсыбата,  
4530 Сыддьан көрдө —  
Санаата табыллыбата;  
Аллараттан да тахсан  
Абырыыр суох буолла,  
Үөһэттэн да түһэн  
Өрүһүйэр суох буолла.  
Онтон буоллаѳына  
Биир өтүө күн үөһүгэр,  
Тэбиэн күн өтүөтүгэр,  
Тэргэн ый санатыгар  
4540 Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маѳан ата  
Ол курдук диэн

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Тыл этэ,  
Сана сангара  
Турбута эбитэ үһү:  
– Анһаасах! Анһаасах!  
Үс айһы куо балыстаах
- 4550 Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Итэбэллээх иччикэйим,  
Добугуордаах тойонугум,  
Мин диэтэх ат сылгы  
Этэр тылым эгэлгэтин  
Иэдэскэр үүммүт  
Тэргэн ый н[ь]эмизтэ  
Кэй чуор кулгаахһынан  
Истэ ингирэстээн турууй эрэ,  
Сангарар сангам сабабатын
- 4560 Таллан таас оройгор  
Таба дугуйдаан тур эрэ!  
Биһиги бу  
Аан ийэ дойдубутугар сыдһаммыт  
Киһи буолар кэскилбит,  
Ураанхай буолар онһоһубут  
Хаһан да кэлиэ суоҕа,  
Улуу халлаан уурааҕа  
Хаһан да уларыйһа суоҕа,  
Тобус халлаан добугуора
- 4570 Хаһан да тохтуо суоҕа;  
Эрдэ турар  
Элэгэ буолуохпут,  
Хойут утуйар  
Хоһооно буолуохпут,  
Үрдүк аапһыт адһьяны,  
Үрүг сирэйбит киттийиэ<sup>236</sup>.  
Ол кэриэтин биһиги  
Бу алын албаһтаах  
Адһьяпһыт адһярайы,
- 4580 Бу үрүт кубулуһаттаах  
Талаабыт ороспуонһуугу  
Тимир Суодуйаны  
Ир суолун ирдээн,

---

236 Лит.: киртийиэ, салгы киттийиэ диэнинэн хаалларылынна

- Тон суолун тордоон,  
Көшпүт суолун көрдөөн,  
Барбыт суолун батыһан  
Көрүөх эрэ!  
Биһиги  
4590 Киэн халлаантан кэскиллээх,  
Одун халлаантан оноруулаах,  
Үрдүк халлаантан үлүгэрдээх,  
Ытык халлаантан ыйаахтаах,  
Киһи төрдүн кэскиллиир,  
Саха төрдүн салайар  
Ытык ыйаахтаах,  
Одун оноруулаах этибит.  
Ол буолабына биһиги,  
Арай, өстөөхпүтүн өлөрөн,  
4600 Саастаахпытын дыһан,  
Кэскиллээх кэргэнгин,  
Холоонноох хотун ойоххун  
Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куону  
Эт бэйэтин эргитэн,  
Турар бэйэтин тутан  
Абалар күннээхпит буоллар,  
Күммүт тахсыа этэ,  
Күөбү көрүө этибит,  
4610 Суон буруйбут солбонуйуо этэ,  
Халын айыбыт,  
Харана буруйбут  
Халбарыйыа этэ.  
Ол курдук  
Кыайбат күннээх буолаһпытына,  
Ол дойдуга  
Үөн өйүөтэ,  
Суор сокуускаата буоларбыт  
Эмиэ ордук буолуо!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
4620 Мань истэн баран  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Үөрэ иһиттэ,  
Үчүгэй битэ татта,  
Сонгуйбут бэйэтэ

- Суорбаны арыяа тапшыт курдук,  
Санньийбыт бэйэтэ  
Сангыйабы хастыы тапшыт курдук,  
Быып|п|астыбыт бэйэтэ  
Быаны сүөрэ тапшыт курдук
- 4630 Буола түстэ.  
Уонна ол курдук  
Сангара-ингэрэ  
Турбута эбитэ үһү:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Сонобоһум оҕото,  
Күнүм биэрбит көлөтө,  
Тангарам биэрбит талаһата,  
Айыым биэрбит ата,  
Ыйаастар ырыганым,
- 4640 Тардыстар талаһам,  
Этиэххин эттин,  
Сангарыаххын сангардын:  
Ханна да өлөрбүт син биир!  
Мин бэйэлээх буолан баран  
Өстөөхпүн өһөгөйдөөбөккө,  
Саастаахпын дыаныйбакка,  
Илиим анныттан  
Иэдэппити ирдээбэчкэ,  
Атабым анныттан
- 4650 Араддьыппыты<sup>237</sup> батыспака,  
Манна өллөхпүнэ –  
Үрдүк аатым аддыанар,  
Үрүг сирэйим киттийиэ,  
Эрдэ турар элэгэ,  
Хойут утуйар  
Хоһооно буолуом.  
Ол буоллабына сибилегин  
Тиэтэлтэн түргэнинэн,  
Түргэнтэн ыксалынан
- 4660 Бара-хайыы тардыах!  
Ол курдук этэн баран,  
Үүт маһан атын үрдүгэр  
Хап-бааччы олоро түстэ,

237 Лит.: аралдьыппыты, салгыы аралдьыппыты диэнинэн хаалларылынна



- Тус арбаа диэки  
Былыргы барбыт суолунан  
Кыһыны кырыатынан билэн,  
Сайыны самырынан билэн,  
Сааһы хахсаатынан билэн,  
Күһүнү өксүөнүнэн билэн
- 4670 Айаннаан көдүөлээн,  
Сир ийэ  
Тонгус киһи  
Туут хайыһарын курдук  
Өрө кэдэрийэн тахсытыгар,  
Кинкиниир кээн халлаан  
Ньууча киһи балааккатын курдук  
Таннары намыһыйан түһүүтүгэр,  
Сир халлаан икки  
Халлан\* ат тийһин курдук
- 4680 Аалсан хабыдыһар сиригэр  
Үрүт өтгө үмүрүк,  
Оттото бүөрдээх,  
Алын өтгө дэлбиһэх,  
Түгэбэ биллибэт  
Түүнүктээх түбүйэ бараан  
Дойдуга түһэр  
Үс бүүрүктээх  
Өлүскэннээх үөдөн айабар  
Тийһэн кэлбитэ.
- 4690 Онно буоллабына  
Үүт маҕан ата  
Түөт түөрэн көмүс туйабын  
Баҕаналыы тэбэн кэбистэ,  
Хаардаах бугул саҕаны  
Сахааччы саахтаан кэбистэ,  
Көлүйө күөл саҕаны  
Эрэличчи<sup>238</sup> ииктээн кэбистэ  
Уонна ол курдук диэн  
Тыл этэ,  
4700 Саҕа саҕара  
Турбута эбитэ үһү:  
— Анһаасах! Анһаасах!

- Итэбэллээх иччикэйим,  
Добугуордаах тойонугум  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
Өгүө тылбын  
Өйдөөн тур,  
Ытык тылбын  
Ырыналаан<sup>239</sup> тур!  
4710 Бу үс бүүрүктээх  
Өлүскэннээх үөдэн айабар  
Бобуйар босхо бастаах  
Борон ураанхай,  
Иэгэйэр икки атахтаах  
Эт бэйэтинэн,  
Эриэнэх хаанынан  
Киирбэт сирэ буолуоҕа.  
Сур бөрөлүү улуйа турар,  
Тордуйалаах хааны
- 4720 Тобута ыһыахтыыр  
Үөрбэ долободоһун\* үктэллээх,  
Суон куну сулуйан хаалар,  
Сырган<sup>240</sup> эһэлии часкыйа турар,  
Үнгүү-батас үктэллээх  
Хааннаах Харгыйа хара ааттык,  
Оботтоох улуйа-кэлийэ оспуос диэн  
Бу буолуоҕа.  
Ол буолабына  
Миигин манна
- 4730 Арабах<sup>241\*</sup> мас гынан  
Тэбэн кэбис,  
Бэйэн буоллаххына,  
Бу ааттык айабар  
Сэттэ салаалаах  
Сэлээр мэнэрик төрдө иитиллэр  
Дьэбиннээх тимир тирэх мас  
Баара буолуо,  
Ол маска оттоку салаатыгар  
Түүлээх үөн буолангың түүрүллэн,

239 Лит.: ырыналаан

240 Лит.: сырбан, салгыы сырбан диэнинэн хаалларылынна

241 Лит.: арынах

- 4740 Халын<sup>242</sup> хатырыгар хаххаланан  
Сытан көрөөр эрэ.  
Онно буоллабына  
Анна биллибэт амнахтаах,  
Үөдэн түгэбэр арбахтаах,  
Түгэбэ биллибэт  
Нүкэн бараан дойду  
Түгэбэр ордуулаах,  
Кэдэри-мадары аймахтаах,  
Дьуон-дьайаан сыганнаах,
- 4750 Дьайаан-эккин таайдаах,  
Ангаар харах,  
Анньыы тумус,  
Дэгиэ тынгырах,  
Дэлэкиир кулгаах  
Тимир Тымылайка обургу  
Өнгөн өнгөйөн тахсан,  
Тэбиэн күн кириитигэр,  
Тэргэн ый туолуутугар  
Өлөр өлүү хара
- 4760 Киниэрдээх<sup>243</sup> киргил кыыла буолан,  
Ол тимир тирэх мастан  
Үөnnээн аһыыр үгэстээх.  
Онно эн буоллаххына  
Амсыырда[a]x ап хомоһун  
Айабар түбэһэнгин,  
Үс уһуктаах,  
Түөт кырыылаах  
Тимир үөрбэ буолангын,  
Хомоһуннаах
- 4770 Куорай далаан куолайыгар  
Туора түһэн,  
Тобулу сааллан көрөөр эрэ.  
Ол буоллабына кини  
Отто дойдуну<sup>244</sup>  
Улабаатынан эргийэ сыддьан  
Үс ый хонугар хотуолуоба,  
Үөһээ дойдуга тахсан

---

242 Рук.: халын, салгыы халын диэн көннөрөн сурулунна

243 Лит.: кэниэрдээх

244 Рук.: дойнуну

- Үргүлдү көтө сыддын  
Үс ый хонугар хотуолуоѳа,  
4780 Аллараа амнахтаах үөдэн түгэбэр  
Арѳара сыддын  
Үс ый хонугар хотуолуоѳа.  
Онно, эр эрэ буоллаххына,  
Түһэр буолаайабын!  
Онтон буолаѳына кини  
Кыһалѳаба кыбыллан,  
Мунгна булларан,  
Эрэйгэ эриллэн,  
Адѳаххайга айдаран,  
4790 Айаѳалыы сатаан  
Кыстыктаах кылаабынайа,  
Өтүэйлээх өтүөтэ,  
Абыс уус төрдө  
Алаанай уус,  
Тобус уус төрдө  
Тоһобос уус,  
Кыһалаах кырѳабаһа  
Кытаатай Бахсы уустар  
Кыыдааннаах кытаанах  
4800 Кыстыгар баран хотуолуоѳа,  
Онно дьэ, түһэн көрөөр.  
Кинилэр уорааннаах уот кыһаларыгар  
Уһаарылыннаххына,  
Охтубат оноруулаах  
Кини буоллаххына,  
Ордон таѳыстаххына,  
Оччоѳо эрэ  
Өстөөххүн өһөгөйдүөн,  
Саастааххын дьаныйан этэ.  
4810 Чэ, быралыччы бырасты[ы]!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Маны истэн баран,  
Үүт маѳан атыттан<sup>245</sup>  
Түһэ баттаан,  
Үс төгүл уураан,

245 Рук.: аттыттан

- Үс төгүл сыллаан бырастыылаһан,  
«Арабах хатын буол!» диэн  
Албаан туран тэбэн,  
4820 Арангах хатын<sup>246</sup> онгрон кэбистэ.  
Бэйэтэ буоллабына  
Үнкүрүйэн-күөлэһийэн  
Үрүн түүлээх үөн буолан,  
Сэтгэ сэлээр мэнэрик  
Төрдө иитиллэр  
Сэтгэ салаалаах  
Дьэбиннээх тимир тирэх маска,  
Оттоку салаатыгар тахсан  
Халын хатырыгар  
4830 Хаххаланан саһан сытта.  
Ол сыттабына  
Биир тэбиэн күн кириитигэр,  
Тэргэн ый туолуутугар  
Анаар харах,  
Анньы тумус,  
Дэгиэ тынгырах,  
Дэлэкиир\* кулгаах  
Тимир Тымылыайка обургу  
Үс бүүрүктээх  
4840 Өлүскэннээх үөдэн айабыттан  
Өлөр өлүү хара  
Киниэрдээх тимир киргил кыыл буолан  
Өрө көтөн күпсүйөн тахсан,  
Ол сэтгэ салаалаах  
Сэтгэ сэлээр мэнэрик  
Төрдө иитиллэр  
Дьэбиннээх тимир тирэх мастан  
Үөннээн сиэн  
Лобугуратан иһэн,  
4850 Отто салааба  
Халын хатырыкка  
Хаххалана сытар  
Түүлээх үөнү,  
Уһун дуксуур тумсуһан  
Халын хатырыгы

- Хайа охсон,  
 Амсы|ы|рдаах  
 Ап хомонун айагар  
 Лап гыннаран ылан  
 4860 Хомонуннаах  
 Куорай далаан куолайыгар  
 Бйыстан дьүккүтэн истэбинэ,  
 Үс уһуктаах,  
 Түөт кырыылаах  
 Тимир үөрбэ буолан  
 Туора түһэн,  
 Тобулу саалла түстэ.  
 Онно буоллабына  
 Тимир киргил кыыл  
 4870 Хаһыытыы-хаһыытыы  
 Хатаннык ха|а|хтаата,  
 Үөгүлүү-үөгүлүү  
 Өлүскэнник өөхтөөгө –  
 Тимир үөрбэ  
 Төннөн түспэтэ;  
 Уолусханнык ыксаата,  
 Уһуутуу-уһуутуу  
 Отто дойдуну  
 Улабаатынан урбачыйа сыддьан,  
 4880 Тобус уон хонук  
 Туолуор дылы  
 Тонхойо-тонхойо хотуолаата –  
 Туһата суох буолла;  
 Онтон буоллабына  
 Өөхтүүрэ үксээтэ,  
 Үөгүлүү-үөгүлүү  
 Үөһээ дойдуга тахсан  
 Үргүддү көтөн сыддьан,  
 Үс ый хонуга  
 4890 Туолуор дылы  
 Өкчөйө-өкчөйө хотуолаата –  
 Өтүөнү булбата;  
 Онтон буоллабына  
 Айаката алыстаата,  
 Аймана-аймана  
 Аллараа дойдуга түһэн

- 4900 Үс ый хонуга  
Туолуор дылы хотуолаата —  
Абыралы булбата.  
Ааһан баран  
Айагалыы сатаан,  
Абыс уус төрдө  
Алаанай уустарга,  
Тобус уус төрдө  
Тоһоһос уустарга,  
Кыһалаах төрдө  
Кытаатай Бахсы уустарыгар  
Тийэн кэллэ.  
Онно буоллабына
- 4910 Улуу булгунһабы  
Умсары уурбут курдук  
Кыскыырдаах  
Кытаанах ыста|а|л кыстыктарын  
Кылбайар киинигэр  
Кынайа-кынайа хотуолаата.  
Онно буоллабына  
Үс уһуктаах,  
Түөт кырыылаах  
Тимир үөрбэ кэлэн
- 4920 Кыстык үрдүгэр  
Кынкыр гына түспүтүн,  
Кыһалаах кырдыаһа  
Кытаатай Бахсы уус  
Кырдыаһас харыйалары  
Хардарыта туппут курдук  
Кыбыырдаах\*  
Кытаанах ыстаал кытааһынан  
Кыбыттаран ылан,  
Уон уот итиитэ итиилээх,
- 4930 Кыһыл сыыры  
Кыаһахтыы уурбут курдук  
Уорааннаах  
Уот тууспан кыһатыгар бырахта.  
Суон тиит төрдүн курдук  
Сомоһо тимир сорһолоох,  
Күлүк хара тумул саба  
Күпсүүрдээх

- 4940 Күнкүйэ хара күөтүнэн  
 Көкөөнөй уус күөтгээн  
 Күүгүнэтэн барбыга үһү.  
 Онно буоллабына  
 Кытаатай Бахсы уус  
 Ол курдук диэн  
 Тыл этэ,  
 Сана сангара  
 Олорбута эбитэ үһү;  
 – Ыллаата-ыллаата!  
 Ар-дьаалы,  
 Ар-таатай<sup>247</sup> ободоор!
- 4950 Куобайар мас холлобостоох,  
 Иэгэйэр мас экиннээх,  
 Уолар чалбах уулаах,  
 Охтор курун мастаах,  
 Орохсуйар от кырыстаах  
 Отто дугуй  
 Туруу бараан дойдуга  
 Киэнэ-былаана биллибэт  
 Кэтит Сибиир тэриллиэбиттэн  
 Сир киэнэ киинэ сирдээх,  
 Устата-туората биллибэт  
 Отто Сибиир ончуллуобуттан  
 Дойду киэнэ  
 Туналыйар ньуура дойдулаах,  
 Үрдүк тиити  
 Үрдүнэн көтөр  
 Өлөссүүгэ миинэр  
 Үүт мабан аттаах,  
 Үс айыы куо балыстаах  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр обургу,
- 4970 Биһиги диэтэх уустар  
 Сэттэ биттэхтээх  
 Силбиктээх суолбутун сэлэйэн<sup>248</sup>,  
 Абыс дьайаалаах  
 Амнахтаах суолбутун арыян,  
 Тобус тобойдоох  
 Дорбоонноох суолбутун тобулан,

247 Тэннээ: аар-татай!

248 Лит.: силэйэн



- Ат уйбат  
 Албан аашпытын аатгаан,  
 Обус таппат  
 4980 Дьонун сурахпытын сураан  
 Кэлбит буллаххына,  
 Биһиги диэтэх уустар  
 Кыһыл сыыры  
 Кыаһахтыы уурбут курдук  
 Уорааннаах  
 Уот тууспан кыһабытыгар  
 Тобус уот итиитэ  
 Итиитигэр ирэннин,  
 Отох оноруулаах,  
 4990 Итэбэс ирээттээх,  
 Быстах ыйаахтаах,  
 Өүдлэбэс үүдэһиннээх\*  
 Үөдөн буллаххына,  
 Үс хонон баран  
 Үрэллэ уулан<sup>249</sup>,  
 Үрүн күл буолан  
 Күдэнгэ көтөн,  
 Салгынна сайбанан хаал эрэ!  
 Ол буоллабына  
 5000 Отто оноруулаах,  
 Ситэтэ суох сэрибизидээх  
 Киһи буллаххына,  
 Сэттэ хонон баран  
 Симэлийэ уулан,  
 Сиик буолан  
 Сиргэ тимирэн хаал эрэ!  
 Оттон, оболоор,  
 Охтубат оноруулаах,  
 Быстыбат тыыннаах,  
 5010 Ыраахтан ыйаахтаах,  
 Киһи буолар кэскиллээх,  
 Ура|а|нхай буолар уссуннаах<sup>250</sup>,  
 Абыс халлаан  
 Аркыбатыгар анныллыбыт,  
 Тобус халлаан

249 Лит.: уулан

250 Лит.: урсуннаах, салгы уссуннаах диэнинэн хаалларылынна

- Сурунаалыгар суруллубут  
Киһи буолаххына,  
Товус хонон баран  
Томтойо үллэн,  
5020 Торолуйа улаатан  
Тахсаар эрэ!!! – диэбитэ үһү.  
Ол курдук  
Кинилэр обургулар  
Күпсүүрдээх  
Күнкүйэ хара күөттэринэн  
Күөттээн күүгүнэтэн,  
Товус хонук  
Тонхоччу туолуутугар  
Томтойо үллэн,  
5030 Торолуйа улаатан,  
Кыһыл сыыры  
Кыһахтыгы уурбут курдук  
Уорааннаах  
Уот тууспан кыһаларын  
Үнтү<sup>251</sup> тыыллан кэбистэ.  
Онно буолабына  
Кыһалаах кырдыбаһа  
Кытаатай Бахсы уус  
Кырдыбас харыйаны  
5040 Хардарыта тушпунт курдук  
Кытаанах ыстаал кытабаһынан  
Кытаахтатан таһааран,  
Хомо үрэби  
Быһа баттаабыт курдук  
Хоруудалаах уутугар  
Бар гына бырахпыта –  
Үрүн Үөдүйээн обургу  
Бэйэтэ-бэйэтинэн буолан  
Тыылла түспүтэ үһү.  
5050 Онно буолабына  
Ааттаах бухатыыр  
Таннар танһын  
Таптаһа охсон биэрдилэр,  
Туйгун бухатыыр

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Туттар сэбин  
Тонсуйа охсон биэрдилэр,  
Ол кэнниттэн  
Кыһалаах кырдыаһаа  
Кытаатай Бахсы ууһа  
5060 Ол курдук диэн  
Саһа саһара,  
Тыл этэ –  
Олорбута эбитэ үһү:  
– Ыллаата! Ыллаатыгар оҕолоор!  
Үүт маһан аттаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр обургу,  
Биһиги диэтэх уустары  
Аһараа дойдуттан  
Аат ааттаан,  
5070 Албан оккуйан<sup>252</sup> кэлбит  
Атын этигэр,  
Атаһын соболонор  
Аһа көлөһүммүтүн  
Арһаабытынан таһааран,  
Ийэ көлөһүммүтүн  
Иэммитинэн сүүрдэн,  
Уу көлөһүммүтүн  
Уорһабытынан сүүрдэн тураммыт,  
Тобус хонук устатыгар  
5080 Тохтообокко туран,  
Кыһыл сыыры  
Кыһахтыгы уурбут курдук  
Уорааннаах  
Уот тууспан кыһабытыгар уган,  
Күлүк хара тумул саһа  
Күпсүүрдээх  
Күнкүйэ хара күөһпүтүнэн  
Күүстээхтик үрдэрэн,  
Тобус уот итиитигэр уһааран,  
5090 Уйадыһбат  
Укулаат\* тимир унуохтаатыбыт,  
Эмтэрийбэт  
Эстэрийи тимир эттээтибит,

- Хайдыбат  
Хатан тимир тириилээтибит,  
Сылайбат  
Сыйыы тимир сындааһыннаатыбыт,  
Элэйбэт  
Эрийи тимир ингиірдеэтибит,  
5100 Өлбөт үөстээтибит,  
Быстыбат тыннаатыбыт,  
Дьай бөбөбүн дьалбарыттыбыт,  
Куор бөбөбүн хоннордубут,  
Өйдөөх өгүөтүгэр үһүйдүбүт,  
Санаалаах сайаһаһыгар салайдыбыт,  
Мэийиилээх бэрдигэр биэскэлээтибит\*.  
Ол буоллабына  
Өстөөххүн өһөгөйдөө,  
Саастааххын дьаныһ,  
5110 Куоплуккун сит,  
Барбыккын батыс,  
Саалаахтан самныма,  
Охтоохтон охтума,  
Татаар тамахтаах  
Таба эппэтин,  
Уон тарбахтаах  
Олус уумматын,  
Биэс тарбахтаах  
5120 Наһаа сабдыйбатын,  
Саха төрдүн салай,  
Ураанхай төрдүн ууһат,  
Абыс улууһу атар,  
Тобус улууһу торолут!  
Абыс улуус  
Абата буолар күннэр,  
Тобус улуус  
Тойоно буолар күннэр,  
Киэн дьиэлэнэн  
Кэтэбэрийин олорор кэмнэр  
5130 Сэттэ хара мабаас  
Атыыр обустарда  
Алгыстаабынан анатанһын<sup>253</sup>,

- Тойуктаабынан туойтарангын<sup>254</sup>,  
 Мас балтанан баттарангын,  
 Үөт түрэбинэн<sup>255</sup> үүрдэрэнгин,  
 Кыһыл уотунан кыйдатангын,  
 Сэттэ уус төрдө  
 Сирэлимэ уус,  
 Абыс уус төрдө
- 5140 Алаанай уус,  
 Тобус уус төрдө  
 Тоһоҕос уус,  
 Кыһалаах төрдө  
 Кытаатай Бахсы у|у|старга  
 Уон тарбах уунуута,  
 Биэс тарбах бэримньитэ диэн  
 Албан ааттаан,  
 Дьонун сурахпытын сохсотон  
 Ыытан көрөөр эрэ.
- 5150 Ол буолуохтаах  
 Биһиги диэтэх дьон  
 Балбыччы манһабыт,  
 Сулбуччу сулуубут.  
 Быдан тэгэл  
 Быралыччы бырастыы буоллун!  
 – диэбиттэрэ эбитэ үһү.  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
 Онно ол курдук диэн  
 Тыл этэ,
- 5160 Санга сангара  
 Турбута эбитэ үһү:  
 – Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
 Сэттэ уус төрдө  
 Сирэлимэ уус,  
 Абыс уус төрдө  
 Алаанай уус,  
 Тобус уус төрдө  
 Тоһоҕос уус,  
 Кыһалаах төрдө
- 5170 Кытаатай Бахсы уустар  
 Тойон эһэлэрим!

254 Рук.: туойтараннын

255 Лит.: тирэбинэн

- Көжүрээн иһэр бэйэбэр  
Күүс эппиккитигэр,  
Санньыйан иһэр бэйэбэр  
Санаабын сайыннарбыккытыгар,  
Талыы танааны тангыннарбыккытыгар<sup>256</sup>,  
Туйгун сэби туттарбыккытыгар  
Баскытыттан атахытыгар дылы  
Махтааттаах баһыыбаны
- 5180 Туттардабым буоллун!  
Кэнэбэски кэмнэргэ  
Киһи буолар күннээх буоллахпына,  
Иһиги<sup>257</sup> диэтэх уус дьон  
Дьохуннаах добугуоргут курдук  
Күттүүннээх көрдөөһүннүтүн,  
Балбыччы маннаабытын,  
Сулбуччу сулуугутун  
Дьохуннаахтык тутгарыам,  
Өлгөмнүк үүрдэриэм!
- 5190 Быдан тэгэл  
Быралыйа бырастыы буоллун,  
Тойон эһэлэрим!  
— диэбитэ эбитэ үһү.  
Ол кэнниттэн буолабына  
Туһааннаах тус хоту диэки  
Хааман халыйан,  
Сиэлэн сэппэйэн,  
Сүүрэн чөмчөйөн истэ.  
Атабын тыһаа лаһыгыраан,
- 5200 Тилэбин тыһаа лиһигирээн истэ,  
Икки дайбыыр дабыдала  
Саймаархай салгыны  
Хайа охсубутуттан  
Хатан хатат уотун курдук уот  
Таннары саккыраан истэ,  
От-мас эн иһиирин курдук  
Таннары сыыйыллан,  
Хоту диэки  
Таннары үмүрүйэн
- 5210 Түһэн истэ.

256 Рук.: тангыннарбыккытыгар

257 Лит.: эһиги

- Барбатах балык миинин курдук  
 Барык-сарык,  
 Буспатах мунду миинин курдук  
 Борук-сорук  
 Дойду буолар эбит;  
 Куобах куттабын<sup>258</sup> курдук кэлтэгэй  
 Дьэбиннээх дьэс ыйдаах,  
 Күөс түгэбин курдук көлбөхтөөх  
 Дьөлөккөй күдэрик күннээх,  
 5220 Тимир бада|а|рхай мастаах,  
 Алтан аабылаан оттоох  
 Дойду устун айаннаан истэ.  
 Өр да барбытын билбэтэ,  
 Өтөр да барбытын билбэтэ,  
 Онтон буоллабына  
 Түүнүктээх түбүйэ бара|а|н  
 Хотугу хомоһуннаах куттабын,  
 Идимэрдээх<sup>259</sup> иэнин  
 Иннэри тардыыта  
 5230 Энгээрийэн түһэн барда.  
 Онтон буоллабына  
 Өбүлгэннээх\* үөһнээх куптуй  
 Чупчурбаннаах дьулабай хара суола  
 Сойуодуйан түстэ.  
 Сэттэ уон сэттэ  
 Сиилинэй бухатыыр  
 Сийин уңуоҕа эkkээ|й|илээх,  
 Тобус уон тобус  
 Туйгун бухатыыр  
 5240 Хооддьугун<sup>260</sup> уңуоҕа дьуолкалаах,  
 Тордуйалаах хаанынан  
 Тоҕута ыһыахтаһа турар,  
 Сур бөрөлүү улуйа турар  
 Омчолуун-чомчолуун оспуостаах,  
 Хаарбахтаах хаанынан  
 Сабыта ыһыахтыы турар,  
 Сырбан эһэлии часкыйа турар  
 Хабырынар хааннаах

258 Лит.: куртабын

259 Лит.: идэмэрдээх

260 Лит.: хоолдьугун

- Харгыйа хаан ааттыгынан  
5250 Тангары энцэтгэн  
Түхэн истэ.  
Онтон буоллабына  
Арбахтаах адьырга эһэ кыыл  
Арбаһын түүтүн курдук  
Адаархай аабылаан оттоох,  
Торфон бөрө  
Үрүт аһытын курдук  
Тимир лэнлэй мастаах,  
Күлгэри кыыл көхсүн курдук  
5260 Күөх таалыйа хонуулаах,  
Күнкүлүйбүт сыттаах  
Көлбөхтөөх  
Күөх сыраан уулаах,  
Үөн үөбэхтээбит<sup>261</sup>,  
Баба бахчаннаабыт,  
Чоху чохчоннообут,  
Тыймыт тылланнаабыт,  
Моҕой мунньустубут,  
Кэнсик-муксут<sup>262</sup> сыттаах  
5270 Хара күдэрик салгыннаах  
Сиринэн айаннаан истэ.  
Онтон буоллабына  
Халлаантан сап саҕа  
Тардыылыга көстүбэт,  
Сиртэн ситии саҕа  
Ситимэ биллибэт,  
Абыс муннуктаах  
Аарыма тимир балабан  
Күлүгүрэн көһүннэ.  
5280 «Көр, доҕолоор, бу  
Улуу дойду ороспуонньуга,  
Аан дойду талаанньыга  
Тимир Суодуйа обургу  
Кэп суоруна,  
Кэкэ малаана  
Бу буоллаҕа» – диэн санаата.  
Аңгардыы эчкинигэр биирдии

261 Лит.: үөмэхтээбит

262 Лит.: кэнсик-мунсук



- Соххор соморуоха  
Муус туннүктээх эбит,  
5290 Онтон биирдэригэр тийэн  
Иһиллээн турбутугар  
Оннук диэн тыл иһилиннэ:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Ый-ыйдарбыан, аайдарбыан!  
Бөөлүгнү<sup>263</sup> түөт уон  
Сүүрэр чолбон сулус сүлүгнээх\*  
Көлбөхтөөх  
Күөх хонхо бараан түүн ийэбэр  
Түүл түһээн түгнэһиннэхпинэ,  
5300 Бит биттэнэн бэтиннэхпинэ\*:  
Быралыйбыт былыргы дьылга,  
Уларыйбыт урукку дьылга  
Абыс халлаан анаабыт,  
Тобус халлаан тускулаабыт  
Тэллэххэ сытар  
Тэннээх кэргэним,  
Хоонньоһо сытар  
Холоонноох доборум,  
Ийиэхситтэн анабыл[л]аах  
5310 Итэбэллээх эрикэм,  
Дьөһөгөйтөн төккөлөөх  
Добугуордаах тойонум обото,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҗан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн  
Өтүө доборум  
5320 Тийэн кэллэбэ диэн  
Үөрэн-көтөн үһугуннум,  
Харанга хаайыыбыттан  
Халбарыттаҕа диэн,  
Суон түрмэбиттэн  
Төлөрүттэбэ диэн,  
Күн сирин көрдөрдөбө диэн,

- Айбы сириh харахтаттаба диэн  
Үөрэн-көтөн баран уһууннум<sup>264</sup>.  
Бу түүнүктээх түбүйэ бараан түгэбэр,  
5330 Хотугу үөннээх куптуй хоонньугар  
Туох бэйэлээх  
Иэгэйэр икки атахтаах,  
Бобуйар босхо бастаах,  
Саллайар саха киһитэ  
Илэ бэйэтинэн,  
Эриэнэх хаанынан  
Тийэн кэлиэ баар буолуой?!  
Кэлбитин да иһин,  
Бу аан күдэн тыыннаах  
5340 Адьарай бөбө атамааныттан,  
Бу күдэн хара тыыннаах  
Көстүбэт бөбө күтүрүттэн  
Хайа эмтэрийбэт  
Тимир эттээбэ,  
Хайа уйадыйбат  
Укулаат унуохтааба  
Мийгин  
Үрүн тыыммын өрүһүйүө,  
Хара тыыммын хараһыйан<sup>265</sup> ылыа  
5350 Баар буолуой?!  
Аата,  
Аанай-туонай абаккабын,  
Ый-ыйдарбын,  
Аай-айдарбын!!!  
– диэн этэрэ иһиллибитэ үһү.  
Бу тылы истэн баран  
Тойон сүрэбэ долгуйда,  
Хайнах<sup>266</sup> быара хамсаата,  
Хатан унуоҕа хайытынна,  
5360 Агаат тимир халбанын  
Арыя баттаата,  
Иһиддьэ<sup>267</sup> көтөн түспүтэ:  
Аҕыс ааттаах бухатыыр баһын

264 Лит.: уһууннум

265 Лит.: харыһыйан

266 Лит.: хайбах

267 Лит.: иһирдьэ

- Кыйахалы<sup>268</sup> турар эбит,  
Күнкүйэ хара тимир  
Оһобун чанчыгар туран,  
Кинини буоллабына  
Уулаабатах  
Улаан убаһа харабын курдугунан
- 5370 Уун-утары  
Унаарыччы көрөн баран  
Унган түспүтүн,  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Уон дьаргыл көмүс  
Тарбабын үрдүгэр  
Лап-бааччы түһэрэн ылан,  
Суон түһэбэр  
Туора ууран,  
Көтөбөн олорбута үһү.
- 5380 Дьахтар буоллабына  
Үс күөс быстынга буолан баран  
Өйдөнөн кэлэн,  
Ол курдук диэн  
Тыл этэ,  
Санга санара  
Олорбута эбитэ үһү:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Үт маҕан аттаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр
- 5390 Өтүө доворукам оҕото,  
Дорообото тутууй!  
Бу адьарай бөбө атамаана  
Миигин апчарайан<sup>269</sup> абалан  
Бу дойдуга  
Харанга хаайыылаабыта,  
Суон түрмэлээбитэ  
Орудуур отут сыла  
Бу бүгүннү күн туолла.  
Ол буоллабына мин
- 5400 Эйиигин өтүө дьүһүннүн  
Көрүөм дии санаабатабым –  
Харахтаах буолан

268 Лит.: куйахалы\*

269 Лит.: апчарыйан

- Көрүөм баар эбит,  
Тыллаах буолан  
Кэпсэтиэм баар эбит,  
Аны өллөхпүнэ даҕаны  
Кутарайа-хомойо барыам суоҕа!  
Дьэ,  
Добордоох тойонум оҕотоо,  
5410 Бу көстүбэт бөҕө күтүрэ  
Былыргы дьылга эн  
Тобус хос чугуун ампаарга хааллан,  
Тимир кириспэн өтүүнэн  
Кэлгиллэ сытарын  
Сүөрэн таһаарар күннэр  
Алын сэбин адьатан кээспиккин,  
Ону онотторо  
Үс сибиир уһун ордорбокко  
Барытын кэрийдэ,  
5420 Ол тухары барытыгар  
Табыллыбата диэн тангырбаан,  
Сатаммата диэн сарылаан кэлэр.  
Кэнники эмиэ барбыта  
Үс ый хонуга буолла,  
Кэлэрэ үс хонук хаалла.  
Дьэ, доборум оҕотоо,  
Ханнык даҕаны  
Тимир этгээби  
Иэстиктээххэ\* уурбат,  
5430 Укулаат онуохтаабы  
Оонньуулаахха холуйбат  
Харбыр хахай,  
Тэбэр мохсобол,  
Түһэр кыырт,  
Барынныыры бараабыт,  
Сүөдэннири сүтэрбит,  
Ыраабы ыраастаабыт,  
Чугаһы чордообут  
Илэ сэмиэт,  
5440 Аһыр адьарай!  
Ол буоллабына эн эмиэ  
Адьярай айаҕар ананыма,  
Көстүбэт күөмэйигэр түбэхимэ,

- Үрүн тынгнын өрүһүн,  
Хара тынгнын хараһын,  
Күн киһитэ  
Күгнэр көт,  
Айыы киһитэ  
Айыыгар табыс!
- 5450 Миигин билигин  
Иддьэ да барангын  
Син биир куоппапыт –  
Кини ата,  
Көхсүттэн үүммүт тимир кынаттаах  
Тимир аттаах,  
Ханнык даҕаны  
Сылбырҕа сырыылаах  
Кыптый кынаттаах  
Кыайан тутуспат
- 5460 Түүлээх ох түргэнэ түргэн,  
Харыс халбарытыа суоҕа,  
Уллунгах уларытыа суоҕа.  
Ол буоллаҕына мин,  
Айылаабын,  
Адъарай айаҕар  
Анаммыт киһи  
Ананыым,  
Көстүбэт күөмэйигэр  
Күрэммит киһи
- 5470 Күрэниим!  
Мин тыыммын тыыннаныма,  
Мин күммүн күннэнимэ,  
Бу түүн хонон барангын  
Куота тат! – диэбитэ эбитэ үһү.  
Үрүн Үөдүйээн:  
– Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо  
Доборукам оҕото!  
Эйиигин
- 5480 Алаҕар харахпынан  
Анааран тураммын  
Адъарай айаҕар анаан,  
Күммүн көрөн тураммын  
Көстүбэт күөмэйигэр күндүлээн

- Күнүм сиригэр  
 Күрүөм кэриэтин,  
 Күнтэн сүтэрбин  
 Күндүтүк саныбын!  
 Үс бүүрүктээх  
 5490 Өлүскэннээх үөдэн түгэбэр  
 Үтүгэт дьайаан уолугар  
 Өлүүлээн төннүөм кэриэтин,  
 Өлөрбүн утуйарга холуубун!  
 Хайаан даҕаны  
 Күнүскү ороспуойу,  
 Түүннү түөкүнү,  
 Түүлээх уллугабы  
 Хатыс быа курдук эриллээри  
 Хааннаах дабсылҕаны\*
- 5500 Таннары тайахтанан,  
 Өхөхтөөх сөгөлөөнү\*  
 Өрө тутан,  
 Идимэрдээх илбини энгээрдэһэн,  
 Табык ырыатын ыллаан,  
 Дьайаан\* тойугун туойан,  
 Мүччүрүйбэт бөбө санааны санаан,  
 Халтарыйбат хатан соругу уурунан,  
 Иннибинэн кэхтимээри,  
 Кэннибинэн чугуйумаары
- 5510 Биир бигэ санаанан кэллим! — диэбит.  
 Сыркыстаан Куо:  
 — Дьэ, сэгэттэйиэм биэбэккээм!  
 Ол курдук  
 Уларыйбат санааны санаммыт  
 Буолар буоллаххына,  
 Өгүү тылбын өйдөө,  
 Кэриэс тылбын кэбиһимэ!  
 Бу түүнүктээх  
 Түбүйэ бараан түгэбэр,  
 5520 Өгүлгэннээх\* үөһнээх куптуй  
 Үрдүк мындаатыгар  
 Утарсаннын одун уобун  
 Убарытыан суоҕа,  
 Көссөннүн күдэн күүһүн  
 Көбүрэтиэн суоҕа —

- Ханнык дабаны бэйэлээх  
Өтүө бухатыыры  
Үс хонукка тиэппэккэ<sup>270</sup>  
Өлөрөр баҕады,  
5530 Ханнык дабаны  
Ааттаах бухатыыры  
Алта хонукка тиэппэккэ  
Аһыыр баҕады.  
Ол буоллабына эн  
Кини кэлэр күнүгэр  
Ангаарыйар  
Алып кулаң албаскынан  
Аалай көмүс иннэ буолан,  
Бу алаһа дыиэ быыһыгар
- 5540 Хатанан иһиллээн сыт.  
Мин буоллахпына киниттэн  
Ата ханна төрөөбүт хаанын,  
Кимтэн үөскээбит киинин  
Ыйытан-сураан көрүөбүм.  
Онно кэпсиир күннээх буоллабына,  
Ол ат төрөөбүт  
Төрүт сириң булан,  
Онтон кини атын курдук  
Сыыдам сырыылаах,
- 5550 Сылбырба кынаттаах  
Атта булан аҕалан  
Айыыбыт сиригэр аттанан,  
Күммүт сиригэр көтөн  
Көрүөхтээх этибит.  
Ол буоллабына биһиги  
Киһи буолар кэскиллээх,  
Ураанхай буолар уссуннаах  
Дьон буоллахпытына,  
Үс бүүрүктээх
- 5560 Өлүскэннээх үөдэн айабын  
Өрө үөмтэрэн,  
Күммүт сириң  
Көрбүшпүт кэннэ,  
Айыыбыт сириң

---

270 Лит.: тиэппэккэ, салгыы тиэппэккэ диэнинэн хаалдарылынна

- Анаарбышпыт кэннэ ситтэбинэ,  
Онно күөн көссөн,  
Күрэх быдьяһан көрдөргүн,  
Мунг баҗар,  
Охтубат онгоруулаах,  
5570 Быстыбат ыйаахтаах  
Дьон буоллахпытгына,  
Кинини бүдүрүтүөн этэ!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Үрүн Үөдүйээн мань истэн  
Олоро-тура уурталаан көрдө,  
Сыта-тура сыаналаан көрдө уонна  
Хотун ойобун сүбэтин  
Сөптөөбүнэн ааҕан сөбүлээтэ.  
Үс хонуга  
5580 Үүт курдук туолан кэлбитигэр,  
Үрүн Үөдүйээн  
Үнкүрүйэн-күөлэһийэн  
Аалай көмүс иннэ буолан,  
Тимир лиһигир  
Бэрэбинэ быһыгар  
Хам хатанан хаалла.  
Күөс түгэбин курдук  
Көлбөхтөөх  
Күөх балахай күннэрэ  
5590 Күдэрик хара халлааны  
Үрдүк уорбатыгар  
Оттолуу көрөн эрдэбинэ,  
Туһааннаах тус арбаа диэкиттэн  
Анасхан<sup>271</sup> тыал ааннаан кэллэ,  
Ол кэлин өттүгэр  
Дорбоонноох тойук иһилиннэ,  
Айдааннаах сана иһилиннэ,  
Ынырыктаах ырыа иһилиннэ:  
– Ыллаата! Ыллаатыгар, оҕолор!  
5600 Күммүн таһаарар күөрэгэйим,  
Тангарабын сырдатар татыйыҕым,  
Тыллаах-өстөөх чыычаабым,  
Сангалаах-ингэлээх далбарайым



- Күүтэригэр күнэ киирдэбэ,  
 Кэтэһэригэр кэлтэгэй буоллаба,  
 Манаһарыгар маһаас буоллаба.  
 Мантан тус арбаа диэки  
 Ыраах ыырдаах,  
 Тэйиччи дьиэлээх
- 5610 Тимир Тингийэ ууска бараммын,  
 Ожо онгорор улуу сэппин  
 Онготторбутум баара,  
 Онтукайым суолга истэхпинэ  
 Оннуттан ойдон түһэн хаалла,  
 Төрдүттэн түөдлэн түһэн хаалла,  
 Эмиэ сыһа сырыы,  
 Халтай<sup>272</sup> хаамы[ы] буолла!  
 Нынныным оҕото  
 Эмиэ хомойуох-кутурайах
- 5620 Бэйэтэ буоллаба.  
 Аараттан, хата,  
 Аһыйах хонукка  
 Амсырдыыр аспын булунан,  
 Үс-түөт хонукка  
 Үссэнэрбин булунан иһэбин! — диэтэ.  
 Ол кэнниттэн  
 Үс аан холорук киирэн  
 Дьиэни тула сөрөөн табыста,  
 Ол кэнниттэн
- 5630 Үс тимир күөт<sup>273</sup> ыттар киирэннэр  
 Дьиэни тула тинсирийэн табыстылар,  
 Ол кэнниттэн  
 Үс күөс саба  
 Үс күөх сиэрэ уота киирэннэр  
 Дьиэни тула эргийэн табыстылар.  
 Ол кэнниттэн  
 Аһаат тимир халбана  
 Аһылла түһэн баран,  
 Кыыра турар ойуун быһабастыыта,
- 5640 Кыыра турар удабан быһабастыыта,  
 Тойон киһи быһабастыыта,  
 Хотун дьахтар быһабастыыта,

272 Рук.: халтаай

273 Лит.: күөрт

- Сырбан эһэ быһабаастыыта,  
 Торбон бөрө быһабаастыыта  
 Дьизэ оттоугар  
 Ыһылла түстүлэр.  
 Ол кэнниттэн бэйэтэ кэлэн  
 Суодас кына<sup>274</sup> түстэ:  
 – Дьэ, ныгыныгым оботоо!
- 5650 Мантан арбаа олохтоох  
 Ыраах ыырдаах,  
 Тэйиччи дьизэлээх  
 Тимир Тингийэ ууска бараммын,  
 Били ыччат тэрийэр  
 Ытык сэппин  
 Өлөрөөрү кынан туран  
 Үчүгэйдик онгор диэбиппин,  
 Үрүн тыыным толуга диэн  
 Үчүгэйдик онгордум диэбитэ,
- 5660 Хара тыыным хараһыгар  
 Хатаннык сыһыардым диэбитэ.  
 Онтукайым баара  
 Суолга истэхпинэ  
 Олобуттан ойдон хаалла,  
 Төрдүттэн түөллэн хаалла.  
 Хомойбутун<sup>275</sup> иһин  
 Хайтах кынаахтыаный?  
 Ныгыныгым оботоо,  
 Хата аараттан бу
- 5670 Абыйах хонукка  
 Амсыырдыырбын булан кэллим,  
 Аччыктааммын ити  
 Быһабаастыыларын быһа хабан,  
 Быһабаастыыларын аҕаллым<sup>276</sup>.  
 Итини булууспар  
 Булларан кэбис,  
 Ол айы ас көстөрө суох:  
 Ыраахпын чахчы ыраастаатым,  
 Чугаспын чахчы чордоотум!
- 5680 – диэбитэ үһү.

274 Лит.: гына

275 Рук.: хомойбутун

276 Рук.: аҕаллын

- Сыркыстаан Куо буоллабына  
 Дьиэ хабыллар хаба оттотугар  
 Торуору үрдүгэ  
 Тобус саһааннаах  
 Тон дьайаан булууһу  
 Аһа баттаан,  
 Аҕалбыт бултарын  
 Аллара анньыталаан кэбистэ  
 Уонна буоллабына
- 5690 Хомойбут-кутарайбыт быһыынан  
 Сангара турбута:  
 – Аата, оболоор,  
 Бу аан ийэ дойдугар аҕалбытын  
 Орудуур отут сыл буолла,  
 Ол тухары  
 Аан дойду ааттаах уустарын  
 Кэрийдим диигин,  
 Адьас табыллыбата диигин,  
 Албын тылы аҕайабын, быһыыта?!
- 5700 Көрүннүк көбүс  
 Дьобойон сото буоллун,  
 Сордооххо сото таһа түбэхэр,  
 Муннаахха мурун үүтэ түбэхэр.  
 Ол курдук миигин  
 Төрөтөр оҕоттон матардын,  
 Иитэр сүөһүттэн эмчирэттин!  
 Ол буоллабына  
 Ыраабын даһаны ырааммакка<sup>277</sup> эрэ,  
 Манньатын даһаны ыарырбаамна эрэ,
- 5710 Кэһиитин даһаны кэрээбэккэ эрэ,  
 Кыайыылаах кыһалаабы булан,  
 Күүстээх күөгтээби булан,  
 Кыбыырдаах кытабаастаабы булан,  
 Кыһанан-мүһэнэн туран  
 Хоннубат гына холботон,  
 Ойдубат гына онотторон,  
 Туллубат гына туттаран,  
 Кэскиллээх сэби  
 Кичэйэн онотторуон этэ,

277 Лит.: ыраабырпакка диэн суолтаба туттуллубут

- 5720 Бастыктаах сэби  
Маанытык онотторуон этэ,  
Оннукка ончу кыһаммаккын!!  
Ол буоллабына  
Миигин эрэйдээмэ-буруйдаама —  
Аһаан амсыырдаан абыраа,  
Сиэн мэгиэстэн<sup>278</sup> сынньат!!  
— диэбитэ эбитэ үһү.  
Онно буоллабына  
Ол курдук тылы хардарар:
- 5730 — Ар-дьаалы,  
Аар-татай, оболоор!  
Тыллаах-өстөөх чыгычаабым,  
Сангалаах-инэлээх далбарайым,  
Күммүн таһаарар күөрэгэйим,  
Тангарабын сырдатар татыйыгым,  
Этиэххин да эттэбин<sup>279</sup>,  
Сангарыаххын да сангардабын.  
Ол эрээри билигин даҕаны  
Санаарбаан санаабын санньытыма,
- 5740 Кутурайан кингин холуннарыма,  
Тэһийбиччэ тэһий,  
Тулуйбучча тулуй!  
Мин диэтэх киһи  
Сылайан сынньана сыспаппын,  
Туоххаһыйан тохтоон олоорбоппун.  
Мантан тус хоту диэки  
Үс саар оҕо үйэтигэр  
Айанна|а|н тийэр сиргэ,  
Биитэр көтөр кынаттаах
- 5750 Үстэ сымыттаан тийэр,  
Сүүрэр атахтаах кытыгыраһа  
Үстэ тугуттаан тийэр  
Сиригэр дьиэлээх,  
Үс күннүк сиртэн үгүлгэннээх  
Уот сиэрэ кыһалаах,  
Сэттэ күннүк сиртэн силсиэрдээх  
Силлиэмэ дьэллик күөттээх  
Уот Күөдүпчү уус диэн

278 Лит.: мэниэстэн

279 Рук.: эттэбин

- 5760 Баар сурахтаага,  
 Арай онно баран көрдөбүм:  
 Сатаатабына кини сатыага,  
 Кыайдабына кини кыайыага.  
 Оттон мин атым  
 Атда<sup>280</sup> ат буоллаага,  
 Үс ый тогус уон хонук  
 Томтойо-туолуутугар  
 Эргийэн кэлиэм буоллаага,  
 Онуоха дылы  
 Олорон көрөөхтөө,
- 5770 Ныгынытым оботоо! – диэбит.  
 Сыркыстаан Куо:  
 – Дьэ, кырдык даҕаны,  
 Эн миинэр мэнэн<sup>281</sup>,  
 Көлүйэр көлөн<sup>282</sup>  
 Эн диэтэх киһиэхэ  
 Сөптөөх көлө буолар!  
 Ити хайтахтаах бэйэлээх  
 Халын куннаах,  
 Хат таманнаах
- 5780 Хайҕаллаах биэ  
 Хапчаҕайыттан тахсыбыт  
 Бэйэтэ буолла?  
 Хаарааны<sup>283</sup>, доҕолоор,  
 Миэхэ эмиз биир итинник  
 Аттаабым буол[л]ар,  
 Эн, өтүө доҕорум,  
 Уһун улуускар кулуба буоллаххына,  
 Икки атынан сыддьыа этибит.  
 Кулубабыт хотуна
- 5790 Түөт сөһүөбүнэн<sup>284</sup>  
 Мүккүйэ сыддьар диэн  
 Өтүө дьон үөбүү онгостуохтара,  
 Мэник дьон күлүү гыныахтара,  
 Эрдэ турар элэгэ,

280 Рук.: атда

281 Рук.: мэнэн

282 Рук.: көлөн

283 Лит.: хаарыаны

284 Лит.: сүһүөбүнэн

- Хойут угуйар хоһооно,  
Тэгнээх сэтэтэ,  
Холоонноох хомпууһа буолан,  
Умнаһыт ойобунаабар  
5800 Оччотуохтара буоллаба,  
Хамначчыт ойобунаабар  
Хаалларыахтара буоллаба,  
Аата, абатын оболоор! – диэтэ.  
Тимир Суодуйа:  
– Тырымныыр чыгыча|а|бым,  
Тутганныыр<sup>285</sup> тулугум оботоо,  
Дьэ, санаабын таба да эттин!  
Уһун улууспар  
Миигиттэн ордугу  
Ама кими буланнар  
5810 Кулуба оноруохтарай?  
Онно хайаан да  
«Тойонноох-хотуммут» дэтэр гына,  
Икки ааттаах атынан  
Айаннаан тийэммит,  
Тэһиин туттаран,  
Дьэиэ аана астаран  
Сыдыһахпыт буоллаба дии!  
Мин атым төрөөбүтэ,  
Саматтан тус арбаа диэки,  
5820 Чугас ажай  
Үс туос ала биэлээх  
Уһун Турантай диэн  
Эмээхсин баар,  
Ол эмээхсин  
Оччугуй туос ала биэтигэр  
Үөһээ абыс халлаан арбаатыгар,  
Тобус халлаан дьулайыгар олохтоох  
Дьылба Хаан Тойон киэнэ  
Харахтаах-хаастаах хайбаабыт  
5830 Хаан дьаралык атыыра турбутуттан,  
Онтон төрөөбүт ата – мин атым.  
Уонна буоллабына  
Билигин эмиэ

- Ол атыр айбыта  
 Ол биэттэн төрөөбүт  
 Биир тый баар сурахтааба.  
 Хотугтан кэлэн баран,  
 Ол тыйы баран  
 Уоран аҕалан биэриэм эйиэхэ,  
 5840 Ону санаан, үөрэ-көтө олор!  
 Ол курдук кэпсэтэн баран,  
 Тахсан атын үрдүгэр түһэн  
 Хоту диэки барарга дылы гынна —  
 Барыла биллибэтэ,  
 Көтүтэргэ дылы гынна —  
 Күлүгэ көстүбэтэ,  
 От-мас соботохто  
 Нимирис гынан хаалла.  
 Ол кэнниттэн  
 5850 Үрүн Үөдүйээн обургу  
 Үнкүрүс-күөлэһис гынна,  
 Моонньугар<sup>286</sup> мойбордоох,  
 Кутуругар хоболоох,  
 Төгүрүк түрбүү кынаттаах  
 Көтөр кынаттаах  
 Сылбырҕа сырыылааба,  
 Тохтообот модун күүстээбэ  
 Мохсобол кыыл  
 Мунутуур бэрдэ буолла;  
 5860 Кинкиниир киэн халлаанна  
 Өрө куһууран табыста,  
 Тус арҕаа диэки  
 Ышпыт ох курдук  
 Супту сурулаан түстэ.  
 Өр да, өтөр да гыммата,  
 Уһун Турантай эмээхсин  
 Кэп суорунугар,  
 Кэкэ малааныгар  
 Тийиэн кэллэ.  
 5870 Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ:  
 Мадыаллыбыт сотолоох,  
 Баккыллыбыт быһыылаах,

- Ыналлыбыт истээх,  
 Хатыллыбыт илиилээх,  
 Ыхаллыбыт моонньоох,  
 Сал[л]аллыбыт бастаах  
 Хополуот Куһаҕан  
 Уол буолла.  
 Уһун Турантай эмээхсин  
 5880 Анаат халҕанын  
 Атыннатан-атыннатан,  
 Арычча<sup>287</sup> аһан дьиэбэ киирдэ.  
 Уһун Турантай эмээхсин  
 Дьэгэ-бааба дьиҥнээбэ,  
 Абааһы дьахтарын атамаана  
 Уотун иннигэр аргынньахтаан<sup>288</sup>,  
 Соботох атабынан  
 Сото кэбинэн,  
 Биир илиитинэн  
 5890 Биил баттанан  
 Олорор эбит.  
 Кини диэки  
 Соботох харабынан  
 Сойуодуччу көрөн баран эттэ:  
 – Бай!  
 Бу хайа дойду  
 Хаспабыттан хамсаабыт  
 Хара түөкүн тийэн кэллэ?  
 Хата, искин хайа баттаан,  
 5900 Саллан сийэйбин! – диэбит.  
 Ону уол  
 Ол курдук эттэ:  
 – Хотун эбэкээм,  
 Балыксыт Бакаанай уола этим.  
 Бу хоргуйан өлөөрү гынан  
 Хотун эбэбэр, эйиэхэ,  
 Астаах ааккар,  
 Уйгулаах сураххар  
 Айахпын аһатан,  
 5910 Санныбын хахханнаан\*  
 Илии-атах гынаарай диэн,

287 Лит.: арычча

288 Лит.: аргынньахтаан



- Саатар сылгытын саабын  
Ыраастатаарай диэн кэлим,  
Эбэкээм! – диэтэ.  
– Чэ, кырдык,  
Саабын ыраастыыр буоллаххына,  
Сылгыны маньыр буоллаххына,  
Олор, үлэлээ! – диэтэ.  
Ол курдук уол
- 5920 Сатабыллаахтык  
Сылгы саабын ыраастаан,  
Сытытык сылгыны манаан,  
Уонча хонука олорон баран,  
Биир күн киирэн эттэ:  
– Хотун эбэкэйиэм!  
Дьэ, сылгыларын  
Маньыр сирбэр барбаттар,  
Тохтотор сирбэр турбаттар,  
Сэниэ бөвөм баранар,
- 5930 Сээбэс бөвөм эстэр.  
Аттабым буоллар  
Абыраныа эбиппин,  
Көлөлөөбүм буоллар  
Күүһүрүө эбиппин.  
Ол буоллабына  
Үтүө сүбэбинэн сүбэлээ,  
Үчүгэй өйгүнэн салбаа,  
Эбэкэйим оҕотоо! – диэбит.  
– Нойоон,
- 5940 Сөпкө этээхтээтэбин!  
Ити оччугуй биэ оҕото  
Тимир кынаттаах  
Тый баар буолуо,  
Ону тутангың  
Айааһаан ат онорон,  
Онон сырыт.  
Сыһыйдар эрэ  
Киэн хардыылаах,  
Уһун чүөмчүлээх,
- 5950 Сылайбат сындааһыннаах,  
Элэйбэт ингирдээх,  
Амныраабат куннаах,

- Ахсаабат айаннаах  
Ат сылгы буолуо!  
— диэн баран эмээхсин  
Тимир көнтөстөөх бас быатын  
Үүннэри ажалан  
Бырабан биэрдэ.  
Уол сулбу тардан ылан,  
5960 Тахсан тыйга  
Баһын быатын  
Уун-утары бырахпыта —  
Баһыгар баран  
Кэтэрдиллэ түстэ,  
Уол ойоболуу түһэн баран  
Үрдүк мындаатыгар,  
Кэтит таһаатыгар  
Хара[л]дыктан көшпүт  
Хара улар курдук  
5970 Хап-баачы олоро түстэ.  
Тый буоллабына  
Танытын тыаһа  
Киэн халаанна  
Өрө сатараан табыста,  
Туйабын тыаһа  
Нэс үтүгэннэ  
Тагнары ньирилээн түстэ,  
Орудуур сангата  
Отут күннүк сиргэ  
5980 Уораһыйан-дуораһыйан иһилиннэ;  
Үрдүк тиити  
Үрүт өтүнэн көтөн,  
Мабан быллыты  
Алын өтүнэн охсуллан,  
Мөксөн мөхтө.  
Отут хонук устата  
Ол курдук мөбөн баран  
Тый тохто[о]н,  
Түөт атабын  
5990 Мағаналы<sup>289</sup> тэптэ,  
Хаардаах бугул сабаны

- Сахсаччы саахтаата,  
 Көлүйэ күөл сағаны  
 Эрэличчи ииктээтэ  
 Уонна ол курдук диэн  
 Киһилии кэпсии,  
 Сахалыы сангара  
 Турбута эбитэ үһү:  
 – Анһаасах! Анһаасах!
- 6000 Бу эн  
 Көхсүттэн тэһииннээх  
 Көмүскэстээх санаалаах  
 Күн Дьөһөгөй<sup>290</sup> улууһа,  
 Арбаһыттан тэһииннээх  
 Аһыныһлаах санаалаах  
 Айыы Дьөһөгөй аймаҕа,  
 Мин диэтэх ат сылгы  
 Ахсым бэйэбин айааһаатын,  
 Хангыл бэйэбин сыһыттын,  
 6010 Эмһык бэйэбин эллээтин<sup>291</sup>,  
 Олун уохпун убарыттын,  
 Модун бэйэбин бобун[н]ардын!  
 Аан дойдуттан  
 Аналлаах киһи түбэспиккин,  
 Сүөл\* дойдуттан  
 Сөптөөх киһи кэлбиккин,  
 Аныгы өттүгэр  
 Аналлаах ат буоларга  
 Андабар биэрэбин,  
 6020 Туһааннаах тойон гынарга  
 Догобуор биэрэбин,  
 Итэбэллээх иччи гынарга  
 Эбээһинэс биэрэбин.  
 Чэгиэн этим  
 Дэлбэритэ бараары гынна,  
 Хатан унуобум  
 Хардарыта бараары гынна,  
 Халын тириим  
 Хайыта ыстанаары гынна,  
 6030 Сыһыы тимир сындааһыным

290 Лит.: Дьөһөгөй

291 Рук.: эллээтин

- Быһыта ыстанаары гынна –  
Аяннаан абыраа,  
Сырырбаан сынньат,  
Көгүтэн көнньүөт<sup>292</sup>,  
Ойутан уоскут!  
Дорбоонноох суолла тобулуох,  
Аартыктаах айанна арийбах,  
Чэйэ, хайа тардый! – диэбит.  
Үрүн Үөдүйээн буоллабына
- 6040 Тус илин диэки  
Дьэллик тимир тэһиинин,  
Аллаах амааччытын  
Салайа тардан кэбиспит,  
Тимир Суодуйа обургу  
Кэп суорунугар,  
Кэкэ малааныгар  
Тийиэн кэлэн,  
Хотун ойобун ылан  
Эмэрийэн-томоруйан
- 6050 Түү мээчик онорон,  
Сиэбигэр уктан кэбиспит.  
Атын үрдүгэр  
Хап-бааччы олоро түспүт,  
Туһааннаах согуруу диэки  
Үс бүүрүктээх  
Өлүскэннээх үөдэн айабын  
Өрө үөмтэрэр сир  
Саманан буолуо диэн  
Эргилиннэри тардан кэбиспит.
- 6060 Солуур этин тобо дайбаабыт,  
Хаарбах эти хайа охсубут,  
Тобус токур ойобонун  
Тобулута тингилэхтээбит,  
Нохтоолоох<sup>293</sup> долобойун долгушпунт.  
Ат буоллабына  
Таныытын тыаһа  
Кинкиниир киэн халлаанга  
Өрө сатараан тахсыбыт,  
Туйабын тыаһа

292 Лит.: көнньүөрт

293 Лит.: нохтолоох

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 6070 Нэс үтүгэн түгэбэр  
Таннары ньиргийэн түспүт,  
Алаас сыһы саҕаны  
Хайа тэбинэн кэбиспит,  
Көлүйэ күөл саҕаны  
Лөнкү тэбинэн кэбиспит,  
Кинкиниир  
Киэн халлаантан түспүт курдук,  
Кэйбэлдьийбэт  
Кэтит үтүгэнтэн тэйбит курдук,
- 6080 Хара таас хайа ыстаныабынан  
Хамсанан харбаабыт,  
Хатан тимир тосту барыабынан  
Турунан көппүт.  
Ол дойду киэнэ  
Тимир бадаархай маһа,  
Алтан аабылаан ото  
Иэн ингиирин курдук  
Таннары сыыйыллан хаалбыт,  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр
- 6090 Кулгаабын тыаһа соботохтуу  
Чуораан тыаһын курдук  
Чугунаан хаалбыт,  
Буддья<sup>294</sup> тыаһын курдук  
Иһиирэн испит.  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Итигирдик айаннаан  
Аттаммытын кэннэ  
Үс хонук  
Үүт курдук
- 6110 Үрүн туолуутугар  
Тимир Суодуйа обургу  
Аан алаһа арбабар  
Чугаһаан иһэн,  
Суорун дьиэтигэр  
Кэлэн иһэн  
Ол курдук  
Сага сағара испитэ:  
— Ар-дьяалы,

- Аар-татай оџолоор!  
Күммүн таһаарар  
Күөрэгэйим оџото  
Күүтэригэр күнэ уһаатаџа,  
Тангарабын сырдатар  
Татыйыгым оџото  
Кэтэхэригэр кэлтэгэй буоллаџа,  
Тыллаах-өстөөх  
Чыычааџым сыһа  
Манаһарыгар мангаас буоллаџа.  
Дьэ, мин диэтэх киһи,  
6120 Сыыдам сырыыны сыддьаммын,  
Аллаах айаны айаннааммын,  
Хотугу дойдуга  
Үс саар оџо үйэтигэр  
Айаннаан тийэр сиргэ арџахтаах,  
Уот Күөдүпчү уус обургуну  
Балгым манһанан баџардаммын,  
Өлгөм үбүнэн өлүүлээммин,  
Улуу сэшин  
Олус бэккэ онотторон,  
6130 Ытык сэшин  
Ыксары үчүгэйдик сыһыаттаран,  
Үс ый хонуга  
Үрүн туолуутугар  
Эргийэн иһээхтиибин эбээт!  
Дьэ, күөрэгэйим оџотугар  
Күндү киһи буоллум,  
Доборум оџотугар  
Туһалаах киһи буоллум:  
Такыммыттан таттаран,  
6140 Борбуйбуттан боџустаран,  
Кургуммуттан куустаран,  
Ойдубат олус сэби,  
Туллубат туйгун сэби оноттордум!  
Үөрүү-көтүү өлүскэнэ,  
Иэхэй-саахай элбэџэ буоллахтара  
Эминэ тугуй!!! – диир.  
Ол курдук сангата  
Иһиллэн баран,  
Көрөн баран чыпчылыһыах,

- 6150      Этэн баран эбирийиэх  
 Бэтэрээ өтгүгэр  
 Тимир барык балабаныгар  
 Тийэн кэлбитэ:  
 Аан алаһата  
 Акалаатыттан адьаммыт,  
 Туруу бараана  
 Түгэбитэн түөрүллүбүт,  
 Иэримэ дыиэтэ  
 Ииниттэн иннэстибит,
- 6160      Көй киинэ  
 Күдэнгэ көшүт.  
 Ону көрөн баран,  
 Халлаан сатарыар дылы  
 Хатаннык хаһытаата,  
 Сир ныйргийиэр дылы  
 Кытаанахтык кыланна.  
 Балбааччы дьахтар онгорбут  
 Балбаабын курдук  
 Бабыа тимир тарбабынан
- 6170      Халлааны хайа суруйар  
 Тимир хараабыннык  
 Сэлээппэ бэргэхэтин  
 Уста баттаан ылан,  
 Хоппо күддьэх<sup>295</sup> курдук  
 Куорай далаан ытыһыгар  
 Тутан туран  
 Ырыа ыллыы,  
 Тыл этэ турбута үһү:  
 – Баай-бай да добоор,
- 6180      Баһах-татат,  
 Иннэл-таннал,  
 Иэдээн-куудаан  
 Эминэ тугуй ньи, добор!  
 Түнгэри өттүтэн  
 Түһээбэтэх түүл,  
 Биллибэт өттүтэн  
 Биттэммэтэх бит  
 Эминэ тугуй ньи, добор!

- 6190 Мин диэтэх киһи  
Ордуубун уон тарбахтаах  
Олус уунуо оборботобум<sup>296</sup>,  
Биэс тарбахтаах  
Наһаа сабдыйыа  
Диэн санаабатабым,  
Мин диэтэх киһи  
Хо[о]нньоһор хотун ойохпун  
Хайа үс сибиир  
Ороспуоһа уоруо диэн  
Оноро санаабат буоларым.
- 6200 Хайа дойду  
Өлөрүн өйдөөбөт үөдэнэ,  
Сытыйарын сыаналаабат  
Сытыкана кэлэн  
Кэп суоруммун кэбилээн,  
Хотун ойохпун хоннорон  
Барбыт бэйэкэтэй?  
Халлааннаан көппүт буоллабына,  
Уллунуабын оройуттан тутаммын  
Улай хаанын
- 6210 Утахтана оонньуом буоллаба,  
Сирдээн тимирбит буоллабына,  
Төбөтүн оройуттан харбаан  
Халын хаһатын  
Хабыалыам буолуоҕа.  
Дьэ эрэ,  
Үөһээ өндөл маһан халлаантан  
Өнөйөн түһэн,  
Үргүнньэх\* курдук  
Үрүн ордуубун үрэйэн,
- 6220 Хотун ойохпун  
Хоннорон тахсыбыт буоллахтарына,  
Алтан түөрэбим,  
Арҕаспар оһор эрэ!  
— диэн баран бэргэһэтин  
Үөһэ эһэн кээспитэ:  
Бэргэһэтэ  
Хара чэлкэк<sup>297</sup> былытыгар

---

296 Лит.: онорботобум

297 Лит.: чэлкэк



- Ингнэн төннөн,  
Түгнэри түгэн хаалла.
- 6230 Иккиһин ылан:  
– Аллара бөбөттөн,  
Таһаата биллибэт  
Таан Тараты түгэбиттэн  
Талыллан тахсаннар,  
Талаан-аддытан  
Киирбит буоллахтарына,  
Түөнэ хара түөрэбим  
Түөспэр олоҕ эрэ!  
– диэн баран бырахпыта:
- 6240 Бэргэһэтэ  
Түгнэри түгэн хаалла.  
Үсүһүн ылан:  
– Иэгэйэр мас экиннээх,  
Куоҕайар мас холлобостоох,  
Уолар чалбах уулаах,  
Охтор курун<sup>298</sup> мастаах,  
Орохсуйар от кырыстаах,  
Отто нуоҕайдаах  
Дугуй бараан дойдуттан
- 6250 Суол тобулан,  
Дьуон дьаҥадыһан киирэн,  
Ороспуойдаан уоран-талаан  
Тахсыбыт буоллахтарына,  
Талааннаах түөрэбим  
Тарбахпар олорууй эрэ!  
– диэн баран бырахта:  
Бэргэһэтэ  
Кэбэй\* хара былыттан  
Ингнэн кэлэн,
- 6260 Лап гына олоҕо түстэ.  
Тимир Суодуяа обургу  
Хаһытаабыта  
Хара былыттар буолан  
Ханыылаһан-халыйан,  
Халлаан улабатыгар  
Халбарыйан түгэн бардылар.

- Атын үрдүгэр  
Суодас гына олоро түстэ,  
Тус согуруу
- 6270 Үс бүүрүктээх  
Өлүскэннээх үөдэн айабын диэки  
Барарга дылы гынна –  
Барыла биллибэккэ хаалла,  
Көтүтэргэ дылы гынна –  
Күлүгэ көстүбэккэ хаалла.  
Кинийдээн киһи буоллабына  
Ол өлүскэннээх үөдэн айаба  
Үс саар оҕо үйэтигэр  
Айаннаан тийэр сиртэн
- 6280 Биирдэрэ хаалбытын кэннэ,  
Үс хонугунан уоран  
Ситэн тийэн кэллэ.  
Абааһы киһитин ата  
Үөһээ сынгаабын  
Үөһө кэбэй хара быллыттан,  
Аллара|а|сынга|а|бын  
Аллара нэс үтүгэнтэн ыла  
Киэптээн тайаан иһэр;  
Амсыырдаах айабыттан
- 6290 От үрэх орохсуйбутун курдук  
Кутаа уот  
Таннары саккыраан  
Түһэн тийэн кэлэн,  
Айыы киһитин атын  
Кэнниттэн быһа хабаары  
Адаар тимир тиһин  
Ардьалпытынан түһэн истэбинэ,  
Айыы киһитин ата  
Саҥа саҥара,
- 6300 Тыл этэ испитэ үһү:  
– Аннаасах! Аннаасах!  
Толбонноох сирэйдээх  
Тойон убайым оботоо,  
Тохтоо, болбой!  
Ама эн  
Аан күдэн тыыннаах  
Адьярай бөҕө

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Ап хомонун санаатыгар  
Обуустарбытын ихин,  
6310 Күдэн хара тыннаах  
Көстүбэт бөжө  
Күүһүгэр бэриммитин ихин,  
Көй кииммит,  
Көмүс уйабыт  
Биир этэ.  
Дьылжа Хаан Тойон  
Харахтаах-хаастаах хайжаабыт  
Хаан дьаралык  
Атырыттан айыллыбышпыт,  
6320 Үс туос ала биэлээх  
Уһун Турантай эмээхсин  
Оччугуй биэтигэр  
Оһоһоһугар уйаланан,  
Иһигэр иитиллэн төрөөбүшпүт.  
Хааннар хайыһыма,  
Эккэр эргийимэ,  
Сизмэ-аһаама!  
Аатһаһар аһсааннаах,  
Көрдөһөр күттүөннээх,  
6330 Итэбэллээх иччибин,  
Добугуордаах тойоммун,  
Көһсүттэн тэһииннээх,  
Көмүскэстээх санаалаах  
Күн Дьөһөһөһөй киһитин  
Көтөллөнөн иһэбин,  
Маннайгы  
Дьоллоох суолбун тоһума,  
Талааннаах сырыбын адьатыма!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
6340 Абааһы ата мань истээт,  
Туора ойон  
Туйабын тыаһа  
Аллараа сэттэ биттэхтээх  
Кэйбэлдьийбэт кэтит үтүгэннэ  
Сэттэ сүүл этин тыаһын курдук  
Таннары ньирилээн түстэ,  
Таныытын тыаһа  
Үөһө кинкиниир киэн халлаанна

- 6350 Абыс сааллар этин курдук  
Өрө ньаргыйан тарбанна,  
Нэс үтүгэн сиксигинэн тэбинэн,  
Киэн халлаан кирби|и|тинэн тэйэн,  
Мөксөн-мөбөн барбыта.  
Онно Тимир Суодуйа  
Ол курдук санара-ингэрэ  
Сыддыбыта эбитэ үһү:  
– Хаа-баа диибин,  
Һуу-хаа диибин!  
Сонобоһум обото
- 6360 Бу туох айылаах буоланһын,  
Тигэллээх сырыыга истэхпинэ  
Тэһииркээтин, оҕолоор?!  
Кыһалбалаах сырыыга истэхпинэ  
Кыһайбыт бэйэкэбин,  
Түүннү түөкүнү,  
Күнүскү ороспуойу  
Ситэр күммэр  
Сиргэммит бэйэкэбин!  
Харыан сах күннэ
- 6370 Ханһылсыйан хаалһын,  
Айыы дьонун  
Албастарыгар албыннаттын,  
Саха дьонун  
Кубулбаттарыгар обустардын,  
Өстөөхпүн өһөгөйдүүр күммэр  
Үргүүк буолан  
Үлтү сытыйдаһын<sup>299</sup>,  
Иччи гынарга  
Эбээһинэстээх эбэтиэн,
- 6380 Аналлаах ат буоларга  
Андабардаах эбэтиэн!  
Барбыһпын батыһар күммэр,  
Куоппуһпун ситэр күммэр  
Бу айылаах буолан буккуллубутун,  
Муннаабытын<sup>300</sup> туһугар  
Сүннүүгүн анһан,  
Үөскүн тардан,

299 Рук.: сытыйдаһын

300 Рук.: муннаабытын

- Хара хаангын халаахтыам,  
Субай хаангын<sup>301</sup> утахтаныам,  
6390 Халын хаһабын хабыалыам,  
Хат тамангын кириэбим!  
Эн умнарын сабана,  
Мин саныырым сабана буоллун,  
Сонобоһум оботоо! – диэбит.  
Ол кэннитэн  
Сири сиксигинэн эргийэн,  
Муораны муннугунан бургуйан,  
Эмиэ ситэн тийэн кэллэ.  
Ол ыккардыгар  
6400 Айбы ата  
Үс бүүрүктээх  
Өлүскэnnээх үөдэн айабын  
Үөрбэ долободоһун\* үктэлин  
Үнтү тэбинэн,  
Үнүү-батас суолун  
Тобо силэйэн,  
Тордуйалаах хаанынан  
Тобута ыһахтыыр  
Хаан Харгыйа ааттык устун,  
6410 Сырган<sup>302</sup> эһэлии часкыйа турар,  
Сур бөрөлүү улуйа турар  
Оботтоох-оһоллоох  
Омчолуун-чомчолуун  
Оспуос устун  
Өрө көтөн,  
Күн сиригэр  
Күөнэ көстөн,  
Көмөгөйө күндээрэн эрдэбинэ,  
Абааһы ата  
6420 Ситэн кэлэн иһэн,  
Ол курдук санара испитэ:  
– Анһаасах! Анһаасах!  
Тойон иниим,  
Эн биир суолдаах  
Манһайгы<sup>303</sup> көрдөһүүтүн ылынаммын,

---

301 Рук.: хаангын

302 Лит.: сырбан

303 Рук.: манһайгы

- 6430 Халын тириим хайынна,  
Хара хааным табыста,  
Ол кэлин өтгүгэр  
Сүнньюм анньылларыгар,  
Үөһүм тардылларыгар  
Уларыйбат уураабым уурулунна,  
Төлөрүйбэт дьүүлүм бүттэ.  
Аны иккистээн  
Этэр буолаайабын,  
Илин-кэлин<sup>304</sup>  
Кутурбангын<sup>305</sup> тардын,  
Бэйэ бодобун онгоһун,  
Хааным биир диэн  
Харыстыыр суох,  
6440 Аймах-билэ диэн  
Аһынар суох,  
Сэрэн-сэрбэн,  
Ситэн иһэбин бу! — диэтэ.  
Инньэ диэн баран  
Кэнниттэн ситэн кэлэн,  
Тобус былас бурхааттаах  
Оночо кутуругун  
Кутаа уот тыынынан  
Дьукку салаан ылла.  
6450 Ол ыккардыгар  
Үс бүүрүктээх  
Өлүскэннээх үөдөн айабын  
Үрүт өтгүгэр  
Мүччү көтөн тахсан биэрдэ.  
Үрүн Үөдүйээн обургу  
Ата күн сиригэр  
Үктэнэрин кытта тэбис-тэнгэ  
Атын үрдүк мындаатыттан  
Сиргэ ыстанан түһэн  
6460 Тура түстэ.  
Онно буоллабына  
Тимир Суодуйа обургу  
Эмиэ атыттан  
Ыстанан түһэн

304 Рук.: кэлин

305 Рук.: кутурбангын

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

- Уун-утары тура түстэ.  
Аттар буоллабына  
Күн сиригэр  
Көнгүл көтө турдулар.  
Тимир Суодуйа обургу  
6470 Сыыр быстыбытын курдук  
Сылластыгас сырайынан  
Ымах-ымах гыммыт,  
Дьэбин[нэ]эх саастыгы\*  
Хардарыта туппут курдук  
Тимир лиһигир тиһинэн  
Ырдьах-ырдьах гыммыт,  
Ол кэнниттэн оннук тылы  
Сангара турбута эбитэ үһү:  
– Ар-дьаалы,  
6480 Аар-татай, оболоор!  
Бу үрдүк тиити  
Үрдүнэн көстөр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн обургу,  
Түүннү түүкүн,  
Түүлээх уллунах,  
Мин диэтэх киһиттэн  
Хоонньоһо сытар  
6490 Хотун ойохпун  
Быддьаан-талаан  
Барыам диэн иһэр  
Сырайгын көрбөккүөн!!!  
Өлөргүн өйдөөбөт,  
Сытыйаргын сыаналаабат  
Тос мэник,  
Долуой акаары,  
Далай балыга,  
Тайҕа кыыла!  
6500 Хата, ыл эрэ, акаарыа,  
Көрүөххүн куттанар буоллаххына  
Умса түһэн кулу,  
Суон саалгын  
Кэрдиргэччи кэбийиэхпин,  
Харабым көрдүн диэтэххинэ,

- Иттэннэри сытан кулу,  
Халын хаһабын  
Хабыалаан сиэхпин.  
Аны, акаарыа,  
6510 Охсуһабын диэн чолойонгун  
Кырдыаҕас киһини эрэйдэйэйбин,  
Хаарыан эти-сыаны соботоойобун\*,  
Хаарыан хааны тобоойобун! – диэбит.  
Үрүг Үөдүйээн:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Абыс атахтаах  
Адбарай уола  
Айабын абатын,  
Тумсун тууһун,  
6520 Күдэн хара тыыннаах  
Көстүбэт уола  
Күөмэйин күлүүтүн,  
Бэлэһин бэтэтин көрбөккүөт!!!  
Үрдүгүн үрэйиэм,  
Анныгын<sup>306</sup> адьбатыам,  
Халын тириигин хайытыам,  
Хара хаангын тобуом,  
Быртах экин бысталыам!  
Бу дойду өнүрэмэр обус саҕа  
6530 Үөнүгэр үөбэхтэтиэм<sup>307</sup>,  
Бу дойду кунан обус саҕа  
Хомурдуоһугар хончоннотуом<sup>308</sup>,  
Ыт-кус ыһыаҕа оноруом,  
Суор-тураах сокууската гыным!  
Барынныры бараабыккын,  
Сүөдэннири сүтэрбиккин,  
Ыраабы ыраастаабыккын,  
Чугаһы чордообуккун,  
Айыы улууһун  
6540 Ахсаана суох  
Аддьатан аһаабыккын,  
Күн дьонун  
Көмүскэлэ суох

306 Рук.: анныдын

307 Лит.: үөмэхтэтиэм

308 Рук.: хончоннотуом



- Күүнүлээн сиебиккин,  
 Отто дойдуну  
 Ооньюута суох  
 Ороспуйдаан улааппыккын —  
 Сэтин-сэлээнин туолбут,  
 Сэмэн-сунхан сиппит!!
- 6550 Күннүн<sup>309</sup>-ый[г]ын гытары<sup>310</sup> бырастыылас,  
 Кэриэс тылгын кэпсээ,  
 Өлүннүк тагаскын тангын<sup>311</sup>:  
 Халтарыйбат хатан кэлэн  
 Хаанна|а|х дапсылбабын<sup>312</sup>  
 Таннары тайахтанан турабын,  
 Мүччүрүйбэт бөбө кэлэн  
 Өхөтөөх сөгөлөөммүн  
 Өрө тутан турабын,  
 Илбис кыыһын энгээрдэнэн,  
 6560 Обот уолун добордонон,  
 Тобус дорбоонноох  
 Табык тойугун туойан,  
 Сэтгэ идимэрдээх  
 Мэнэгэй ырыатын  
 Ыллаан кэлим!!!  
 Икки омук ааттаахтарыгар  
 Онтон ордук этиһэр  
 Эгэлгэ куһаҥан тыл кэлбэтэх.  
 Кыыс дьахтар
- 6570 Кыламаннаах хааһа  
 У[н]уоргу кытылтан  
 Кылбаддьыйан көстөр  
 Кырыктаах<sup>313</sup> үнүүлэринэн<sup>314</sup>  
 Хаһытаһа түһэн баран  
 Хара быарга түһүспүттэрэ —  
 Күөл манчаарытын курдук  
 Бүк-тах өбүллэн хаалбыт,  
 Кэннилэринэн эһэн кэбистилэр;

309 Рук.: күннүн

310 Лит.: кытары

311 Рук.: тангын

312 Рук.: дапсылбабын

313 Рук.: кырырыктаах

314 Рук.: үнүүлэринэн

- 6580 Уолан кийи  
Уостаах тийһэ  
Унуоргу тыатган  
Ордьолдуйан көстөр,  
Орулуу часкыйар  
Ухун суубулаан батастарынан  
Төбөлөрүн сиигин устун түһэрсибиттэрэ –  
Хатан амынньяр\* курдук  
Бытарыс гынан хаалла;  
Биэс уон бууттаах  
Бэт тимир мээчиктэринэн
- 6590 Хара быарга бырахсыбыттара –  
Үлүйбүт бурдук алаадытын курдук  
Үлтү баран хаалла,  
Ол буоллабына  
Бугул от саҕа  
Модун болгуо сутуруктарын  
Мунньа тута-тута  
Кулгаах тааска бэссистилэр<sup>315</sup> –  
Бэскилэрэ да силир гыммат.  
Онтон хасса суох
- 6600 Хаһытаһа-хаһытаһа  
Халбарытыһан бардылар,  
Үөгүлэхэ-үөгүлэхэ  
Өтүктэхэн истилэр,  
Улахан охсуһуу буолла,  
Кытаанах кырбаһыы буолла,  
Өлүү дүбдүргэнэ буолла,  
Мун быһылаана буолла;  
Аан дойду  
Атыйахтаах уу курдук
- 6610 Айманан барда,  
Улуу дойду  
Тордуйалаах уу курдук  
Долгуйан барда,  
Хара тыа маһын  
Иэн ингиирин ку[r]дук  
Илдьи үктээн кэбистилэр,  
Сир ийэни

315 Лит.: бэрсистилэр, таптал салгыы бэссиотилэр диэнинин хаалларылынна

- 6620 Иэчхэгтэрин харабар дылы  
Ибили тэпсэн кэбистилэр,  
Буор хайалар  
Бураллан түһэн бардылар,  
Таас хайалар  
Хайыттан түһэн бардылар,  
Хара тыа маһа  
Сүргэ далайга\* симилиннэ,  
Сүргэ далай уута  
Хара тыаба лэбидийдэ.  
Атахтарын тыаһа  
Аллараа дойдуга
- 6630 Тангары ньирилээн түспүтүгэр  
Ангаардыы харахтаах  
Аллыр-баллыр сирэйдээх,  
Сыта харбыаласпыт,  
Тура туппахтаспыт,  
Аан күдэн тыыннаах,  
Аддыатыгылаах санаалаах  
Адбарай ууһун  
Абалара буолбут  
Арсан Дуолай офонньор:  
– Бу отто нуобайдаах  
Дуут\* сибиир дойдуга
- 6640 Туох үлүгэр дүбдүргэнэ буолла?  
Көрүң-билиң! – диэбитигэр,  
Абыс ааттаах бэттэрэ  
Аллараа бөбө ааттыгын  
Өрө дабайан тахсаннар,  
Абыс күннүк сиртэн  
Абыс хонукка  
Чарапчыланан көрөн бараннар,
- 6650 Төһөнөн түһэннэр,  
Аба тойонноругар,  
Аан кырдыбаастарыгар:  
– Буолуох дьон буолбуттар,  
Көссүөх дьон көссүбүттэр,  
Булсуох дьон булсубуттар,  
Холоһуох дьон холоспуттар!  
– диэн эшигтэригэр  
Арсан Дуолай офонньор:

- Аны манна киирэн  
6660 Аймах билэбин адьятыахтара,  
Дьон билэбин долгутуохтара,  
Сир ийэбин тэпсиэхтэрэ – диэн,  
Аллараа дойдуга  
Арбаҕастаах аҕата буолбут,  
Кыһааннаах кыла|а|бынайа буолбут  
Өлүү Күөдүпчү ойуунунан  
Сэттэ түүннээх күн кыырданан,  
Сэттэ кугас маҕаас<sup>316</sup>  
Дуола хаансаар\*
- 6670 Атыыр обустарынан  
Аллараа түһэр ааттыгы  
Бүөлэспиттэрэ эбитэ үһү.  
Бу дьон үөгүлүүр сангалара  
Үөһэ өрөбөтө көбөрөр  
Өндөл маҕан халтаанга  
Сүллэр этин тыаһын курдук  
Өрө дуораһыйан тахсыбытыгар,  
Олуйа-тэлийэ ааттыктаах,  
Омчолуун-чомчолуун оспуостаах,  
6680 Уолугун төрдүгэр  
Олорор оҕо саба  
Обот иччитэ уйаламмыт,  
Уолуйан-таалыйан уһуктар,  
Уһуутаан сангарар  
Улуу Суорун Тойон:  
– Бу отто туруу бараан дойдуга  
Туох үлүгэрдээх  
Сүпсүгэ-сапсыга,  
Силлиэтэ-боллоото буолла,  
6690 Туох үлүгэр  
Тийһигэ-дибдиргэнэ,  
Айдаана-куйдаана буолла?  
Мань киирэн  
Көрөн-билэн тахсын! – диэбитигэр,  
Тобус туйгун бэттэрэ  
Чудуланан<sup>317</sup> киирэннэр,  
Тобус күннүк сиртэн

---

316 Лит.: маҕаас

317 Лит.: чугуланан\*

- Чугуйан тураннар,  
Тоѳус хонукка
- 6700 Тагнары чарапчыланан  
Көрөн туран бараннар,  
Төннөн тахсаннар  
Аѳа тойонноругар,  
Аан кырдыѳастарыгар  
Уһуугуур Улуу Суорун Тойонно:  
– Сүөл дойдуттан  
Сөптөөхтөр түбэһиспитгэр,  
Аан дойдуттан  
Аатгаахтар булсубуттар,
- 6710 Улуу дойдуттан  
Улахаттара охсуһаллар,  
Отто дойдуну  
Уссунун уларыпшыттар<sup>318</sup>,  
Кэтит сибири  
Киэбин хамсапшыттар,  
Кэлэр бөѳөнү кэѳиннэрбитгэр,  
Үөскүүр бөѳөнү өлөрбүтгэр,  
Төрүүр бөѳөнү төннөрбүтгэр!  
– диэн эппитгэригэр
- 6720 Улуу Суорун Тойон:  
– Һуо, ол иһин даа!  
Буолуох дьон буолбуттар,  
Көрүлүөх дьон көрүлээбитгэр,  
Аны бу дойдуга тахсаннар,  
Аата биллибэт  
Аддыаххайы оноруохтара,  
Иитэ биллибэт  
Иддыккэйи<sup>319</sup> тэрийиэхтэрэ,  
Эрдэ-сылла дьаһаныахха! – диэн,
- 6730 Халлаан агаара  
Хабараан дүгүрдээх,  
Былыт быһаҕаһа  
Быһыттаѳас быһаайахтаах,  
Киэн<sup>320</sup> халлаанна  
Кыыраһа таһастаах

318 Рук.: уларыттар

319 Лит.: илдьиркэйи

320 Рук.: киэн

- Кылаабынайа буолбут  
Кыкыллаан ойуунунан  
Тобус түүннээх күн кыырдаран,  
Тобус кугас маҕаас сылгынан
- 6740 Үөһээ тахсар  
Олуйа-тэлийэ ааттыктарын  
Үс сиринэн боптордулар.  
Ол курдук гынан,  
Биир ый отут хонукка охсустулар,  
Икки ый алта уон хонукка охсустулар,  
Халын тириилэрэ хайдан барда,  
Хара хааннара тохтон барда,  
Кыра унгохтара тостон барда.  
Онтон буоллабына
- 6750 Тимир Суодуйа обургу  
Ол курдук тыл этэ турбута:  
– Ыллаата,  
Ылаатыгар оболоор!  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көгөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн обургу,
- 6760 Кырдыаҕас киһини,  
Түксү,  
Эрэйдээмэ-буруйдаама!  
Кыайарын кыайыам,  
Хоторун хотуом,  
Хоонньоһон сытар  
Хотун ойохпун аҕал,  
Үрүн тыынын өлдөйүгэр<sup>321</sup>,  
Хара тыынын хараһыгар  
Уонна буоллабына
- 6770 Атын дьахтарда булан ыл!  
Кэнники өттүгэр  
Кэтит суолбутун  
Кэсиһиэхпит суоҕа,  
Уһун суолбутун

- Оломноуохпут суоѳа,  
 Күн дьүөгэли,  
 Көмүс доѳордуу буолуохпут.  
 Кырдыга даѳаны  
 Сырайдаахтан ордук  
 6780 Сыркыстаан Куо  
 Сиргэ түспүт сэрибиэйэ<sup>322</sup>,  
 Окко түспүт он'оруута  
 Миэхэ этэ.  
 Ол иһин баара  
 Үстээбиттэн үлэспитим,  
 Түөттээбиттэн төргөөбүтүм\*,  
 Биэстээбиттэн биссибитим<sup>323</sup>,  
 Алталаабыттан анаммытым.  
 Ону баара уоран ылангын  
 6790 Бу сырдык тыынын быстаары,  
 Үрүн күнтэн сүтээри турабын,  
 Хата өйдөнөн,  
 Өрүһүнэ оѳус! – диэбитэ.  
 Үрүн Үөдүйээн:  
 – Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
 Бу осторуок кыайбатах ороспуйа,  
 Баахта кыайбатах баранаага,  
 Түрмэ тушпатах түөкүнэ  
 Айабын дьаарын,  
 6800 Тылын кыһытын,  
 Тумсун тууһун  
 Көрөбүөт, оболоор!  
 Хайа[a]тар даѳаны  
 Хатыс буолан эриллэим,  
 Ньаассын<sup>324</sup> буолан ингэим,  
 Үөрүккүн\* хайытыам,  
 Үөскүн тардыам,  
 Үөһүнэ үөбэхтэтиэм<sup>325</sup>,  
 Суорга тонсуттарыам!  
 6810 Эҗчи,  
 Биир тылым бирисээгэ,

322 Лит.: сэрэбиэйэ

323 Лит.: билсибитим

324 Лит.: ньаарсын\*

325 Лит.: үөмөхтэтиэм

- Икки тылым эбээһинэс!!! – диэтэ.  
 Онтон буоллабына  
 Эмиэ охсуһуу улахана,  
 Кырбаһыы кытаанаба,  
 Өлүү хаан дүбдүргэнэ  
 Буолан истэ.  
 Аан дойдуну аймаатылар,  
 Улуу дойдуну уларыттылар,  
 6820 Төрүүрү төннөрдүлөр,  
 Кэлэри кэбиннэрдилэр,  
 Үөскүүрү өлөрдүлэр;  
 Кыптый кынаттаах  
 Кыйданан барда,  
 Тҕа кыыла  
 Тҕаһырбаан ыраатта,  
 Хара далай балыга  
 Хамсыктаан хадьырыйда;  
 Улуу дойдуну  
 6830 Уот сиэбитин курдук кууттулар<sup>326</sup>,  
 Отто дойдуну  
 Уу ылбытын курдук уһаардылар,  
 Үрүг күн  
 Өлбө|ө|дүйэргэ дылы гынна,  
 Маҕан күн  
 Балаадыйарга дылы гынна.  
 Тобус уон хонук  
 Торолуйа туолуутугар  
 Кинилэр да буоллаллар  
 6840 Сыыйыы тимир  
 Сындааһыннара сылайда,  
 Эрийии тимир  
 Иннирдэрэ элэйдэ,  
 Эт бэйэлэрэ элэйдилэр,  
 Сҕа бэйэлэрэ сылайдылар,  
 Уңуох бэйэлэрэ уйадыйдылар;  
 Сэниэ бөбөлөрө быһынна,  
 Сээбэс бөбөлөрө эһиннэ,  
 Эккиэн<sup>327</sup> даҕаны  
 6850 Харыллара эрэ хамсыыр,

326 Лит.: кууртулар

327 Лит.: иккиэн



- Тоџонохторо эрэ токуннуур  
Буолан хаалдылар.  
Сүүс-сүүстэритгэн эрэ  
Өйөһөн туран,  
Истэрин түгэбиттэн  
Мэгийэн таһааран,  
Сирэйгэ силлэхэ турбуттар.  
Ол туран Үрүн Үөдүйээн  
Өйдөнөн көрдөбүнэ:
- 6860 Өлөр күнэ үтүрээбит,  
Хаалар күнэ хаххалаабыт,  
Үөһэтгэн да түһэн  
Өрүһүйүө суохтар,  
Алларттан да тахсан  
Абырыа суохтар.  
Ол буоллабына  
Өйдөөх өгүөтэ этэ,  
Санаалаах сайабаһа баара,  
Уһаты-туора толкуйдаата,
- 6870 Үөһэ-аллараа өйдөөгө  
Уонна ол курдук диэн  
Этэ-санара турбута үһү:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Этэр тылым иччитэ  
Үрүн көмүс  
Күөрэгэй чыычаах буолангын,  
Сэттэ халлааны  
Силэйэ көтөн,  
Абыс халлааны
- 6880 Арбара көтөн,  
Тобус халлааны  
Тобулу көтөн тахсыахтын!  
Сизэр сылгы тириитин  
Тизэрэ таппыт курдук  
Сизэги маһан ааттыктаах,  
Борон сылгы тириитин  
Ууннары таппыт курдук  
Күөх унаар ааттыктаах,  
Үс күннүк сиртэн
- 6890 Үрүмэ кэһиэх\* үктэллээх,  
Күрүн кулун күлүмэннээх,

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Саалыыр<sup>328</sup> кулун сахсырбалаах,  
Кугас кулун кумаардаах,  
Ахтаах лаадан түптэлээх,  
Арабас чимэчи панаардаах,  
Ыраас ырай ыырдаах,  
Сырдык сыдыаай дойдулаах  
Абыс халлаан абата,  
Тобус халлаан тойоно,  
6900 Айылаабы албаһаабат,  
Буруйдаабы тумуннарбат  
Сүрдээх дүүлтээх,  
Ынырыктаах ыйаахтаах,  
Ханырбастаах тайахтаах\*,  
Кэриэстиктээх түөстээх,  
Өрөөллээх бэргэнэлээх  
Үүс-аас бэйэлээх  
Үрүн Аар Тойон абааккам!  
Мин,  
6910 Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Үүт мабан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Хооддуктаах бэйэм хонкуйан,  
Тонобостоох бэйэм  
Нухайан тураммын  
Көрдөһөр күнүм буолла:  
6920 Бу отто нуоҕайдаах  
Дугуй бараан дойдуга  
Киһи буоларга кэскиллээн,  
Ураанхай буоларга оноруулаан,  
Саха буоларга салайан,  
Өлбөт үккэннээн\*,  
Быстыбат ыйаахтаан,  
Охтубат оноруулаан  
Түһэрбитин эриэхсит.  
Ол буоллабына,  
6930 Бу түгэбэ биллибэт

---

328 Лит.: саалыр\*

- Түүнүктээх түбүйэ бараан  
 Түгэх өтгүнээби  
 Хотугу курдыбаалаах куттагар<sup>329</sup>,  
 Үөnnээх куптуй түгэбэр  
 Кэп суоруннаах,  
 Кэкэ малааннаах,  
 Аллараа бөбө  
 Харбыр хахайа,  
 Үөһээ бөбө
- 6940 Тэбэр мохсоболо,  
 Отто дойду  
 Түһэр кыырта буолбут  
 Барынныры бараабыт,  
 Сүөдэннири сүтэрбит,  
 Ыраабы ыраастаабыт,  
 Чугаһы чордообут  
 Тимир Суодуяа обургу  
 Хоонньоһо сытар  
 Хотун ойохпун,
- 6950 Тэллэххэ сытар  
 Тэннээх кэргэммин быддьаһан,  
 Халын тирибин хайытта,  
 Хара хааммын тохто,  
 Үрүн тыыммын өлбөөдүттэ,  
 Хара тыыммын хараатта,  
 Өлөр күн үтүрээтэ,  
 Хаалар күн хаххалаата.  
 Ол буоллабына,  
 Таныы бэс<sup>330</sup> курдук
- 6960 Арабас аркыыбаһын арыян,  
 Туорум\* бэс курдук  
 Сырдык сокуонгун көрөн,  
 Үрүн тыыммын өрүһүй,  
 Хара тыыммын хараһый,  
 Тойон абажаккаам! – диэбитэ үһү.  
 Бу эппит тылын иччитэ  
 Көрөн баран чыпчылыыях  
 Бэтэрээ өттүгэр  
 Үрүн Аар Тойон

329 Лит.: куртабар

330 Лит.: тангы бэс

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 6970 Төбөгүн оройугар  
Үрүн көмүс  
Күөрэгэй чыгычаах буолан,  
Үрүн Үөдүйээн тылын иччитэ  
Эппит тылын үтүктэн биэрбит.  
Ону буоллабына,  
Үрүн Аар Тойон  
Таныы бэс курдук  
Арабас дыаптылба  
Аркыбатын арийан көрөн,
- 6980 Туорум бэс курдук  
Тонолуйбат сырдык сокуонун  
Толкуйдаан көрдө:  
Бу Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Отто нуобайдаах  
Дугуй бараан дойдуга  
Кийи төрдүн кэскиллииргэ,  
Саха төрдүн салайарга,  
Ураанхай төрдүн ууһатарга,  
Айыы дьөһөгөй аймабын
- 6990 Адьарай улууһа  
Атабаастыыр күнэ кэллэбинэ,  
Халын халҕан буолан  
Хара бастаабы хараһыйарга,  
Күн дьөһөгөй улууһун  
Көстүбэт ууһа  
Көрүөһүлүүр күнэ буоллабына,  
Күүстээх көрүө<sup>331</sup> буолан  
Күн дьонун  
Күлүктээн көмүскүүргэ
- 7000 Уларыйбат гына ууруллубут,  
Сууйуллубат сокуонна суруллубут.  
Ол гынан баран  
Аллараа дойдуга  
Харбыыр хахай буолбут,  
Үөһээ дойдуга  
Тэбэр мохсобол буолбут,  
Отто дойдуга  
Түһэр кыырт буолбут,

- 7010 Барынныры бараабыт,  
 Сүөдэннири сүтэрбит,  
 Ыраабы ыраастаабыт,  
 Чугаһы чордообут,  
 Икки атахтаабы  
 Иэстэлэ суох  
 Иннэрэн сизэбит,  
 Уһаты муруннаабы  
 Оонньуута суох  
 Уһааран уойбут,  
 Үрүг Аар Тойон
- 7020 Сокуонун утарбыт,  
 Бирээдэгин<sup>332</sup> билиммэтэх  
 Тимир Суодуйаны  
 Хараҥа хаайытыттан таһааран,  
 Суон түрмэтиттэн төлөрүтэн  
 Халын айыылааммыт,  
 Хараҥа буруйдааммыт.  
 Ол буолан баран  
 Иэгэйэр икки атахтаах эргийбэтэх,  
 Бобуйар босхо бастаах,
- 7030 Бытарыйар буор куттаах  
 Тыыннаах бэйэтинэн төннүбэтэх,  
 Ү|ө|рбэ долободоһун үктэллээх  
 Үнү|ү|-батас суоллаах,  
 Үс бүүрүктээх  
 Өлүскэннээх өлөр үөдэн  
 Амнахтаах ааттыгын арийан,  
 Түүнүктээх түбүйэ бараан  
 Хоту курдьаҕалаах куттабар  
 Үөһөннээх куптуй түгэбиттэн
- 7040 Хоонньоһор хотун ойобун  
 Хараҥа хаайытыттан халбарытан,  
 Суон түрмэтиттэн төлөрүтэн,  
 Илэ бэйэтинэн,  
 Эриэнэх хаанынан  
 Эргийэн тахсан истэбинэ,  
 Ол улуу дойдуну  
 Уймаабыт ороспуонньук,

- Аан дойдуну  
Аддыапыт адьарай
- 7050 Эккирэтэн тахсан  
Эмньик бэйэтин эллээбит,  
Ситэн кэлэн  
Сиэри сирэйдэммит.  
Ол буоллабына,  
Үрүг Үөдүйээн  
Аныгы өттүгэр  
Халын айыгыта халбарыйар,  
Суон буруйа сууйулар,  
Киһи буоларга қэрингэнэр,
- 7060 Саха буоларга салаллар,  
Ураанхай буоларга уураахтанар.  
Бэт түргэнник  
Көрөн баран:  
«Чыпчылыыйах бэтэрээ өттүгэр,  
Этэн баран эбэритиэх<sup>333</sup> иннинэ,  
Абыс дыапталбалаах  
Арабас мабан халлаанга алаһалаах,  
Күөх от дьалбыырдаах,  
Көндөй от кыаһааннаах,
- 7070 Өлбүтэ үс сыл буолбут киһини  
Өрүһүйэн торуорар,  
Амнабырбыта алта сыл буолбут киһини  
Албаан тириэрэр  
Айыы Дьаргыл удабана киирэн  
Үрүг тыынын өрүһүйдүн,  
Хара тыынын хараһыйдын!» — диэн  
Уларыйбат уураабы ууран,  
Бигэ бирикээһи таһааран,  
Хаан Тангара уола
- 7080 Харьлаах хапсаҕайа  
Харылыы Сүүрүк диэн  
Үрүг Аар Тойон  
Уураабын толорооччунан,  
Бирикээһин ситэрээччинэн  
Айыы Дьаргыл удабаныгар  
Ыта оуста.

- Ол ыккардыгар  
 Үрүн Үөдүйээн икки,  
 Тимир Суодуйа икки
- 7090 Сүүстэриттэн өйөөһөн туран  
 Сирэйдэрин-харахтарын онкучабар  
 Силлэхэ сатаан баран,  
 Куустуспутунан  
 Бэйэ-бэйэлэригэр өйөөһөн турдахтарына,  
 Этинг түһэрин курдук эмискэччи  
 Үрдүк халлаан  
 Үллэр өрөһөтө  
 Дьөлө ыстанна,  
 Үс күн толомон сырдыга
- 7100 Таннары сыдыайдаан түстэ.  
 Үрдүк халлаан өрөһөтүгэр,  
 Киэн халлаан киэлитигэр  
 Айыы Дьаргыл удабан  
 Нөрүүннээх көхсүгэр дылы  
 Быган олорон,  
 Ол курдук тыл этэ,  
 Сага санара  
 Олоотто<sup>334</sup> эбитэ үһү:  
 – Дьиз-буо! Дьиз-буо!
- 7110 Үрдүк тиити  
 Үрдүнэн көтөр  
 Өлөссүүтэ миинэр  
 Үүт мабан аттаах,  
 Үс айыы куо балыстаах  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
 Тэргэн ый ньэмиэтэ  
 Кэй чуор кулгаабын  
 Бүтүн буоллабына,  
 Мин этэр тылбын
- 7120 Истэн инирэстээн тур эрэ!  
 Үс сибиир тойоно  
 Үрүн Аар Тойон  
 Уларыйбат уураабынан,  
 Сууйуллубат сокуонунан  
 Халын айыын халбарыйда,

- Суон буруйун сууйулунна,  
Киһи буолар кэскиллэннинг,  
Ураанхай буолар онгорууланнынг,  
Күр үбүн,  
7130 Күдэн баайын көнүллэннэ,  
Уйгу-быйангын олохтонно,  
Аан дойдун  
Аалай күөбэ ананна,  
Туруу бараанын тууругурда<sup>335</sup>,  
Иэримэ дыэнг тирилиннэ,  
Аал уотун оттулунна!  
Үрүн тынгнын  
Өрүһүйэ киирдим,  
Хара тынгнын  
7140 Хараһыйа кэлим,  
Салыбыт салгын куткун<sup>336</sup>  
Салайдабым буоллун,  
Ииммит ийэ куткун  
Эргитэн ингэрдэбим буоллун,  
Муммут<sup>337</sup> буор куткун  
Буллардабым буоллун,  
Дом ини дом!  
Өстөөххүн өһөгөйдөө,  
Саастааххын дыный,  
7150 Иннинг ибирэ суох буоллун,  
Кэннинг кэбирэ суох буоллун,  
Дом ини дом!  
Хаппыт кунун хангаатын,  
Хайдыбыт тириинг остун,  
Тохтубут хаанынгу туоллун,  
Бараммыт күүһүн барбардын,  
Эстибит күүһүн<sup>338</sup> эргийдин,  
Санньыйбыт санаанг салалыннын,  
Көшпүт санаанг көтөбүлүннүн,  
7160 Мөлтөөбүт өйүн<sup>339</sup> күүһүрдүн,  
Дом ини дом!

335 Лит.: туругурда

336 Лит.: куккун

337 Рук.: мунмут

338 Рук.: күүһүн

339 Рук.: өйүүн



- Аалай көмүс аяаххын  
 Атан тур эрэ,  
 Үрүн Аар Тойон ышпыт  
 Анды кус сыммытын саба  
 Арабас илгэтин  
 Аяахар бырабар күнүм буолла,  
 Киһи буолар кэскиллээх  
 Киһи буолдаххына —
- 7170 Сыйһа түһэриэн суоҕа!!  
 Ол курдук этэн  
 Албаан баран,  
 Анды кус сыммытын саба  
 Арабас илгэни  
 Таннары бырабан биэрбитин,  
 Аяабар түһэрэн  
 Лап гыннаран ылан  
 Ыйыстан кэбистэ.  
 Ол буоларын кытта
- 7180 Айыы Дьаргыл удабан  
 Мэлис гынан хаалла,  
 Халлаан халлаанынан,  
 Сир сириэн буолан хаалла.  
 Үрүн Үөдүйээн буоллабына  
 Уруккутунааҕар уонунан ордук,  
 Биэһинэн бэт буола түстэ.  
 Тимир Суодуйа буоллабына  
 Өлөөрү үөкэйэн,  
 Быстаары быакайан,
- 7190 Кычча<sup>340</sup> тыына,  
 Кылагыр харабын уута,  
 Тобус ойобоһо  
 Токуруйан көстөн,  
 Агыс ойобоһо  
 Ардыгынаан аабыллар,  
 Аартык аддьаммытын курдук  
 Аппа аяабыттан  
 Маҕан сылгы саба  
 Үрүн күүгэн
- 7200 Санньылыччы тохтон,

- Икки элгээн күөллэр  
Дьэнкэрэ тонмуттарын курдук  
Муус килиэ харахтарын  
Өнүргэһинэн түннэри<sup>341</sup> татгаран,  
Иһин түгэбиттэн  
Энискэннээхтик энэлийэн кэбиһэ,  
Ынырыктаахтык ынчыктаан кэбиһэ турарын  
Сону бырахпыт курдук  
Сууллари анһан түһэрдэ,  
7210 Кытах түөһүттэн  
Миинэ түһэн баран,  
Абыс бакыр ойобоһун  
Ураһа туоһун курдук  
Икки анғы  
Силэйэ батта|а|н кэбистэ,  
Сиһин үөһүн  
Талааннаах дьаабыра көмүс\*  
Тарбаһынан харбаан ылан,  
Тэһиин быа курдук  
7220 Тардыалаан көрө олордо.  
Онно буолаһына  
Тимир Суодуйа обургу  
Ол курдук санга сангара,  
Тыл этэ сыһпыта:  
– Ык-аа, ык-аа диибин!  
Сорукабын дии-дии  
Суланар буолаллара,  
Сор диэн тугуй диirim –  
Сор диэн бу буолар эбит,  
7230 Айыкабын дии-дии  
Айманар буолаллара,  
Айака диэн тугуй диirim –  
Айака диэн бу буолар эбит!  
Өһөх балахай күнүм,  
Бырастыы,  
Хаан балахай ыйым,  
Бырастыы,  
Түүнүктээх түбүйэ бараан түгэбэ,  
Хотугу курдыаһалаах куттаһа,

341 Рук.: түннэри

- 7240 Үөnnээx куштуй үөскээбит дойдум,  
 Бырастыы буолун<sup>342</sup>!  
 Өлүү Күп Дьансаат  
 Ойуун абаккам,  
 Бырастыы,  
 Ынырыктаах Ытык Солуо[n]ньай  
 Хотун ийэкэм,  
 Бырастыы буоллун!  
 Хотун ойобум  
 Сырайдаахтан ордук
- 7250 Сыркыстаан Куо,  
 Бырастыы буоллун!  
 Икки тимир күкүр кынаттаах  
 Чучугур чуобур сонобоһум,  
 Бырастыы буоллун!  
 Үрүн Үөдүйээн обургу,  
 Үрүн тыыммын  
 Өрүһүй диэн көрдөспөшпүн,  
 Хара тыыммын  
 Харьһый диэн ааттаспаппын,
- 7260 Кыайарын кыайдын,  
 Хоторун хоттун,  
 Өлөрөрүн өлөрдүн.  
 Кэнэбэски кэмнэргэ,  
 Хойукку үйэлэргэ  
 Кыыс обон кыптый тутан  
 Кынкыныырын сабана,  
 Уол обон чаачар тутан  
 Ланкыныырын сабана,  
 Күөһүн оннунан
- 7270 Күөдьүйүөхтүбүн<sup>343</sup>,  
 Боруогун<sup>344</sup> аннынан  
 Бургуйуохтубун!!! – диэтэ.  
 Чиккэйэр сийин үөһүн  
 Быһа тардан кэбистэ,  
 Ый ыһыаба гынан ыста,  
 Күн күдэнэ гынан көтүттэ,  
 Уокка сиэттэ,

342 Рук.: буолун

343 Лит.: күөдьүйүөхтүбүн

344 Рук.: боруогун

- Ууга уһаарда.  
Ол кэннитгэн буоллабына  
7280 Өстөөхпүн өһөгөйдөөтүм диэн  
Үөрэн-көтөн,  
Өрөйөн-чөрөйөн,  
Хотун ойобун  
Үрүг түү мээчик онгортон  
Сизбигэр укта сьддьарын  
Сулбу тардан ылан,  
Бэйэтэ-бэйэтинэн онгортон  
Үүт мабан атыгар  
Мииннэрэн кэбистэ.
- 7290 Бэйэтэ буоллабына  
Абааһытан, айыыттан ангаардаах  
Алып турабас атын  
Үрдүк мындаатыгар,  
Кэтит таһаатыгар  
Олортон кэбистэ.  
Абыс иилээх-сабалаах  
Атааннаах-мөгүүннээх  
Айгыр силик  
Аан ийэ дойдутугар
- 7300 Айанныыр суолун арыян,  
Дорбоонноох суолун тобулан,  
Тус илин диэки  
Сис тыаны ньиргитэн,  
Тумул тыаны доргутан,  
Туох бэйэлээх  
Биэс тарбахтаах  
Дэгиэ диэлийизэй диэн эрэнэн,  
Уон тарбахтаах  
Олус уунуой диэн толкуйдаан,
- 7310 Хаамтаран халыһытан,  
Сизэллэрэн дьигиһитэн,  
Төһө да гыммата,  
Хачча да онгорбото,  
Агыс иилээх-сабалаах  
Аан ийэ дойдутун  
Арбаа бас энйиэтигэр  
Тийэн кэллэ.  
Онно буоллабына

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 7320 Соботохто  
Туһааннаах тус иннигэр  
Уун-утары,  
Тонг күөннэринэн  
Утарыта анньһан  
Көссүһэ түстүлэр:  
Эриэн таба аттаах,  
Эриэн таба сангыйахтаах,  
Мадьаллыбыт атахтаах,  
Бакыллыбыт быһыылаах,  
7330 Сондоллубут унуохтаах,  
Мылаллыбыт сырайдаах,  
Лаппаллыбыт бастаах  
Тонгус кини  
Сондотон иһэр эбит.  
Кини диэки  
Икки чолбон сулус курдук  
Уоттаах харабынан  
Өрө көрөн туран,  
Од курдук тыл этэ,  
7340 Саһа саһара турбута үһү:  
— Һуу-лаата! Һуу-лээта!  
Һуогай-һаагай эминэ тугуй!  
Саһа байаан оҗото  
Атас-матас,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маһан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
7350 Күн дьуөгэм,  
Көмүс доборум,  
Бу аһыс атахтаах  
Адһарай атама[а]нын гытары  
Хара оҗус буолан хассан,  
Күдэн хара тыыннаах  
Көстүбэт бөбө  
Күтүрүн гытары  
Күрүн оҗус буолан күрсэн  
Күөнүн ылан,

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 7360 Күрэбин быдьяан,  
Бу хоонньоһо сытар  
Хогун ойоххун,  
Тэллэххэ сытар  
Тэннээх доборгун  
Илэ бэйэтин  
Иддьэ иһэргиттэн,  
Турар бэйэтин  
Тутан иһэргиттэн  
Сүрэбим үөрдэ,
- 7370 Санаам көтөбүлүннэ.  
Күн доборум,  
Көмүс дьүөгэм,  
Дорообото тут!  
Итигирдик этэн баран,  
Эриэн таба атынан  
Ойоболуу хаамтаран иһэн  
Илиитин өрө ууммута баара –  
Соҕотохто аллаах таба  
Тэбинэр туйабын тыаһа
- 7380 Чып гынарга дылы гынна,  
Тобус хамса буруота буолан  
Тобус үрэх баһыгар  
Тунаарыс гынан хаалла.  
«Бай, доболоор,  
Бу туох үлүгэр  
Аһар албастааба,  
Куотар кубулҕаттааба  
Көссөн аастабай?» – диэн  
Кэннин диэки
- 7390 Хайыһан көрбүтэ:  
Ойобо  
Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо  
Ончу мэлийэн хаалбыт,  
Олорбут ыңгыра  
Хайа үйэбэ  
Чонкуйа кырыаран хаалбыт.  
– Бу туох үлүгэр  
Аана суох адьаххайай,
- 7400 Иитэ суох иддьиккэйэй?!

- Туһааннаах доборбун,  
 Аналлаах атгыалбын<sup>345</sup>,  
 Хоонньоһор хотун ойохпун  
 Көрөн туран  
 Көлдүнгэ<sup>346</sup> көрүөһүлэтэн,  
 Тутан туран  
 Былабайга быддытан ышпыт  
 Аанай абаккам,  
 Нүөнэй сүтгүкэм!
- 7410 Бу мин диэтэх киһини  
 Илиим анныттан иэдэтэн,  
 Атабым анныттан араддытан,  
 Хайа дойду алын албастааба,  
 Үрүт кубулбаттааба,  
 Түүннү түөкүнэ,  
 Күнүскү талаанньыта түбөһэн  
 Сыһа туттаран,  
 Халты харбатан  
 Барбыт бэйэтэй?!
- 7420 Чабаан кырабы харабынан  
 Ол-бу диэки  
 Одуулу сатаата,  
 Кэй чуор кулгаабынан  
 Иһилли сатаата,  
 Хайан көрдө —  
 Суола биллибэт,  
 Хаһытаан көрдө —  
 Сангата иһиллибэт.  
 Уһаты-туора толкуйдаата,  
 Сыта-тура сыаналаата:
- 7430 «Бу эт бэйэбинэн,  
 Эриэнэх хааммынан  
 Иддэ иһэр  
 Аналлаах атгыалбын,  
 Туһааннаах доборбун  
 Аргыстаһан иһэн  
 Аара албыннатан,  
 Тутан иһэн  
 Суолга талатан баран,

345 Лит.: артыалбын, салгыы атгыал диэнинэн хаалларылынна

346 Рук.: көлдүнгэ

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 7440 Аан дойдубар айаннаан,  
Дорбоонноох тулаһабар тохтоон,  
Иэримэ дьиэбэр киирэн,  
Аал уошар сыламнаан,  
Сымнабас ороммор сынньанан  
Үрдүк аатым бохтоон,  
Үрүг сирэйим киттийэн,  
Тэннээх<sup>347</sup> сэтэтэ,  
Холоонноох хохута,  
Эрдэ турбут элэгэ,
- 7450 Хойут турбут хohoоно  
Буолуом кэриэтин,  
Үрүг күн анныгар  
Үөскээбэтэбим ордук,  
Сырдык күн сиригэр  
Сыддыбатабым ордук!»  
– диэн сыаналаан баран:  
«Көр, бу  
Уоран барбыт ороспуой,  
Быддьаан барбыт талаанныт
- 7460 Хайаан да абааһы буоллаба.  
Кини илин диэкиттэн  
Иһэр этэ буолан баран,  
Төрөөбүт дойдута  
Түгкэтэх буолуо,  
Үөскээбит сирэ  
Үтүкэт буолуо,  
Хороонноммут дойдута  
Хоту буолуо», – диэн баран,  
Туһааннаах тус хоту диэки
- 7470 Тимир кынаттаах  
Алып турабас атын  
Эргилиннэри тардан кэбистэ,  
Үрдүк тиити  
Үрүт өттүнэн,  
Маҕан быллыты  
Алын өттүнэн  
Көтүтэн-күүгүнэтэн истэ.  
Өр да барбытын билбэтэ,

---

347 Рук.: тэннээх



- 7480 Өтөр да барбытын өйдөөбөгө,  
 Айбы сирийн уххана ааста,  
 Абааны сирэ ааннаан кэллэ:  
 Уолан киһини кунгун буугун  
 Сулуйан хаалар  
 Тимир бадаархай мастаах,  
 Кыыс дьахтар иэнин тириитин  
 Сүлэн хаалар  
 Алтан аабылаан оттоох  
 Сир устун айаннаата.  
 Арай баара,
- 7490 Биир сиргэ,  
 Таас дьяангы тэллэбэр  
 Дьэбиннээх тимир килиэ балабан  
 Килэбэчийэн турарьгар  
 Тийиэн кэллэ.  
 Балабан таһьгар  
 Самабын туорайыттан үүммүт  
 Соботох сордоох сотолоох,  
 Түөһүн тылыттан тахсыбыт  
 Биир бигэ илиилээх,
- 7500 Сүүһүн хаба оттоугар  
 Хойуорбут\* ойбон курдук  
 Соботох сулууда<sup>348</sup> харахтаах,  
 Төбөтүн оройугар  
 Сатыы ыарба курдук  
 Тимир бадаар баттахтаах,  
 Арбийалаах\* адалбаны\*  
 Хардарыта тушнут курдук  
 Дьэбиннээх лиһигир тиистээх,  
 Сытамматах<sup>349</sup> сырайдаах,
- 7510 Тупсубатах ньуурдаах,  
 Мөкү дьүһүннээх,  
 Сутаакы\* тириитэ сонноох,  
 Бырыпааһай\* тириитэ былааттаах,  
 Хамсык\* тириитэ хаалтыстаах,  
 Ытык\* тириитэ ыстааннаах,  
 Өлүннүк тириитэ үтүлүктээх  
 Дьигэ-бааба

348 Лит.: сүлүүдэ

349 Лит.: сатамматах

- Дьэс хотообо,  
 Сарыы тангалай,  
 7520 Ньяалбаан туоһахта,  
 Түүнүк баттах,  
 Төлөн аях,  
 Төгүрүк тэллэх,  
 Түптэ кутурук,  
 Төлөккөй мыанньарык,  
 Түөрэх сыаддыа,  
 Түөрэн атах  
 Биэс уон бууттаах  
 Тимир кирпииччэ<sup>350</sup> сүгэтинэн  
 7530 Мас мастаан  
 Куобайа турар эбит.  
 Кини диэки  
 Чолос гынан өрө көрөн,  
 Уулаах күөс  
 Оргуйуутун быстынар  
 Одуулаан баран,  
 Сүгэтин кэннигэр эһэн кэбистэ;  
 Тобус илии  
 Тордохтоох ньуурун  
 7540 Томоор-имээр сотунна,  
 Абыс илии  
 Ардахтаах издэһин  
 Киэли-маалы анньынна,  
 Соботох атабынан  
 Сото кэбистэ,  
 Биир илиитинэн  
 Биил баттанна,  
 Улуу уус күөтүн курдук  
 Күлкэйэ сытыйбыт омурда  
 7550 Күлкэнгээн барда,  
 Сытыйбыт ынах таалын курдук  
 Күөх таалай тыла  
 Былтаннаан барда:  
 – Эчкикэйэ! Эчкикэйэ!  
 Иэдээн-куудаан,  
 Эргиэн-урбаан,

- Иһилик-таһылык  
Эминэ<sup>351</sup> тугуй!  
Ол иһин да
- 7560 Мин диэтэх дьахтар киһи  
Үөрэр хааһым кыһыйбыта,  
Өтүө битим таппыта:  
Арбаһыттан тэһииннээх  
Айыы дьөһөгөй киһитэ  
Аттыалланарым кэллэбэ,  
Көхсүттэн тэһииннээх  
Күн дьөһөгөй киһитэ  
Добордонорум кэллэбэ,  
Эмньик куннаах
- 7570 Эдэр киһи  
Эрдэнэрим кэллэбэ!  
Ол иһин даҕаны  
Аан кырдыбаастар  
Айахтатар буолаллара,  
Сээккээн Сэһээннэр<sup>352</sup>  
Сэһэргиир сурахтаахтара:  
Үүттээх таас  
Өлүүтүттэн маппат диэн,  
Кыыс оҕо тэллэбэр
- 7580 Уон уоттаах диэн.  
Көр, ол бу кэллэбэ!  
Дьэ, добордоох тойонуом,  
Мин диэтэх дьахтар киһи  
Аһы астыырбынан алыспын,  
Күөһү күөстүүрбүнэн күтүрбүн,  
Иһи иистэнэрбинэн эгэлгэбин,  
Сүөһүнү сүөһүлүүрбүнэн сүүмэрбин.  
Торбостообут торбоһум  
Толугур өлүү буолан
- 7590 Тобус хонук иһигэр  
Толборукка<sup>353</sup> чолойо тонгор,  
Кулуннаабыт кулунум  
Хабарбаһыт\* өлүү буолан  
Абыс хонук иһигэр

351 Рук.: эминээ

352 Лит.: Сээркээн Сэһэн

353 Лит.: долборукка

- Хаһааба хантайа тонгор,  
 Ыабыт ынабым  
 Ый иһигэр  
 Хатар өлүү буолан  
 Хапчыйа тонгор идэлээх.
- 7600 Чэйэ-хайа тат,  
 Иэримэ дьиэбэр кийрэ тат,  
 Аал уопшар иттэ тат,  
 Сылаас хооймор<sup>354</sup> сыта обус!  
 – диэбитэ эбитэ үһү.  
 Ол ыккардыгар буоллабына,  
 Дьэллик кулан тэһиинин  
 Харалаабыт дьаангы хотуурун курдук  
 Дэгийэ-дугуо тынҕрабынан  
 Иилэ хабан ылан,
- 7610 Дьэбиннээх дьэс сэргэтигэр  
 Иилэ бырахта.  
 Үрүн Үөдүйээни  
 Ханас харытыттан  
 Хабан ылан сиэтэн,  
 Дьэбиннээх лип тимир халҕанын  
 Арыяа баттаан,  
 Уна оронугар кил[л]эрэн  
 Олордон кэбистэ.  
 Ханас диэки
- 7620 Чугуун тимир чуулаанын  
 Аһа баттаата,  
 Суукур-саакыр быста,  
 Онно киһи сангата:  
 – Абытаай!  
 Хайа, кэнники тугу мэгиэстиэнгий?  
 Түксү, уурай, тохтоо!!! – диэтэ.  
 Онтон отто чуулааныгар киирдэ,  
 Эмиэ суукур-саакыр быста,  
 Онно эмиэ киһи сангарда:
- 7630 – Абытай!  
 Тохтоо, болҕой!  
 Бу туох айылаах буолан  
 Кэнники кэбинэргин

- Билбэт буоллун,  
 Аныгы аһыргын  
 Санаабат буоллун?!  
 Бүгүнгүнэн бүтээри,  
 Билигингинэн<sup>355</sup> мэлийээри  
 Гыммыккын дуу? – диэтэ.
- 7640 Онтон таһааран  
 Хааннаах кырбас эттэри  
 Тобус сиринэн бордоохуннаах<sup>356</sup>  
 Чой чонголох\* күөһүгэр  
 Баллырбаччы симэн баран,  
 Холонсолоох  
 Хобочуок хара оһобор  
 Уган таһааран,  
 Сөботох атахтаах  
 Суодал хара остуолугар
- 7650 Ороон ылан  
 Уурталаан кэбистэ  
 Уонна анаар уһугуттан  
 Уһаты-туора угаттаан,  
 Тиэри-маары тэриэскэйдээн  
 Бүтэрэн кэбистэ.  
 Ойон туран  
 Оһуокайдаан тахсан,  
 Утуйар таһаһын  
 Ойутан кил[д]эрэ обууста,
- 7660 Тимир наара оронугар тэнитэн,  
 Тэрийбитинэн барда:  
 Сарааса\* тириитэ  
 Тэллэбин тэллээтэ,  
 Сотуун\* тириитэ  
 Суорбанын сапта,  
 Сыынка\* тириитэ  
 Сыттык сыттаата,  
 Бырыпааһай тириитэ  
 Быһһын татта,
- 7670 Бэйэтэ улабаа диэки  
 Кулур-халыр сыгы[н]һахтанан  
 Сытан кэбистэ,

355 Лит.: билинггинэн

356 Лит.: бордоохун\*

- «Чэ, кэлэн сыга обус!» – диэтэ.  
Онно Үрүн Үөдүйээн  
Ол курдук тыл этэ,  
Сага сангара олоотто үһү:  
– Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
Дьигэ-бааба  
Дьэс хотообо обургу,
- 7680 Мин сирэйгиттэн көрөн сирбэтим,  
Онуоххуттан көрөн омсоло[о]ботум,  
Дьахтарынан дьадах киһибин,  
Кэргэнинэн кэмчи киһибин.  
Бу аан дойдуну арбаатынан,  
Улуу дойдуну улабаатынан  
Ойох көрө сыддьыбытым тухары  
Эн курдук  
Сырдык сырайдаабы,  
Көнө унуохтаабы көрбөтөбүм.
- 7690 Ол буоллабына  
Уостаах тиискэр умсугуйдум,  
Хаастаах хараххар харангардым,  
Сүрэхтээх быарым сөбүлээтэ.  
Ол гынан баран  
Кытта төрөөбүт кыдыктаахпын,  
Бииргэ төрөөбүт биричиинэлээхпин:  
Сыллаары гыннахпына  
Сынньар идэлээхпин,  
Уураары гыннахпына
- 7700 Охсумахтыыр уочараттаахпын,  
Тапта[а]ры гыннахпына  
Таһыйбахтыыр дьаллыктаахпын.  
Ону сөбүлүүр буоллахпына,  
Хоонньоһон-холбоһон көрүөх!  
Онно Дьигэ-бааба  
Ол курдук сангара сышпыта:  
– Эчкиэйэ-эчкиэйэ!  
Туһааннаах доборускам оботоо,  
Тэннээх сэгэригим оботоо,
- 7710 Үчүгэйтэн үчүгэй тахсар,  
Өтүөттэн өтүө тахсар,  
Ити идэбин  
Урут биллэрбитин

- Ордук үчүгэй!  
 Сыллыан эрэ буоллар сыс,  
 Ууруон эрэ буоллар обус,  
 Таптыан эрэ буоллар таһый,  
 Ону хайатын даһаны  
 Уйар кыыс оѳобун,
- 7720 Довочугум<sup>357</sup> оѳотоо! – диэбит.  
 Ол буоллабына  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
 Сатыы ойуур курдук  
 Тимир абына-табына баттабыттан  
 Талааннаах дьаргыл көмүс тарбабар  
 Сэтгэ төгүл  
 Сэлбийэ баттаан ылла,  
 Тобус төгүл  
 Торута баттаан ылла,
- 7730 «Сыллаары гынным» дии-дии  
 Сырбаталаан барда,  
 «Уураары гынным» дии-дии  
 Охсуталаан барда,  
 «Таптаары гынным» дии-дии  
 Таһыйан барда.  
 Онно буоллабына  
 Дыгэ-бааба  
 Сырбаттабын аайы  
 Сыллаары гыннаѳа диэн
- 7740 Сыһыйан биэрэн истэ,  
 Обуустабын аайы  
 Уураары гыннаѳа диэн  
 Убарыйан биэрэн истэ,  
 Таһыйдабын аайы  
 Таптаары гыннаѳа диэн  
 Тарайан биэрэн истэ.  
 Ол кэнниттэн  
 Утаа буолбата,  
 Ыаддьар ыксатта,
- 7750 Абытай алларытта,  
 Күн хараарда,  
 Күүс көбүрээтэ

- Уонна ол курдук тылы этэ,  
 Санганы сангара сьддыбыта үһү:  
 – Эчкикэйэ! Эчкикэйэ!  
 Бу хайа дойду  
 Хаспаьыттан хамсаабыт,  
 Туох дойду  
 Дьуобатыттан турбут
- 7760 Тутум түөкэйэ,  
 Догуур\* албына кэлэн,  
 Халын тириибин хайытан  
 Хара хааммын таһаардабай?!  
 Сыллаама даьаны,  
 Сьнньыма даьаны,  
 Уураама даьаны,  
 Охсума даьаны,  
 Таптаама даьаны,  
 Таһыйыма даьаны,
- 7770 Уурай, тохтоо,  
 Киэр-хайа буола тат!!! – диэбит.  
 Үрүг Үөдүйээн:  
 – Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
 Аан күдэн тыыннаах  
 Адьарай атамаана,  
 Күдэн хара тыыннаах  
 Көстүбэт күтүрэ  
 Дьигэ-бааба  
 Дьэс хотообо,
- 7780 Сарыы тангалай,  
 Ньаалбаан туоһахта обургу,  
 Арбаатыттан тэһииннээх  
 Айыы дьөһөгөй аймаьын  
 Ахсаана суох адьатан  
 Амсыырдаабыт ааккар,  
 Көхсүттэн тэһииннээх  
 Күн дьөһөгөй дьонун  
 Көмүскэлэ суох күүһүлээн  
 Көмүллээбит ааккар
- 7790 Күлэ-күлэ<sup>358</sup>  
 Күлгүн буккуйан



- Күдэнгэ көтүтээри,  
 Оонньуу-оонньуу  
 Уоккун омуруоран<sup>359</sup>  
 Уорабайга уһаараары  
 Онгостон кэлбитим.  
 Кэриэс тылгын кэпсээ,  
 Өлүннүк тангаскы[н] тангын,  
 Адьарай улууһа
- 7800 Аймаххын гытары  
 Бырастыылас,  
 Өһөхтөөх күннүн гытары,  
 Дьэбиннээх ыйгын гытары  
 Бырастыылаһа обус! – диэтэ.  
 Дьигэ-бааба:  
 – Эчкикэйэ-эчкикэйэ!  
 Тойоком обото,  
 Тонхойоргор тобус уон бокулуом\*,  
 Аччайаргар абыс уон бокулуом!
- 7810 Үрүн тыыммын өлөрүмэ,  
 Хара тыыммын хаалларыма –  
 Халын<sup>360</sup> айыылаах,  
 Хараба<sup>361</sup> буруйдаах эрэйдээхпин!  
 Миигин өлөрдөххүнэ,  
 Санаан ыарыа,  
 Күлүгүн хараарыа,  
 Көмүс унуохпун  
 Күөрэ-даккы онордоххуна,  
 Көтөлгө көмүс буолуо суоҕа,
- 7820 Алтан унуохпун  
 Арыы-даккы онордоххуна,  
 Акка алтан буолуо суоҕа,  
 Хотун ойох буолан  
 Ходьойо көтүө суоҕа,  
 Сүрэхтээх оҕо буолан  
 Сүөдэйэ сүүрүө суоҕа,  
 Өлөрүмэ-өһөрүмэ!!! – диэбит.  
 Үрүн Үөдүйэ[э]н  
 Маны истэн баран,

359 Лит.: умуроран

360 Рук.: халын

361 Лит.: харана

- 7830 Сийн үөһүн  
Сэттэ сиринэн  
Быһа охсон кэбистэ,  
Күн күдэнэ гынан көтүттэ,  
Ый ыһыаба гынан ыста.  
Ол кэнниттэн  
Хангас диэки  
Чугуун\* тимир чуулааны  
Аһа баттаабыта:  
Биир олус ньуурдаах,  
7840 Чиэрэс\* чигилилээх<sup>362</sup>,  
Бэт мэтириэттээх\*  
Айыы киһитин  
Атамаан бэрдэ  
Тимир кирис өтүүнэн  
Хамса быатын курдук  
Хам кэлгиллэн баран,  
Тимир эстиэнэбэ  
Ыйанан турар эбит.  
Кинини көрөн баран  
7850 Ол курдук  
Тыл этэ турбута үһү:  
— Дьиз-буо! Дьиз-буо!  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
Хооддуктаах бэйэм хонкуйан,  
7860 Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Тонобостоох бэйэм нуоҕайан,  
Дорообону туттарабын!  
Бу эн,  
Кимтэн кииннээх,  
Хантан хааннаах киһи  
Бу айылаах буолан  
Турабын диэтэххинэ,  
Саматтан тус илин диэки

- 7870 Үс саар оџо үйэтэ  
Айаннаан тийэр сиргэ  
Алаһа дьйэлээх,  
Аал уоттаах,  
Айыы Дьаџалыман Тойон аџалаах,  
Айыы Дархан Хотун ийэлээх,  
Айанга миинэр  
Алып хара аттаах  
Ала Туйгун бухатыыр диэн  
Албан-дьяһах ааттаах,  
Дьохун-бигэ сурахтаах
- 7880 Киһи этим.  
Ону баара ити  
Абыс атахтаах  
Адьарай атамаана  
Дьигэ-бааба  
Дьэс хотообо,  
Сарыы тангалай,  
Ньяалбаан туоһахта обургу  
Агыс уон  
Ангаарыйар албаһынан алкыйан,
- 7890 Тоғус уон  
Куладыйар кубулџатынан кучуйан,  
Аан дойдубуттан  
Арааран аџалан,  
Эр буол диэн эрийэн,  
Ойох ыл диэн олуйан,  
Күдэн күүһүнэн кыайан,  
Одун уобунан охторон,  
Бу айылаах кэбилээн туруорар.  
Кунмун-буушпун
- 7900 Тыыннаахтыы сулуйан сиэтэ,  
Үрүн тыыммын өрүһүй,  
Хара тыыммын хараһый!  
Кэнники кэлэр кэмнэргэ,  
Үөскүүр күннэргэ  
Мин даџаны  
Төһөнү кыайарбынан  
Төлүөм этэ,  
Ханныгы сатыырбынан  
Харыйдыам этэ! – диэбитэ үһү.

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 7910 Ону истэн баран  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Быатын быһыта тыытан,  
Күлүүһүн төлүтэ тардан  
Таһааран кэбистэ.  
Ол кэнниттэн  
Отто чуулааны аһа баттаабыта:  
Эмиэ биир бэт мэтириэттээх,  
Алыс айылгылаах,  
Чиэрэс чигилилээх
- 7920 Айбы киһитин  
Атамаан бэрдэ  
Тимир кирис өгүүнэн кэлгиллэн,  
Тимир хара эстиэнэбэ ыйанан  
Турар эбит.  
Киниэхэ эмиэ  
Ол курдук тылы этэ,  
Сананы сангара турда:  
– Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
Үрдүк тиити
- 7930 Үрдүнэн көгөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айбы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр,  
Хооддуктаах бэйэм хонкуйан,  
Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
Тонобостоох бэйэм нусхайан,  
Дорообону туттарабын!  
Эн кимтэн кииннээх,
- 7940 Хантан хааннаах  
Киһигин диэтэххинэ,  
Мин мантан тус согуруу диэки  
Үс саар оҕо үйэтигэр  
Айанныыр сиргэ  
Аан дойдулаах,  
Алаһа дьиэлээх,  
Омухал Баай Тойон аҕалаах,  
Улук Баай Хотун ийэлээх,  
Элэмэс кулун аттаах
- 7950 Эриэндэл Мэргэн диэн

- Албан аатгаах,  
 Дьохун сурахтаах  
 Киһи этим.  
 Ону буоллабына бу  
 Адьарай атамаана,  
 Көстүбэт күтүрэ  
 Дьигэ-бааба  
 Дьэс хотообо  
 Абыс уон аҥаарыйар албаһынан  
 7960 Алкыйан аҕалан,  
 Бу дьүһүлээн-кэбилээн туруорар.  
 Эр буол диэн эрийбитэ,  
 Ойох ыл диэн олуйбута.  
 Ол кэнниттэн  
 Одун уобунан охторон,  
 Күдэн күүһүнэн кыайан,  
 Бу торуоран  
 Куммун-буушпун<sup>363</sup>  
 Тыыннаахтыгы сулуйан сиэн,  
 7970 Бу айылаах онордо.  
 Үрүн тыыммын өрүһүй,  
 Хара тыыммын хараһый,  
 Кэнэбэски кэмнэргэ,  
 Кэлэр дьылларга  
 Мин эмиэ  
 Кү|ү|һүм кыайарың|ан| көмөлөһөн,  
 Төлүүр киһи буолуом этэ!  
 — диэбитэ эбитэ үһү.  
 Үрүн Үөдүйээн эмиэ  
 7980 Быатын быһыта тыытан,  
 Өтүүтүн өһүлүтэ тыытан,  
 Күлүүһүн төлүтэ тардан,  
 Хараҥа хаайытыттан таһааран,  
 Суон түрмэтиттэн төлөрүтэн  
 Кээспитэ<sup>364</sup> эбитэ үһү.  
 Онтон үһүс чуулаанын аспыта:  
 Хаба оттотугар  
 Икки тимир муочукулар<sup>365</sup>

363 Лит.: куммун-буушпун

364 Лит.: кэбиспитэ

365 Лит.: буочука

- 7990 Холоруктаһа олороллор эбит.  
 Онтон түнкэтэх өттүнэн  
 Холоруктуу олорор буочукаба  
 Уу дьалкыйа олороругар  
 Сөмүйэтин укпута –  
 Быстан түһэн хаалла,  
 Онтон күн диэки өттүнэн  
 Холоруктуу олорор буочукаба  
 Сөмүйэтин укпута –  
 Уруккутун[ан] буолан  
 Онон тахсан кэлтэ.
- 8000 «Көр, бу өлбүт тиллэр  
 Өлбөт мэгэ<sup>366</sup> уута диэн  
 Бу эбит буоллаба,» – диэн,  
 Икки таһаарбыт дьоннорун  
 Тастарын у[н]уноохтаан  
 Баастарын оһордо,  
 Истэригэр иһэрдэн  
 Күүстэрин кил[л]эрдэ.  
 Тобобун үрүг көмүс холгуунна\*  
 Кутан баран,
- 8010 Уга сиэбигэр  
 Уктан кэбистэ.  
 Икки кийитин гытары  
 Бырастыылаһан  
 Уураһан-сыллаһан баран,  
 Үс аңгы тарбастылар.  
 Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
 Атын ми[и]нэн,  
 Тус хоту диэки  
 Көтүтэн баран испитэ.
- 8020 Өр да бааттын<sup>367</sup>,  
 Өтөр да бааттын  
 Бэйэтэ билбэтэ,  
 Биир таас булунньах үрдүгэр  
 Үрүг көмүс дьүһүннээх  
 Күөрэнсэ балаһан  
 Күлүмүрдээн көһүннэ.  
 «Көр, доһолоор,

366 Лит.: мэнэ

367 Лит.: барбытын

- 8030 Бу абааны сирин арбаатыгар,  
Көстүбэт дойдутун көхсүгэр  
Айыы дьөһөгөй аймаба  
Алаһаланан олорор эбит ээ.  
Манна киирэн  
Кэскиллээх тылла кэпсэтэн,  
Амтаннаах аста аһаан  
Ааһыахха баар диэн,  
Тобурах тохтооботох  
Дьолуо маҕан тулаһатыгар  
Сулбу-халбы хаамтаран кэлэн,  
Өрүөллээх бастаах
- 8040 Үрүн көмүс сэргэ турарыгар  
Түһэ баттаан,  
Тобус төгүл туомтуу тардан  
Баайан баран,  
Үрүн көмүс дьүһүлгэннээх  
Күөрэнсэ балаҕан  
Аһаат халҕанын  
Арыя баттаан,  
Суон боруогун  
Туора атылла|а|н
- 8050 Иһиддэ киирбитэ:  
Маанылаах бастын орон ааныгар  
Үүс кыыл тириитин үрдүгэр  
Бэт да мэтириэттээх,  
Алыс да айылгылаах,  
Чиэрэс да чигилилээх,  
Өтүө да мөссүөннээх,  
Кыһыллыбат кыһыл көмүс иннээх,  
Сууйуллубат үрүн көмүс ньуурдаах  
Айыы киһитин атамаана,
- 8060 Саха киһитин саара  
Иннигэр алаас сыһыы курдук  
Араҕас майдаан остуолга  
Таныы бэс курдук  
Дьапталҕа көмүс аркыыбаба  
Бэһэл бэддьигэс\* курдук  
Хара көмүс чэрэниилэлээх  
Кыдама атырдыах курдук  
Кыһыл көмүс куорсунунан

- 8070 Сурук суруйан  
Харылата олорор эбит.  
Кини диэки  
Кырыы харабынан  
Кынчайан көрбөт,  
Хара харабынан  
Хайыһан көрбөт,  
Киһи киирдэ диэн  
Кэпсээ диэбэт,  
Ыт киирдэ диэн  
Чэт диэбэт,
- 8080 Суруйбут илиитин сололообокко  
Суруйа олордо.  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Күөс быстына  
Көрөн турда,  
Омурган<sup>368</sup> быстына  
Одуулаан турда,  
Тохтоон туран  
Толкуйдаан көрдө:  
«Көр, бу баара,  
8090 Омук ааттааба,  
Улуус өтүөгэ буоллаба,  
Одун халлаантан оноруулаах,  
Ытык халлаантан ыйаахтаах,  
Тойон дуоһунастаах,  
Билээччи мэйиилээх,  
Туспа толкуйдаах,  
Иннин эгэлгэ идэлээх  
Өтүө киһи буоллаба.  
Мин даһаны эмиэ
- 8100 Туһунан улуус туйгуна,  
Атын улуус аатта|а|ба буоллабым,  
Тылла кэпсэтэн,  
Сангата сангарсан  
Көрүөххэ сөп», – дии санаата.  
Үрүн Үөдүйээн:  
– Дьибэ-буо! Дьибэ-буо!  
Улуһум өтүөгэ,



- 8110 Омугум ааттааба,  
Өрөөбүт уоскун өһүлэн,  
Хоммут уоскун хонгорон,  
Алтан дьяакыр\*  
Сынгаахын<sup>369</sup> атыгнатан,  
Кэс тылла кэпсээн,  
Аман өстө амалыйан көрү[ө]ххүн  
Төһөлөөх буолуой?  
Кимтэн кииннээх,  
Хантан хааннаах,  
Туохтан туймуулаах  
Киһи буолабын,
- 8120 Ат уйбат  
Албан-далбан ааккын  
Ааттаан көрүөххүн,  
Обус тапшат  
Дьохун-бигэ сураххын  
Сураан көрүөххүн  
Төһөлөөх-хаччалаах буолуой?  
— диэбитэ эбитэ үһү.  
Киһитэ буоллабына
- 8130 Сүөһү санарда диэн  
«Най» диэбэт,  
Ыт үрдэ диэн  
«Чэт» диэбэт,  
Киһи эттэ диэн  
Кэпсэтэ барбат,  
Кырыы харабынан  
Кынчайан көрбөт,  
Уу харабынан  
Утары көрбөт,  
Таныы бэс курдук
- 8140 Арабас маѳан кумагытыгар<sup>370</sup>  
Кыдама атырдыах курдук  
Кыһыл көмүс куорсуна  
Тонус киһи  
Туут хайыһарын тыаһын курдук  
Харылас да курулас.  
Үрүн Үөдүйээн буоллабына

369 Рук.: сынгаахкын

370 Лит.: кумаабытыгар

- Эппиэт тыл истээри  
 Күөс быстынга  
 8150 Күүтэн көрөн туран баран,  
 Күүстээх санаата  
 Көмөгөйүнэн көтөн түстэ,  
 Бардам санаата  
 Баһынан бастаан киирдэ,  
 Уохтаах санаата  
 Уолугунан олохтонон киирдэ,  
 Киил мас курдук  
 Кэдэрги таттаран барда,  
 Хатын мас курдук  
 Ханарыччы таттаран барда,  
 8160 Кыһыл көмүс курдук  
 Куударалаах\* баттаба  
 Ньюучча киһи  
 Бороболуоха<sup>371\*</sup> тими́рин курдук  
 Төбөгүн оройугар  
 Өрө ытыллан табыста,  
 Икки харабын быатын  
 Тыымпы күөл соботун курдук  
 Түһнэри таттаран кэбистэ,  
 Хатан хатат уотун курдук  
 8170 Уот сырдырҕаччы тммалаата;  
 Күүс быччыннарын бастара  
 Көмүс ньуоска төбөгүн курдук  
 Төлүтэ мөбөөрү гыннылар,  
 Уон инги́рин бастара  
 Уон ки́ил айа кири́һин курдук  
 Лыңкыначчы ыллаатылар,  
 Ти́һин кылыатын\*  
 Үлтү хабырынан  
 Ти́би́ирэн кэбистэ  
 8180 Уонна ол курдук диэн  
 Санара турбута үһү:  
 – Дьиз-буо! Дьиз-буо!  
 Бу эн, хайа дойду  
 Баахталаах баранаак,  
 Осторуоктаах ороспуой,

- Түрмэлээх түөкүн олоробун?!  
 Мин диэтэх киһини  
 Киһи диэн кэпсэппэт,  
 Сүөһү диэн һайдаабат,  
 8190 Ыт диэн чэттээбэт,  
 Кырыы хараххынан кынчайбат,  
 Хара хараххынан анаарбат,  
 Уойбуккунан улааппыт,  
 Уһабын\* уйумматах  
 Орой мэник,  
 Аар акаары,  
 Халын тириигин хайытыам,  
 Хара хаангын таһаарыам,  
 Быртаһ экин бысталыам!
- 8200 Өйдөппөккө өлөрдө диир  
 Үөдэн буолаайабын,  
 Санаһақка адьбатта диир  
 Акаары буолаайабын! – диэн баран,  
 Уолан киһи  
 Уостаах тийһэ  
 Унуоргу тыаттан  
 Орбоддьуйан көстөр,  
 Охсуһууга киирдэбинэ  
 Орулуу часкыйар
- 8210 Уһун суубулаан батаһынан  
 Төбөтүн сиигинэн түһэрбитэ,  
 Анараа киһи  
 Хаһыыра түһэн баран  
 Туора ыстанан биэрбитин,  
 Таныы бэс курдук  
 Дьаһтылба маган<sup>372</sup> аркыбатын  
 Арабас майдаан остуоллары  
 Оттотунан хайа дайбаан түһэрдэ.  
 Үрүн көмүс күөрэнсэ балаһаны
- 8220 Аһаар экиннин көнө көтөн  
 Таһыддьа тахсаннар,  
 Охсуһуу улаһана,  
 Кырбаһыы кытаанаба,  
 Өлү[ү] дүбдүргэнэ буола түстэ.

- Төһө да гыммата,  
 Хачча да онгорбото,  
 Үс хонукка тиэппэтэ,  
 Үлтү сынньан  
 Охгорон түһэрдэ,  
 8230 Кытах түөһүттэн  
 Миинэ түстэ:  
 «Үрдүк ааккын бохтоттум,  
 Үрүн сирэйгин киттиттим!»  
 – дии олорбута үһү.  
 Онно аллара сытар киһи  
 Ол курдук тылы этэ сышпыт:  
 – Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
 Бу хайа дойду  
 Хаспабыттан хамсаан кэлбит,  
 8240 Хайа сир ийэ  
 Сиксигиттэн сиэлэн кэлбит,  
 Туох дойду  
 Дьубатыттан туран кэлбит  
 Далай балыга,  
 Тайҕа кыыла түбэһэннин,  
 Бу халын тириибин хайыттын,  
 Хара хааммын таһаардын?!  
 Дьүһүннүттэн көрдөххө,  
 Алгыстаах санаалаах  
 8250 Айбы дьөһөгөй аймабар  
 Атыылы киһи эбиккин,  
 Көмүскэтээх санаалаах  
 Күн дьөһөгөй улуунугар  
 Көстүүлээх киһи эбиккин.  
 Ол буолан баран  
 Аан күдэн тыыннаах,  
 Адьатыылаах санаалаах  
 Адьарай аймагыныны айыллыбыт,  
 Күдэн хара тыыннаах  
 8260 Көстүбэт улуунуу  
 Көрүөһүлүүргэ көхтөммүт,  
 Суолга бапшат  
 Соххор суобастаах,  
 Ааттыкка бапшат  
 Анньар адынаттаах,

- Дьизбэ баппат  
 Дьиикэй кэмэддбилээх  
 Киһи эбиккиний?  
 Мин буоллахпына
- 8270 Абыс хаттыгастаах  
 Арабас мабан халлаанга  
 Аба тойон,  
 Аан кырдыабас буолбут  
 Уордаах Дьөһөгөй Тойон абалаах,  
 Имэннээх тэллэхтээх,  
 Дьалыннаах<sup>373</sup> суорбаннаах  
 Дэлбэй Иийэхсит Хотун ийэлээх  
 Үс сибиир суруксута  
 Тура төрөөбүт
- 8280 Дьурайа Суруксут диэн этим.  
 Ол буолабына,  
 Бу отто дугуй бараан дойдуга  
 Үстүү сыл түмүгэр  
 Биирдэ киирэммин,  
 Отто дойду биэтимэһин  
 Суруйан тахсарга  
 Ыраахтан ыйыллыбыт,  
 Одунтан оноруллубут баарым.  
 Ол буолабына,
- 8290 Мин диэки ханнык дабаны  
 Уон тарбахтаах  
 Олус уунар сокуона суоҕа,  
 Биэс тарбахтаах  
 Наһаа сабдьыар ыйааҕа суох этэ.  
 Отто ну[о]ҕайдаах  
 Дугуй бараан дойдуга  
 Айыы Дьөһөгөй аймаҕын  
 Атааргыырга ананан,  
 Күн Дьөһөгөй улуунун
- 8300 Көмүскүүргэ көрүллэн,  
 Тобус халлаантан догобуорданан,  
 Улуу халлаантан уураахтанан,  
 Ытык халлаантан  
 Ыйыллан түспүт

- Тойон убайым  
Баар сурахтаага:  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр
- 8310 Үүт маған аттаах,  
Үс айбы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн диэн  
Сир уйбат сиилинэйэ,  
Буор уйбат бухатыыра,  
Кыһалаах кырдыаһаһа  
Кытаатай Бахсы уус  
Уорааннаах уот тууспан  
Кыһатыгар уһаарыллан,  
Эмтэрийбэт тимир этгэммит,
- 8320 Ойдубат укулаат уңуохтаммыт  
Сурахтаах эбэтиэн!  
Көрөн баран  
Чыпчылыйыах бэтэрээ өттүгэр,  
Этэн баран  
Эбэрийиэх<sup>374</sup> бэтэрээ өттүгэр кэлэн,  
Үрүн тыыммын  
Өрүһүйэ оҕус,  
Хара тыыммын  
Хараһыйа тат!
- 8330 Миигин  
Былабай бөбө  
Быстабынан быддыыра кэллэ,  
Көддьүн бөбө  
Көңүлүнэн көрүөһүлүүрэ кэллэ!!! – диэтэ.  
Мань истэн баран  
Үрүн Үөдүйээн  
Ойон туран  
Туруору тардан ылан,  
Бааһын-үүтүн
- 8340 Өлбөт мэнэ уутунан у[н]унохтаан  
Оһоро охсон кэбистэ  
Уонна ол курдук тыл этэ  
Турбута эбитэ үһү:

- Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
 Үс сибиир суруксута  
 Тура төрөөбүт  
 Дьурайа Суруксут  
 Тойон быраатым,  
 Хооддуктаах бэйэм хонкуйан,  
 8350 Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
 Тонобостоох бэйэм нусхайан,  
 Дорообону тутгарабын!  
 Эн биһиги  
 Эрдэтгэн биссимнэ<sup>375</sup>  
 Эндиэни\* оңоро сыспыпыт,  
 Урутунан биссибэккэ  
 Ороскуоту таһаара сыстыбыт.  
 Мин  
 Абыс хаттыгастаах  
 8360 Арабас мабан халлаанга  
 Аан алаһалаах  
 Уордаах Дьөһөгөй Тойон  
 Айбыт аҕалаах,  
 Имэнгээх<sup>376</sup> тэллэхтээх,  
 Дьалыннаах<sup>377</sup> суорбаннаах  
 Дэлбэй Ийиэхсит Хотун  
 Иһигэр ииппит ийэлээх,  
 Үрдүк тиити  
 Үрдүнэн көтөр  
 8370 Өлөссүүгэ миинэр  
 Үт мабан аттаах,  
 Үс айыы куо балыстаах  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр диэн  
 Ааттык аайы аатырбыт  
 Албан-далбан ааттаах,  
 Суол аайы сохсойбут  
 Дьөһун-бигэ сурахтаах  
 Киһи мин буолабын.  
 Ол буоллабына  
 8380 Айбыт аҕабыт биир эбит,  
 Ийиэхсит ийэбит биир эбит.

375 Лит.: билсиминэ

376 Рук.: имэнгээх

377 Рук.: дьалыннаах

- Ол буолан баран,  
 Аччыгыйтан быалаан  
 Адбаххайы оноро сыстыбыт,  
 Кыраттан төрүттээн  
 Кыһалбажа кыттыһа сыстыбыт,  
 Эрдэ турар эмээхситтэр  
 Элэктэригэр тийэ сыстыбыт,  
 Хойут утуйар оҕонньоттор
- 8390 Хоһоонноругар холбоһо сыстыбыт!  
 – диэбитэ эбитэ үһү.  
 Ол кэнниттэн буоллабына  
 Үөһээ уостарыттан  
 Үстүү хамыйах  
 Үт тахсыар дылы,  
 Аллараа уостарыттан  
 Алталы хамыйах  
 Ары тахсыар дылы  
 Уураһан-сыллаһан баран,
- 8400 Сизттиһэн-сэмдэйдэһэн  
 Дьиэлэригэр киирдилэр.  
 Эккиэйэбин<sup>378</sup> да буоллаллар  
 Икки сүүс киһи курдук  
 Иллээхтик н[ь]ир-бааччы кэпсэтэн,  
 Күрүүх дьон курдук  
 Күр-бааччы күссэннэр,  
 Күн өрө[ө]н,  
 Хонук хонон баран  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр
- 8410 Ол курдук санга санара,  
 Тыл этэ турбута үһү:  
 – Дьиз-буо! Дьиз-буо!  
 Үс сибиир суруксута  
 Тура төрөөбүт  
 Дьурайа Суруксут  
 Тойон иниим,  
 Мин диэтэх киһи  
 Этэр тылбын  
 Истэн ингирэстээн,
- 8420 Сангарар санабын

378 Лит.: иккиэйэбин



- Тобус оройгор  
Таба дугуйдаан  
Турууй эрэ,  
Сүүс киһи сүбэтинэн<sup>379</sup> сүбэлээ,  
Отут киһи соргутунан соргулаа!  
Мин  
Абыс хаттыгастаах  
Арабас маҕан халлаан  
Аан кырдыаҕаһа буолбут
- 8430 Арабас Айыы Тойон аҕалаах,  
Айыы Сыралыман Хотун ийэлээх  
Сырайдаахтан өрдүк  
Сыркыстаан Куо диэн  
Туһааннаах добордоох этим,  
Хоонньоһор хотун ойохтоох этим.  
Ону баара буоллаҕына,  
Абыс атахтаах  
Адъарай бөҭө апчырайбытын  
Аллараа дойдуттан буламмын,
- 8440 Хара обус курдук хассан  
Даамын ылан,  
Күрүң обус курдук күрсэн  
Күөнүн ылан,  
Күрэбин быдыаан  
Аан дойдубар аҕалан истэхпинэ,  
Аара суолга  
Эриэн таба аттаах,  
Эриэн быһыык сангынньахтаах<sup>380</sup>,  
Мадьаллыбыт атахтаах,
- 8450 Бақыллыбыт унуохтаах,  
Мылаллыбыт сырайдаах,  
Лапталлыбыт бастаах,  
Сондоллубут быһыылаах киһи  
Тон күөнүнэн  
Тоһуяа хаамтаран  
Утары көссөн,  
Дорообото тут диэн  
Илиитин өрө уунан иһэн

379 Рук.: сүбэтинээн

380 Лит.: сагынньахтаах

- 8460 Тобус хамса<sup>381</sup> боруота буолан,  
 Тобус үрэх баһын диэки  
 Тунаарыс гыммыта баара.  
 Онно буоллабына  
 Туһааннаах доҕорбун  
 Долуой мэлитэн барбыт,  
 Хотун ойохпун  
 Ончу уоран барбыт.  
 Ол буоллабына  
 Кини ир суолун ирдээн,  
 Кини тон суолун тордоон
- 8470 Иһэр этим.  
 Эн буоллабына  
 Бу отто нуоҕайдаах  
 Дугуй бараан дойдуга  
 Туох баарын  
 Барытын барҕалаан,  
 Биирдии билэн сырыттабын.  
 Кини кимтэн кииннэ[э]бин,  
 Хантан хаанна[a]бын,  
 Хайа дойду
- 8480 Хаспабар хаххалаабын,  
 Туох дойду  
 Дьуоҕатыгар дойдулаабын,  
 Барбыт суолун барҕалаан,  
 Көшпүт суолун көрдөрөн кулу!  
 – диэбитэ эбитэ үһү.  
 Дьурайа Суруксут:  
 – Дьыэ-буо! Дьыэ-буо!  
 Үрдүк тиити  
 Үрдүнэн көтөр
- 8490 Өлөссүүгэ миинэр  
 Үүт маҕан аттаах,  
 Үс айыы куо балыстаах  
 Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
 Тойон убайым,  
 Мин этэр тылбын  
 Иэдэскэр үөскэ[э]бит  
 Тэргэн ый ньэмизтэ

381 Рук.: хамсо

- Кэй чуор кулгааххынан  
Истэн инирэстээн<sup>382</sup>,
- 8500 Тобус оройгор  
Таба дугуйдаан  
Турууй эрэ!  
Ол тутгарбытынан туран уорбут,  
Көрдөрбүтүнэн туран  
Талаабыт-киһи  
Ангаарыйар абыс уон  
Ап-кулахай албастаах,  
Куладыйар тобус уон  
Кулан-дьэллик кубулгаттаах<sup>383</sup>,
- 8510 Сэтгэ хара күлүгүн  
Таба тутгаран  
Икки атахха иннин биэрбэтэх  
Тонус ойууна,  
Суол-суол аайы  
Дьонун сураба сохсойбут,  
Ааттык-ааттык аайы  
Албан аата арбаммыт<sup>384</sup>  
Ардьамаан-Дьардьамаан диэн буолар.  
Кини үөскээбит үтүгэнэ,
- 8520 Кини олохсуйбут ордууга  
Саматтан тус хоту диэки  
Түнгэри сүүрүктээх,  
Таннары балхааннаах,  
Тонмут тонус курдук  
Тимир дьуос балыктаах\*,  
Отут күннүк сиртэн  
Олодуйан охсуллар  
Уорааннаах уот сиэрэ байбал  
Кыыдаанна[a]x кытытыгар,
- 8530 Халлааны гытары хабыдыһар  
Туруут<sup>385</sup> таас хайа төбөтүгэр  
Олохтоогун<sup>386</sup> билэбин.  
Ол буоллабына эн

382 Рук.: инирээстээн

383 Лит.: кубулгаттаах

384 Рук.: арбанмыт

385 Лит.: туруук

386 Лит.: олохтообун

- Оннук улуу дойду ороспуйун,  
Аан дойду талаанньыгын,  
Алын албастаабы,  
Үрүт кубулзаттаабы  
Сэттэ хара күлүгүттэн  
Биирдэрин таба тутангын<sup>387</sup>
- 8540 Эшиэтин этитэн  
Ээх дэтэрин биллибэт,  
Күүскүнэн кыайан  
Күөнүн ыларын,  
Күрэбин быддыырын биллибэт:  
Аллараа бөбө чабыйбыт,  
Үөһэ бөбө дьулайбыт,  
Отто дойду тумнубут киһитэ.  
Ол буоллабына,  
Саматтан тус хоту диэки
- 8550 Чугас абай олохтоох  
Харыс бытык,  
Хаччы сото  
Сээккээн Сэһээн,  
Лабыа Лабысха диэн  
Үс сибири  
Торго<sup>388</sup> сиигин сииктиир,  
Туос аранатын араналыыр,  
Бири биэс уон сала[а]тын  
Бичиктээн билэр
- 8560 Кырдыаҥас саастаах  
Обонньордоох эмээхсин бааллар.  
Онтон таарыйан  
Сүүмэрдээн сүбэлэтэн,  
Тускулаан соргулатан  
Көрүүй эрэ, — диэбитэ эбитэ үһү.  
Маны истээт,  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Быраатын гытары  
Уураһан-сыллаһан
- 8570 Бырастыылаһан баран,  
Атын миинэн,  
Сэбин сэбилэнэн

387 Рук.: тутангын

388 Лит.: торбо

- Тус хоту диэки  
 Үрдүк тиити үрдүнэн,  
 Маған былты аннынан  
 Көгүтэн-күүгүнэтэн барда.  
 Өр да гыммата,  
 Өтөр да гыммата,  
 Биир улуу таас дьяангы анныгар
- 8580 Кыстык угун саға  
 Балаған баарын көрдө,  
 Атыгтан түһэ баттаан  
 Балаған үрдүгэр  
 Бүк түһэ сытан  
 Иһиллээн көрбүтэ,  
 Иһиддэ офонньоор киһи сангата:  
 – Эмээхсиэн,  
 Халлаан сырдаата,  
 Турангын уоккун отун эрэ!
- 8590 Эмээхсин тыаһа  
 Суукунаан туран  
 Уотун отунна,  
 Көндөй чөнөчөк курдук  
 Буор лэнлэй<sup>389</sup> урааларыттан<sup>390</sup>  
 Бур-бур бороу  
 Тунаарыйан табыста.  
 – Уот убайда<sup>391</sup>,  
 Офонньоор<sup>392</sup>, тур! – диэтэ.  
 Офонньоор турда быһыылаах.
- 8600 Эмээхсин тыаһа  
 Суунан чолугуратта.  
 – Офонньоор,  
 Төһө бэт дьахтар буоллум?  
 – Эмээхсиним  
 Үчүгэй да буолбут! – диэн баран,  
 Чууп гына уураата.  
 Эмээхсин тыаһа  
 Эмиэ суунан чолугуратта.  
 – Офонньоор,

389 Лит.: лэглэй

390 Рук.: уурааларыттан

391 Лит.: умайда

392 Рук.: офонньоор

- 8610 Төһө бэт дбахтар буоллум?  
– Эмээхсиним  
Үчүгэй да буолбут! – диэн баран,  
Чууп гына уураата.  
Эмэ[э]хсин тыаһа  
Эмиэ үсүһүн суунан чолугуратта.  
– Оҕонньоор,  
Төһө бэт дбахтар буоллум?  
– Улээта-улээта!  
Күн Тойон кыыһа
- 8620 Күөгэддьин удабаннаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Бий Тойон кыыһа  
Ылбаддьын<sup>393</sup> Куотаабар
- 8630 Эмиэ ордук буолбуккун,  
Чолбон Тойон кыыһа  
Чуобурдаан Куотаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Үргэл Тойон кыыһа  
Үрүмэччи Куотаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Айыы Тойон кыыһа  
Айталы Куота[а]бар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Тоҕус былас соһуохтаах<sup>394</sup>  
Нуура Нусхатаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Агыс былас соһуохтаах  
Айгырдаан Куоттан  
Эмиэ ордук буолбуккун,
- 8640 Сэттэ былас соһуохтаах  
Сыралыма Куоттан  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Үс былас соһуохтаах  
Өкүйдээни Куоттан  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Ороһулаан төрөөбүт  
Улаанньыйа Куллурууттан  
Эмиэ ордук буолбуккун!

393 Тэҥнээ: Бийбалдын

394 Лит.: соһуохтаах

- 8650 Сир үрдүгэр,  
 Сибиир былааныгар  
 Арай баар сурахтааба:  
 Абыс хаттыгастаах  
 Арабас мабан халлаанга  
 Аан алаһалаах  
 Арабас Айыы Тойон  
 Абаттан айыллыбыт,  
 Айыы Сыралыман Хотун  
 Төрөшпүт ийэлээх  
 Сырайдаахтан ордук
- 8660 Сыркыстаан Куо диэн  
 Баар сурахтааба,  
 Онуоха тэн буолбуккун! – диэн баран,  
 Чууп гына уура|а|н ылла.  
 Ол кэнниттэн  
 Обонньор суунан чолугуратта.  
 – Эмээхсиэн,  
 Төһө үчүгэй киһи буоллум?  
 – Ээй, обонньорум  
 Үчүгэй да киһи буолбут! – диэн баран,
- 8670 Чууп гына уураан ылла.  
 Обонньор иккиһин  
 Суунан чолугуратта.  
 – Эмээхсиэн,  
 Төһө үчүгэй киһи буоллум?  
 – Ээй, обонньорум  
 Үчүгэй да киһи буолбут! – диэн баран,  
 Чууп гына уураан ылла.  
 Обонньор үсүһүн  
 Суунан чолугуратта.
- 8680 – Эмээхсиэн,  
 Төһө үчүгэй киһи буоллум?  
 – Күн Тойон уола  
 Көмүс Чүүчүтээбэр  
 Эмиэ ордук буолбуккун,  
 Ый Тойон уола  
 Ынаайы Боотурдаабар  
 Эмиэ ордук буолбуккун,  
 Айыы Тойон уола  
 Ады-Будьутаабар

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 8690 Эмиэ ордук буолбуккун,  
Хаан тангара уола  
Харылыы Сүүрүктээбэр  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Уол оҕо  
Уһук Дуомукутаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Алып хара аттаах  
Ала Туйгуннаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
8700 Элэмэс кулун аттаах  
Эриэндэл Мэргэннээбэр  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Ороһулаан төрөөбүт  
Оҕо Тулаайахтаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Эрэйдээх-буруйдаах  
Эр Сөботохто|о|бор  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Бэт киһи  
8710 Мэриэт Мэргэннээбэр  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Ааттаах киһи  
Аан Аһаадытаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун,  
Оннообор тура төрөөбүт  
Дьурайа Суруксуттаабар  
Эмиэ ордук буолбуккун!  
Арай баар сурахтааба,  
Хара харахпынан көрбөтөбүм,  
8720 Хаштабай кулгаахпынан истибитим:  
Сир киинэ сирдээх,  
Дойду ньуура дойдулаах,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн диэн бухатыыр  
Сир ийэ сиилинэйэ,  
8730 Буор ийэ буолунайа,



- Ол киһи курдук буолбуккун! – диэн баран,  
Чууп гына уураан ылла.  
– Дьэ, эмээхсиэн,  
Бөөлүүн, хайа,  
Туту түһээтин-биттэннин?  
– Ээ, дьэ бөөлүүн  
Тыл иччитэ  
Тыллаах-өстөөх  
Бар чонхой\* кыыл буолан  
8740 Кэлэн-баран биэрдэ.  
Хантан эрэ  
Эрэйи энгээрдэспит,  
Буруйу булсубут киһи  
Сыдыаары гынна, быһыыта.  
Оттон, обонньоор,  
Эн туту түһээтин-биттэннин?  
– Мин түһээтим:  
Ол эн курдук  
Үчүгэй дьахтары,  
8750 Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куону  
Тонус ойууна  
Ааттаах-сурахтаах  
Ардьамаан-Дьардыамаан обургу  
Эриттэн,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт мабан аттаах,  
8760 Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээнтэн  
Быдыаан-талаан  
Ылбыт үһү диэн түһээтим ээ!  
Ону Үрүн Үөдүйээн обургу  
Ир суолун ирдээн,  
Тонг суолун тордоон иһэр диэн  
Тыл иччитэ эттэ.  
– Оо, ол Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Алыс ааһа бухатыыр  
8770 Сурахтааба эбээт,  
Ардьамаан-Дьардыамааны

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Кыайан-хотон туран  
Хотун ойобун хонгорон,  
Туһааннаах доборун  
Тутан ылыа буоллаба дии!  
– диэн эттэ эмээхсин.  
– Ыы,бэйэ тохтоо!  
Кини төһө да  
8780 Бухатыырын бэрдин иннигэр,  
Ардыамаан-Дьардыамаан  
Абыс уон  
Ап-кулахай албаһын,  
Тобус уон  
Кулан-дьэллик кубулбатын,  
Сэттэ хара күлүгүн  
Хайаан таба харбаан,  
Иэгэйэр икки атахтаах  
Иннин ылан,  
8790 Эппиэтин этитэн  
Ээх дэтиэ буоллабай?  
– Ээ, ол буоллабына,  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Кыайан ылбакка,  
Ол туһааннаах доборун  
Киниэхэ хаалларыа дуу?  
Ардыамааны,  
Арай ийэ кутун  
Булан өлөрдөбүнэ,  
Оччобо эрэ Ардыамаан  
8800 Кулан-дьэллик  
Кубулбата куччаан,  
Ап-кулахай  
Албаһа абыһаан,  
Күдэн хара  
Күүһэ көбүрөөн,  
Одун хара  
Уоҕа уҕарыйан  
Туос аматыгар түстэбинэ,  
Дьэ, оччобо эрэ  
8810 Кыайан-хотон,  
Өлөрөн-сүтэрэн,  
Хотун ойобун Ардыамаантан,

- Күөрэгэй чыгычаах сыммытын саба  
Күндү таас онорон  
Хангас хаппар кунун хайытан,  
Онно укта сьддьарын  
Булан ылыхаах этэ, – диэбит.  
– Оо, дьэ кыһалжалаах бабадьы, добоор!  
Ол Ардьамаан обургу кутун
- 8820 Кини хантан булан өлөрүөй?  
– Дьэ, эмэ|э|хсиэн,  
Ол Ардьамаан ийэ кута  
Ыраах сиргэ сытар.  
Мантан тус хоту диэки  
Түннэри сүүрүктээх,  
Таннары дьалхааннаах,  
Тонмут тонус курдук  
Тимир луо балыктаах,  
Отут күннүк сиртэн
- 8830 Олодуйан охсуллар уорааннаах  
Уот Сизэрэ Байбал  
Оттоку улуу арыытыгар  
Отут улуу ойуун кута-сүрэ  
Оболонон тахсар  
Отут салаалаах  
Уйук Хара Мас баар.  
Ол мас  
Саамай үрдүкү салаатыгар,  
Тоһоҕос от саба
- 8840 Долобоно хатыы уйаба  
Үс хос бастаах  
Садара моҕой кыыл  
Утуйа сытара буолуо.  
Ону үс уһуктаах,  
Түөт кырыылаах  
Хааннаах тимир үөрбэ буолан  
Чиккэйэр сийин үөһүн  
Быһа түһэн кэбистэбинэ,  
Оччоҕо Ардьамаан-Дьардьамаан
- 8850 Ийэ кута  
Иннэстэн эһиннэбинэ,  
Салгын кутунан хааллабына,  
Агыс уон ап хомоһуна

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Адьяс арахан,  
Тобус уон кулан кубулбата  
Долуой уурайдабына,  
Күдэн күүһэ дабаны көбүрүөхтээх.  
Онно кини  
Согуруу халлаан анныгар
- 8860 Суруктаах суорба хайа  
Төбөтүн оройугар  
Дуйулаан олорор  
Тобус ойуун төрдө буолбут  
Өһөх Кыырдай ойуун диэн  
Таайдаах буолуохтаах,  
Онно баран хорҕойуоба.  
Онтон атын,  
Кини да буоллар,  
Барар сирэ
- 8870 Баана үтүнээбэр бадах,  
Кэлэр сирэ  
Кэли үтүнээбэр  
Кэмчи буолуоба.  
Үрүн Үөдүйээн онтон булан  
Кыайан туппатабына,  
Арай үөһэ  
Абыс халлаанга алаһалаах  
Айылаабы албаһаабат,  
Буруйдаабы тумуннарбат
- 8880 Сүрдээх дьүүлээх,  
Ынырыктаах ыйаахтаах  
Чыгыныыр Дьылба Хаанга үнүстэбинэ,  
Оччоβο кыайыба!  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Ити Сээккээн Сэһээн тылын  
Үөтүк өйдөөн,  
Бэттик биһирээн,  
Ситэри сэргэбэлээн  
Истэн баран,
- 8890 Атын үрдүгэр түһэн,  
Туһааннаах тус хоту диэки  
Үрдүк тиити  
Үрүт өттүнэн,  
Маһан былыты

- Алын өгтүнэн  
Көтүтэн-күүгүнэтэн истэ,  
Кулгаабын тыаһа  
Чуораан тыаһын курдук  
Чункунаан истэ,  
8900 Минтэпшэ буудьатын курдук  
Иһиирэн истэ.  
Өр да барбытын билбэтэ,  
Өтөр да барбытын билбэтэ,  
Арай баара биирдэ,  
Бэтэрээ өттүгэр  
Киирэр биэрэгэ биллибэт  
Мэндээрийэн көстөр,  
Анараа өттүгэр  
Тахсар дьаарбана көстүбэт
- 8910 Агаарыйан турар,  
Түннэри сүүрүктээх,  
Таннары балхааннаах,  
Отут күннүк сиртэн  
Олодуян охсуллар уорааннаах  
Уот Сизэрэ Байбалга  
Тийэн кэлбитэ үһү.  
Үрүт өгтүнэн  
Тылбийар кынаттаах  
Кыайан туораабат,
- 8920 Алын өгтүнэн  
Күүдээх кутуйах  
Кыайан сургуйбат,  
Оргуйан убайа турар  
Уот сизэрэ байбал эбит.  
Үрүн Үөдүйээн  
Үгүстүк өйдөнө барбатах,  
Уһуннук толкуйдана турбатах,  
Атын «арабах<sup>395</sup> хатын буол!» диэн  
Тэбэн кэбиспитэ,
- 8930 Бэйэтэ буолабына  
Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ,  
Таннары хайыылаах,  
Түннэри сүргүөхтээх\*

- Үс хос  
Тимир тиһиилик<sup>396</sup> хатырыктаах,  
Тобус харыс  
Укулаат дуксуур тумустаах  
Өлөр өлүү  
Тимир дьуос сордон буолла,  
8940 Бу Уот Сизэрэ Байбал  
Сытар ынах саҕа  
Дэриэспэ тааһы  
Үнтү ытһийан түһэрэр  
Булкуурдаах уот будулбан боруогар  
Төбөтүн оройунан,  
Дьылыс гынан хаалла.  
Уорааннаах  
Уот Сизэрэ Байбалы  
Будулбаннаах  
8950 Уот булкуур боруогун  
Дьөлө бургууян түстэ,  
Өлүскэннээх  
Уот дьүккүүр сүүрүгүн  
Тобулу сүүрэн  
Сойуодуйан айаннаан истэ.  
Тохтообокко дьулусханнаахтык айаннаата,  
Саараабакка саланнык түстэ,  
Өр да гыммата,  
Өтөр да гыммата,  
8960 Уот Сизэрэ Байбал  
Туһааннаах тунальһийар оттотугар,  
Иччилээх эргичийэр киинигэр,  
Учуос<sup>397</sup> таас  
Остоолбо хайа арыытыгар охсуллан  
Устан тахсан кэллэ.  
Ол-бу диэки  
Одуулаан көрбүтэ:  
Абыс уон  
Ааттаах холорук  
8970 Аарыгыран түспүт дойдута эбит,  
Сэттэ уон  
Си[и]линэй силлиэмэ

396 Лит.: тиһиилик, тиһик

397 Лит.: очуос

- Эрилтэн түспүт дойдута эбит,  
 Тобус уон  
 Уоттаах дуурай холорук  
 Дугуйдаан түспүт дойдута эбит.  
 Өгүрүмэр обус саба  
 Үөн үөбөхтээбит,  
 Кунан обус саба
- 8980 Хомурдуос хончоннообут,  
 Баайтаһын биэ саба  
 Баба бахчаннаабыт,  
 Тый сылгы саба  
 Тыймыыт тыыланнаабыт,  
 Мугур<sup>398</sup> тииттэри  
 Чөмөхтүү муспут курдук  
 Моёй кыыл мунньустубут,  
 Үктүүр өлүөр хонуута суох,  
 Атыллыыр ыраас сирэ суох
- 8990 Дойду эбит.  
 Ол буоллабына  
 Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ,  
 Чаан олгуй саба бастаах,  
 Чааскы саба харахтаах,  
 Луом тимир курдук тумустаах,  
 Тэлэнэс туос\* курдук<sup>399</sup>  
 Дэлбиргэ хара кынаттаах,  
 Түрбэ туос курдук  
 Суксурба хара кутуруктаах,
- 9000 Үс хос  
 Тимир чыллырыыт түүлээх,  
 Уон дыааны хотурун  
 Кэккэлэччи тушут курдук  
 Дэгиэ-дугуо тынырахтаах<sup>400</sup>,  
 Үс хос бастаах  
 Даладыйар далан өксөкү  
 Атыыр атамаана буолла,  
 Өрөбөтө көбөрөр  
 Үрдүк халлаанга
- 9010 Өрө көтөн күүгүнээн табыста.

398 Лит.: мунур

399 Рук.: курдук

400 Рук.: тынырахтаах

- Бу очуос таас  
Остоолбо хайаны  
Одуулаан көрбүтэ:  
Уйусханнаах отто дьулайыгар,  
Иччилээх эргичийэр киинигэр  
Отут улуу ойууннар  
Кутгаах сүрдэрэ  
Оболонон иитиллэр  
Отут салаалаах  
9020 Уйук Хара Мас  
Улуу булгунныха курдук  
Өрө үллэн озорор эбит.  
Онтон саамай үрүт салаатыгар,  
Тоһобос от саба  
Долобоно хатыы уйа оттотугар  
Үс хос бастаах  
Садара мөбөй кыыл  
Өгүрүмэр обус саба буолан  
Үллэн<sup>401</sup>-түүрүллэн  
9030 Сытарын көрдө.  
Үс төгүл  
Түннэри холоруктаан кэбистэ,  
Үс уһуктаах,  
Түөт кырыылаах  
Хааннаах тимир үөрбэ буолла,  
Киэн халлаан  
Кирбиититтэн тэбинэн,  
Улуу халлаан  
Дьубатыттан охсуллан,  
9040 Супту сурулаан түстэ:  
Үс хос бастаах  
Садара мөбөй кыылы  
Чиккэйэр сийин үөһүн  
Быһа түһэн,  
Нохтоолоох тойон сүрэбин  
Тобулу түһэн ааһан,  
Отут салаалаах  
Уйук Хара Маһы  
Күл курдук

---

401 Рук.: үүллэн



## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 9050 Үнтү түһэн кэбистэ.  
Ол кэнниттэн буоллабына  
Бэйэтэ-бэйэтинэн буолан баран,  
Өйдөөн-дьүүллээн  
Ол-бу диэки  
Одуулаан көрбүтэ:  
Ол очуос таас  
Остоолбо хайа үрдүгэр  
Үөмэхтэспит  
Үөн-күрдьбэ барыта
- 9060 Өлөн бүшпүттэр,  
Уорааннаах  
Уот Сизэрэ Байбал  
Уота умулан хаалбыт.  
Итинник дьиибэлэри  
Чинчийэн көрөн баран,  
Тонг күөс быстынга  
Тохтоон туран  
Толкуйдаан булла:  
«Көр, бу очуос таас
- 9070 Остоолбо хайа үрүт мындаатыгар  
Отут ойуун кутта|а|х сүрдэрэ  
Оболонон иитилэр  
Уйулбаннаах-хомоһуннаах  
Уйук Хара Мас  
Үрүт салаатыгар  
Уйаланан иитиллибит  
Ордук улуу ойуун  
Ардьамаан-Дьардьамаан  
Бэйэтэ айбыт
- 9080 Анаарыйар абыс уон  
Ап-кулахай албастара эбит,  
Куладыйар тобус уон  
Кулан-дьэллик кубулбаттара эбит.  
Ол буоллабына,  
Кэлэр өттүгэр  
Кэпсэтэрбит буолуо,  
Аныгы өттүгэр  
Аахсарбыт буолуо!» — диэн  
Түмүктээбитэ үһү.
- 9090 Ол кэнниттэн

- Үнжүүс-кү|өлэһис гына түстэ,  
Моонньугар мойбордоох,  
Кутуругар хоболоох,  
Сылбырба сырыылаах,  
Кынаттаах кытыгыраһа,  
Модун күүстээх  
Мохсобол кыыл  
Му|н|утуур бэрдэ буолла.  
Уота умуллубут
- 9100 Улуу байбалы  
Үрүт өттүнэн  
Өрүкүйэн-үлүһүйэн көтөн,  
Өр гыммата,  
Өгөр гыммата,  
Бэтэрээ билкирдээх биэрэгэр  
Тийэн кэлэн,  
Тон үөрбэни  
Тобулу бырахпыт курдук  
Тура түспүтэ эбитэ үһү.
- 9110 Арангах хатын буолан турар  
Алып тураҕас атын  
Тириэрэн ылан,  
Үрдүк мындаатыгар,  
Кэтит таһаатыгар  
Хап-бааччы олоро түстэ,  
Уонна буоллабына  
Тус илин диэки  
Балкыырдаах баарабай байбалы  
Кытыытынан
- 9120 Кырыяа сүүрдэн испитэ.  
Көрөн баран  
Чыпчылыыах бэтэрээ өттүгэр,  
Этэн баран  
Эбириийиэх бэтэрээ өттүгэр  
Сэттэ уон сириэнэн  
Сириттэбэс дыяктээх,  
Абыс уон сириэнэн  
Хайыттаҕас аппалаах,  
Тобус уон сириэнэн
- 9130 Лонлоруттаҕас төбөлөөх,  
Халлааны гытары

- Хабырынхан көстөр  
Туруут таас хайа  
Туоллан көхүннэ.  
Ону көрөөт,  
Үрүн Үөдүйээн  
Өйдүү биэрдэ:  
«Көр, били Сээккээн Сэһээн  
Сэһэргээбитин курдук  
9140 Улуу дойду ороспуойа  
Ордууламмыт дойдута  
Бу эбит буоллаба» – диэн  
Санаан баран,  
Атын үөһэ  
Хатыр\* халлаан диэки  
Хантаччы тардан  
Салайан кэбистэ.  
Ата буоллабына  
9150 Икки күкүр тимир кынатын  
Саратан таһаарда,  
Икки көбүөр айахтары  
Утарыта уурбут курдук  
Доллугур кулгаахтарын  
Чөрбөччү тутунна,  
Икки уоттаах  
Чабаан харахтарын  
Сургуччу көрдө,  
Икки тар холлобосторун  
Кэккэлэччи тушпут курдук  
9160 Дьалхааннаах таныыларын  
Тартаччы тутунна,  
Түөт түөрэн көмүс туйахтарын  
Кумуччу тутунна,  
Сэттэ былас тибиилээх  
Нэлим көмүс сиэлин  
Нэлэгэйдии тутунна,  
Тобус былас бурхааттаах  
Он'очо көмүс кутуругун  
Ууннары тутунна,  
9170 Таас таалыйа хонууттан  
Тайанан тэбиннэ,  
Түүлээх ох түргэнинэн

- Туруут таас хайаны  
Өрө көтөн күүгүнээтэ.  
Өр да гыммата,  
Өгөр да гыммата,  
Туруут таас хайа  
Үрүт мындаатыгар  
Таас таалыйа хонууга
- 9180 Лап гына үктэнэ түстэ.  
Онно өйдөөн-дьүүллээн көрбүтэ:  
Таас таалыйа хону[у]  
Иччилээх иэнин  
Эргичийэр киинигэр,  
Холоруктаах ньуурун  
Тунальйар оттотугар  
Торуурута<sup>402</sup> тобус уон саһаан  
Тобуллабас дьяама  
Үрүт өттө
- 9190 Үөдэн айабын курдук  
Аһабас аана  
Өрүкүйэн көһүннэ.  
Өнгөйөн көрбүтэ:  
Дьяама түгэбэр  
Ардьамаан-Дьардьямаан  
Таас суорба оһобор  
Оттубут уота  
Умуллан хаалбыт,  
Сышпыт сымара таас
- 9200 Наара ороно  
Чонкуйа<sup>403</sup> кырыаран хаалбыт,  
Аллаах табатын суола  
Таас таалыйа хонуутун  
Хайа тэбинэн,  
Күөх сымара хонуутун  
Лөңлү тэбинэн  
Көшпүт суолун көрдө,  
Барбыт суолун барҕалаата.  
«Көр, бу улуу дойду ороспуойа,
- 9210 Аан дойду талаанныга  
Мин иһэр сибиэммин билэн

---

402 Лит.: туруурута

403 Рук.: чонкуйа

- Куотан хорбойбут буоллаба,  
 Саллан саспыт буоллаба», – диэн  
 Тохтоон толкуйдуу түстэ,  
 Сынньанан сыаналыы түстэ.  
 Ол гынан баран,  
 Икки күкүр тимир кынаттаах  
 Алып турабас атын  
 Өргөн далай
- 9220      Өтүү көнтөһүн  
 Тутан туран  
 Толкуй булунна:  
 «Били харыс бытык,  
 Хаччы сото  
 Сээккээн Сэһээн,  
 Лабыа Лабыска<sup>404</sup> обонньор  
 Эппитэ баара эбээт:  
 Аан дойду талаанныыга  
 Ардымаан-Дьардымаан  
 Согуруу халлаан анныгар,  
 Суруктаах суорба хайа  
 Төбөтүн оройугар  
 Дуйулаан олорор  
 Тобус улуу ойуун  
 Төрдө буолбут  
 Өһөх Кыырдай ойуун  
 Таайдаах буолуохтаах,  
 Онно баран хорбойуоба диэн.  
 Ол буоллабына,
- 9230      Улуу дойду ороспуойун  
 Көшпүт суолун көрдөөн,  
 Барбыт суолун батыһан,  
 Турар бэйэтин тутан,  
 Эт бэйэтин эппиэттээн  
 Көрүөм буоллаба!» – диэн санаата.  
 Атын үрдүгэр  
 Хара[л]дьыктан көппүт  
 Хара улар курдук  
 Хап-бааччы олоро түстэ,
- 9240      Туһааннаах тус согуруу диэки

- Эргилиннэри тардан кэбистэ,  
Солуур эти тобо дайбаата,  
Хаарбах эти хайа дайбаата,  
Тобус токур ойоѳонун  
Тобулута тинилэхтээтэ,  
Нохтоолоох долобойун долгутта.  
Ат буоллабына  
Турууг таас хайаны  
Төбөгүн лөнлү тэбиннэ —
- 9260 Түгэбиттэн  
Түрэннииргэ<sup>405</sup> дылы гынна;  
Уулаах былыты,  
Үрүт өттүнэн,  
Маѳан былыты  
Алын өттүнэн  
Көтүтэн күүгүнэттэ,  
Кулгаабын тыаһа  
Алтан чуораан  
Тыаһын курдук
- 9270 Чыгынаан хаалла,  
Миинтэппэ саа  
Бууддьатын курдук  
Иһиирэн истэ;  
Улуу дойду ото-маһа  
Иэн иһиирин курдук  
Согуруу диэки  
Нөмүрүс гынан хаалла.  
Өр да барбытын билбэтэ,  
Өтөр да барбытын билбэтэ,
- 9280 Киэн<sup>406</sup> сибиири силэйэ көтүтэн,  
Аан дойдуну арбара көтүтэн,  
Сир ийэни чиэрэс көтүтэн,  
Согуруу халлаан анныгар  
Сойуодуйан үөскээбит  
Суруктаах суорба хайа  
Үрүт өттүгэр  
Тобус улуу ойуун  
Төрдө буолбут  
Өһөх Кыырдай ойуун обургу

405 Лит.: түөрэннииргэ

406 Рук.: киэн

- 9290 Ордуутун таһыгар кэлэн,  
 Ат түөт түөрэн көмүс  
 Туйабын тыаһа  
 Агыс уон аарыма  
 Табык тыаһын курдук  
 Лаһыгыр гына түстэ.  
 Онно буоллабына  
 Ардьамаан-Дьардьамаан  
 Аллаах табата  
 Иһин түгэбиттэн
- 9300 Мэҕил-мэҕил<sup>407</sup> мэгийэн,  
 Иннигэр аҕай субу кэлэн  
 Дьэбиннээх дьэс сэргэбэ  
 Тон күөнүнэн  
 Утары бааллан турарын,  
 Уһун суубулаан батаһынан  
 Суон моонһун төрдүнэн  
 Быһа охсон кэбиспитэ —  
 Бастаах моонньо  
 Хара маҕаас
- 9310 Өлүү хара суора буолан  
 Үрдүк халлаан диэки  
 Өрө көтөн хаалла,  
 Көндөй<sup>408</sup> көхсүн өттө  
 Көшпөйөн сытан хаалла.  
 Түнкэтэх өтгүнэн түннүктээх,  
 Арҕаа өтгүнэн ааннаах,  
 Дьэгин\* өтгүнэн тэлгэнэлээх  
 Дьэбиннээх тимир  
 Бабаарына балаҕаны<sup>409</sup>
- 9320 Үрдүк өһүөтүн баһынан  
 Үрэйэ охсон кэбистэ уонна  
 Ол курдук диэн  
 Тыл этэ,  
 Санга санара  
 Турбуга эбитэ үһү:  
 — Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
 Улуу дойду ороспуойа,

407 Лит.: мэҕил-мэҕил

408 Рук.: көндөй

409 Лит.: балаҕаны

- Аан дойду талаанньнга<sup>410</sup>,  
 Түүнгү түөкүн,  
 9330 Түүлээх уллунгах  
 Ардымаан-Дьардымаан обургу,  
 Мин туһааннаах доборбун,  
 Тэнгнээх кэргэммин,  
 Хоонньоһо сытар  
 Хотун ойохпун  
 Турар бэйэтин  
 Туттара тат,  
 Тыыннаах бэйэтин  
 Көрдөрө тат,  
 9340 Хамсыыр бэйэтин  
 Харахтата орус!  
 Биэрдэргин да ылыам,  
 Биэрбэтэргин да ылыам,  
 Халын тириигин хайытыам,  
 Хара хаангын тобуом,  
 Чэгийн эккин сэймэктиэм,  
 Үөл эккин үөрэбэстиэм!  
 Чэйэ-хайа тат,  
 Көрөн баран  
 9350 Чыпчылыйах бэтэрээ өттүгэр,  
 Этэн баран  
 Эбирийиэх бэтэрээ өттүгэр  
 Ажала тат,  
 Үгүс тыл сымсах буолуо,  
 Абыях тыл минньигэс буолуо!  
 – диэбитэ эбитэ үһү.  
 Итигирдик этэрин кытта,  
 Ардымаан-Дьардымаан обургу  
 Сангыйаба сахсалык гынан<sup>411</sup>,  
 9360 Үүс бэргэһэтэ өрүкүс гынан  
 Тахса көтөн кэллэ,  
 Мадыаллыбыт атабынан  
 Сото кэбистэ,  
 Бакыллыбыт илиитинэн  
 Биил баттанна,  
 Кини диэки

410 Лит: талаанньнга

411 Рук.: дынан



- Икки уоттаах  
Чолбон курдук харабынан  
Утары тобулу көрдө.  
9370 Мылаллыбыт сырайа  
Мичээрдээн кэбистэ,  
Аппа аддыаммытын курдук  
Айаба атыгнаан барда,  
Арбийадаах тийһэ  
Ардьаннаан барда,  
Күөх таалай тыла  
Былтаннаан барда,  
Сондолубут көхсүттэн  
Сууп-саап таһааран  
9380 Сангаран барда:  
– Һуу-лээта! Һуу-лээта!  
Һу-лээтыгар, огоолор<sup>412</sup>!  
Һуогай-һаагай,  
Үрүйэ-харыйа!  
Атас-матас,  
Саха байаан обото  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
9390 Үүт маһан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн обургу,  
Бу эн диэтэх киһи  
Хаһаанһыттан  
Иринэ мэйиин иэдэйэн,  
Баарабай баһын хамсаан,  
Өтүө өйүн өһүллэн,  
Үөйбэтэх өттүттэн  
Үтүгэни туойан,  
9400 Санаабатах өттүттэн  
Саланы сангаран,  
Сымыа өттүттэн  
Сыһаны этэн  
Кэлбит бэйэбиний?!  
Мин,

- Хара тыаба хаххаламмыт,  
 Курун тыаба хорбойбут,  
 Ойуур тыаба ордууламмыт,  
 Сис тыаба д[ь]иэлэммит,  
 9410 Айалаан аһыыр,  
 Туһахтаан туһанар  
 Тонгус ошоньоро эрэйдээх,  
 Ол эн бэйэкэлээх  
 Туһааннаах доборгун,  
 Кэскиллээх кэргэннин,  
 Хоонньооо сытар  
 Хотун ойоххун  
 Туох гынаары,  
 Тобо ылыам буолабай?
- 9420 Утуктаан охтубутун көрүмнэ<sup>413</sup>,  
 Омуннура сыддьарын буолуо,  
 Сылайан сышпытын сыддайбакка,  
 Сыһан сырыт[т]абын,  
 Булун хара тыаба  
 Муһан хаалыаба,  
 Булан өрүһүйэ орус!  
 Баайса сыддьыан кэриэтин,  
 Баай хара тыаба  
 Батыһан көрдөөбүтүн
- 9430 Барыстаах буолуо,  
 Одур\* хара тыа тонгунун  
 Уоруйахтыан кэриэтин,  
 Ойуур хара тыаны  
 Оломноон көрдөргүн  
 Ордук буолуо этэ.  
 Уһатан кэбиһэннин,  
 Туһааннаах доборгун  
 Суор кыыл тонгуйаарай,  
 Элиэ кыыл эмээрэй?!
- 9440 Хата, бэт түргэнник  
 Төннө огуһаххына<sup>414</sup>  
 Туһаныһыгың,  
 Доборукам оботоо! — диэбит.  
 Үрүг Үөдүйээн мань истэн,

413 Лит.: көрүмнэ

414 Лит.: огуһаххына

- 9450 Уруккуттан кыаммат гына  
 Кыыһыран турар этэ,  
 Уолан киһи уостаах тийһэ  
 Унуоргу ойууртан  
 Орболдуйан көстөр,  
 Охсуһууга киирдэбинэ  
 Орулуу часкыйар  
 Уһун суубулаан батаһынан  
 Төбөгүн сиигин устун  
 Түһэрбитигэр,  
 Ардымаан-Дьардымаан  
 Абыс хаамыыны  
 Аһара көтөн биэрбит –  
 Таас килиэ хонууну  
 Тобус саһааны
- 9460 Тобо дайбаан түһэрбит;  
 Суон моонһун төрдө  
 Саманан буолуо диэн  
 Туора дайбаабыта,  
 Хара таас сиргэ  
 Хаһыырбытынан  
 Хаптас гынан биэрбитэ –  
 Саймаархай салгыны  
 Сайа дайбаан хаалла;  
 Онтон буоллабына
- 9470 Кыыс дьахтар  
 Кыламаннаах хаһа  
 Унуоргу кытылтан  
 Кылбаддьыйан көстөр  
 Кыырыктаах үгүүтүнэн  
 Кылана түһэн баран  
 Хара быарга түспүтэ,  
 Ардымаан-Дьардымаан  
 Тобус хаамы[ы] сири  
 Туора ыстанан биэрбит –
- 9480 Долуой кураанах салгыны  
 Курдатты анһан хаалла;  
 Биэс уон бууттаах  
 Мэрилии сүүрэр  
 Бэт тимир мээчигинэн,  
 Хара быарын

- Хаба отгото буолуо диэн,  
 Бырабан кууһуннарда,  
 Ардымаан-Дьардымаан  
 Бизс саһаан сиргэ
- 9490 Халбас гынан биэрдэ –  
 Бэт тимир мээчигэ  
 Улуу дойду улабаатыгар  
 Ойон көтөн сүттэ,  
 Кэтит сибиир иэнигэр  
 Эһиллэн элийэн хаалла;  
 Онтон буоллабына  
 Бугул от саба  
 Модун болгуо сутуругун  
 Мунһа тутан баран
- 9500 Кулгаах тааска түһэрбитэ,  
 Куойалаах манкы\* устата  
 Куота көтөн биэрбитэ –  
 Кураанабы дайбаан  
 Холоруктаан уурайда.  
 Онтон буоллабына  
 Тохтуу түспүтүгэр  
 Толкуйугар охсулунна,  
 Мэйи|и|тигэр билиннэ:  
 «Сээккээн Сэһээн,  
 9510 Лабыа Лабысха  
 Эппитэ баара этэ:  
 Үөһө үрдүк халла|а|һна  
 Үнүстэбинэ кыайыа диэбитэ.  
 Ол буоллабына,  
 Бу туттарбытынан туран  
 Уорар ороспуонһук,  
 Көрдөрбүтүнэн туран  
 Көтүтэр талаанһык  
 Эриэнэх бэйэтинэн
- 9520 Иннин биэриэ суох,  
 Хамсыыр бэйэтинэн  
 Даамын биэриэ суох.  
 Үрдүк халлаанһа  
 Үнүстэххэ сатаныһы...» – дии санаата.  
 Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
 Үрдүк халлаан диэки

- Өрө көрөн кэбистэ,  
Сото кэбиһэн  
Дьондоллон турда,
- 9530 Хары кэбиһэн  
Ханталлан турда,  
Өтгүк баттанан  
Өрбөллөн турда,  
Биил баттанан  
Биэкэллэн турда уонна  
Ол курдук тыл этэ,  
Санга санара  
Турбута эбитэ үһү:  
– Дьиз-буо! Дьиз-буо!
- 9540 Үөһээ сэттэ хаттыгастаах  
Дьэнкир маҕан халлаан  
Чиэрэс өттүгэр дьиэлээх,  
Абыс хаттыгастаах  
Араҕас маҕан халлаан  
Анара өттүгэр алаһалаах,  
Бэһэл бэрдьигэс курдук  
Хара көмүс чэрэниилэлээх<sup>415</sup>,  
Кыдама атырдыах курдук  
Кыһыл көмүс куорсуннаах,
- 9550 Айылаабы албаһаабат,  
Буруйдаабы тумуннарбат,  
Сүрдээх дьүүллээх,  
Ынырыктаах ыйаахтаах,  
Сууйуллубат сокуоннаах,  
Уларыйбат уураахтаах  
Чыгыныыр Дьылҕа Хаан Тойонҥо  
Мин этэр тылым иччитэ  
Үрүн көмүс  
Күөрэгэй чыычаах буолан,
- 9560 Көрөн баран  
Чыпчылыыйах бэтэрээ өттүгэр,  
Этэн баран  
Эбирийиэх<sup>416</sup> бэтэрээ өттүгэр  
Тахсанҥын<sup>417</sup> төбөтүн оройугар

415 Рук.: чэрэниилэлээх

416 Рук.: эбирийиээх

417 Рук.: тахсанҥын

- Лынгыначчы ыллаан  
Иһитиннэрэ тат!  
Мин,  
Иэгэйэр мас экиннээх,  
Куоҕайар мас холлобостоох,  
9570 Уолар чалбах уулаах,  
Орохсуйар от кырыстаах  
Отто дугуй бараан дойдуга  
Ньуура дойдулаах,  
Сир ийэ киинэ сирдээх,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
9580 Үрүг Үөдүйээн диэн киһи,  
Отто дойдуга  
Уон улууһу  
Олохтуурга оҥоһуулаах,  
Тобус улууһу  
Тууругурдарга<sup>418</sup> добуғуордаах,  
Абыс улууһу  
Атарарга\* анабыллаах эһим.  
Ол буолабына  
Туһааннаах доборбун,  
9590 Анабыллаах артыалбын,  
Кэскиллээх кэргэммин,  
Хоонньоһо сытар  
Хотун ойохпун,  
Абыс хаттыгастаах  
Араҕас маҕан халлаан  
Аан кырдыаҕаһа буолбут,  
Аҕа тойоно буолбут  
Араҕас Айыы Тойон аҕалаах,  
Айыы Сыралыман  
Хотун ийэлээх,  
9600 Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо диэн дьахтары  
Улуу дойду ороспуойа,

- Аан дойду талаанньыга,  
Ааттык-ааттык аайы  
Аата арбайбыт  
Ардьамаан-Дьардьамаан  
Көрдөрбүтүнэн туран көрүөһүлээн,  
Туттарбытынан туран  
Талаан ылла.
- 9610 Маны буоллабына  
Ириэнэх суолун ирдээн,  
Эрэй бөбөнү  
Энгээриттэн туттум,  
Тонмут суолун тордоон,  
Буруй бөбөнү  
Муннуттан сиэттим,  
Ситэн кэлэн  
Сирэй бэйэтиттэн  
Эппиэттиир күммэр,
- 9620 Турар бэйэтиттэн  
Допоруостуур күммэр  
Долуой мэддьэстэ,  
Бигэтик билиммэтэ.  
Ол буоллабына  
Араҕас аркыыбаҕын арыян,  
Сырдык сокуонун көрөн,  
Туһааннаах доборбун туттар,  
Кэскиллээх кэргэммин бэрдэр!  
Хооддуктаах бэйэм
- 9630 Хонкуйан туран,  
Сөһүөхтээх бэйэм  
Сүгүрүйэн туран,  
Тонобостоох бэйэм  
Нусхайан туран  
Күттүөннээхтик көрдөһөбүн,  
Албаннаахтык ааттаһабын!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Бу эппит тылын иччитэ  
Үрүн көмүс
- 9640 Күөрэгэй чыычаах буолан,  
Көрөн баран  
Чыпчылыыах бэтэрээ өттүгэр,  
Этэн баран

- Эбирийгэх бэтэрээ өттүгэр  
Абыс хатгыгастаах  
Арабас мабан халлаанга алаһалаах,  
Бэһэл бэддьигэс курдук  
Хара көмүс чэрэниилэлээх<sup>419</sup>,  
Кыдама атыддых курдук
- 9650 Кыһыл көмүс куорсуннаах,  
Таныы бэс курдук  
Арабас дыаптылжа аркыыбалаах,  
Туорум бэс курдук  
Толору сокуоннаах,  
Сүрдээх дьүүллээх,  
Ынырыктаах ыйаахтаах,  
Айылаабы албаһаабат,  
Буруйдаабы тумуннарбат  
Чыгыныыр Дьылжа Хаан Тойон
- 9660 Төбөгүн оройугар  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Эпит тылын  
Үүт-маас үтүктэн биэрдэ.  
Онно буоллабына  
Чыгыныыр Дьылжа Хаан Тойон  
Таныы бэс курдук  
Дыаптылжа көмүс  
Арабас аркыыбатын  
Арыя батта[a]n
- 9670 Арангалаан булла,  
Туорум бэс курдук  
Толору сокуонун  
Толкуйдаан биллэ:  
Бу үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт мабан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр
- 9680 Тобус добун халлаан тойоно,  
Абыс арабас халлаан абата,  
Сиэр сылгы тириитин

419 Рук.: черэниилэлээх



## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 9690 Тиэрэ тапшыт курдук  
Сиэги маѳан ааттыктаах,  
Боронг сылгы тириитин  
Ууннары тапшыт курдук  
Күөх унаар ааттыктаах,  
Үс күннүк сиртэн  
Үрүмэ кэһиэх үктэллээх,  
Күрэнг кулун күлүмөннээх,  
Саалыыр кулун сахсырѳалаах,  
Кугас кулун кумаардаах,  
Ахтаах лаадан түптэлээх,  
Араѳас чимэчи панаардаах,  
Ыраас халлаан ыырдаах,  
Сырдык сыдыаай олохтоох,  
Өрүөллээх бэргэһэлээх,  
Кэриэстиктээх түөстээх,  
Хангырѳастаах тайахтаах
- 9700 Үс сибиир тойоно  
Үүс-аас бэйэлээх  
Үрүн Аар Тойон  
Сүрдээх дьүүлүнэн,  
Ынырыктаах ыһаабынан,  
Сууйуллубат сокуонунан,  
Уларыйбат уураабынан,  
Бу иэгэйэр мас эскиннээх,  
Куобайар мас холлобостоох,  
У|о|лар чалбах уулаах,
- 9710 Охтор курун мастаах,  
Орохсуйар от кырыстаах  
Отто нуобайдаах  
Дугуй бараан дойдуга  
Саха төрдүн салайарга,  
Киһи төрдүн кэскиллииргэ,  
Ураанхай төрдүн ууһатарга,  
Айыы дьөһөгөй аймаѳын  
Адъарай бөѳөттөн
- 9720 Атаархыырга анабыллаан,  
Күн дьөһөгөй дьонун  
Көстүбэт бөѳөттөн  
Көмүскүүргэ оноруулаан,  
Уларыйбат уурааѳы ууран,

- Сууйулубат сокуонга суруйан  
Түһэрбит киһитэ эбит.  
Уонна буоллабына  
Бу абыс дыаптылбалаах  
Араҥас<sup>420</sup> маҕан халлаанга  
Аан алаһалаах,  
9730 Агыс халлаан  
Аан кырдыаһаа буолбут,  
Аҕа тойоно буолбут  
Араҕас Айыы Тойон  
Айбыт аҕалаах,  
Айыы Сыралыман Хотун  
Төрөөбүт ийэлээх  
Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо диэн  
Дьахтар киһи  
9740 Бу Үрүг Үөдүйээнгэ  
Окко түспүт оноруута,  
Сиргэ түспүт сэрибиэйэ  
Биир эбит.  
«Ол буоллабына,  
Абыс уон  
Аан-дьэллик албаһтаах,  
Тоҕус уон  
Кулан-дьэллик кубулбаттаах,  
Көрдөрбүтүнэн туран талабырдаах,  
9750 Туттарбытынан туран мэлдьэптээх,  
Ааттык-ааттык аайы  
Аддыахайдаах аата арбайбыт,  
Суол-суол аайы  
Ороспуйдаабыт аата сурабырбыт  
Тонус улуу ойууна,  
Сэттэ хара күлүгүн  
Таба харбатан  
Икки атахтаахха  
Иннин биэрбэтэх  
9760 Ардыамаан-Дьардыамаан  
Атаҕаһтаабыта-быддыаабыта,  
Талаабыта кырдык буолуо.

420 Лит.: араҕас

- Ол буоллабына,  
 Көрөн баран  
 Чыпчылыйых бэтэрээ өттүгэр,  
 Этэн баран  
 Эбирийиэх<sup>421</sup> бэтэрээ өттүгэр  
 Бу Үрүн Үөдүйээн икки,  
 Ардымаан-Дьардымаан иккини
- 9770 Тут|y|талаан таһааран,  
 Туһааннаах тус иннибэр  
 Торуортуу орус!<sup>»</sup> – диэн  
 Уларыйбат уураабы,  
 Бигэ бирикээһи биэрэн,  
 Сыыдам сырыылаах,  
 Аллаах айаннаах,  
 Күдэн күүстээх,  
 Одун уохтаах,  
 Тобус уон
- 9780 Уоттаах холорук добуһуоллаах,  
 Абыс уон  
 А|а|ттаах холорук аргыстаах,  
 Сэттэ уон  
 Си|i|линэй  
 Силлиэмэ холорук сиддьиттээх  
 Үлүскэннээх үллэр этин уола  
 Бурхааттаах Буура Дохсуну  
 Ыыта оуста.  
 Кини диэтэх киһи
- 9790 Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ,  
 Чаан олгуй саҕа бастаах,  
 Чааскы саҕа харахтаах,  
 Луом тимир курдук  
 Дуксуур тумустаах,  
 Сэттэ былас  
 Дэлбиргэ хара кынаттаах,  
 Тобус былас  
 Суксуурба хара кутуруктаах,  
 Үс хос
- 9800 Тимир чыллырыыт түүлээх,  
 Уон дьааны хотуурун курдук

- Дэгийэ-дугуо тынгырахтаах,  
Үс хос бастаах  
Даладыйар далан өксөкү  
Атыыр атамаана буолла,  
Абыс халлаан арбаатыттан  
Тайанан тэбиннэ,  
Сэттэ халлаан кирбиититтэн  
Чиэстэнэн тэбиннэ,  
9810 Сэттэ ох түргэнинэн сирилээн,  
Тобус ох түргэнинэн кунууран,  
Отто дугуй бараан дойдуга  
Согуруу халлаан анныгар  
Суруктаах суорба хайа  
Үрүт мындаатыгар,  
Иччилээх эргичийэр киинигэр,  
Икки өстөөх  
Иэнигийэр иннилэригэр кэлэн  
Тоһоһос от курдук  
9820 Тура түстэ уонна  
Ол курдук диэн  
Өнньүөс\* үрэх курдук  
Чөл быраан<sup>422</sup> көхсүттэн таһааран,  
Тыл этэ,  
Саһа саһара  
Турбута эбитэ үһү:  
– Дьэиэ-буо! Дьэиэ-буо!  
Отто дойду онһоһуллубуттан  
Дойду киэнэ ньуура дойдулаах,  
9830 Ки|э|нэ-былаана биллибэт  
Кэтит сибиир тэриллиэгиттэн<sup>423</sup>  
Сир ийэ киинэ сирдээх,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маган<sup>424</sup> аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Уонна буоллабына

422 Лит.: мыраан

423 Лит.: тэриллиэбиттэн

424 Лит.: маган

- 9840 Туттарбытынан туран талабырдаах,  
 Көрдөрбүтүнэн туран мэлдэхтээх,  
 Ааттык-ааттык аайы  
 Аддыатыылаах аата арбайбыт,  
 Оспуос-оспуос аайы  
 Ороспуойдаабыт аата сурабырбыт  
 Тонус улуу ойууна  
 Ардыамаан-Дьардыамаан обургу,  
 Мин этэр тылым эгэлгэтин  
 Истэ инирэстээн турун<sup>425</sup>,
- 9850 Көбүөлээх уоһум көбүөхтүүрүн  
 Көрө дьарыгылаан турун эрэ!  
 Үөһээ абыс хаттыгастаах  
 Арабас маҕан халлаанна  
 Аан алаһалаах,  
 Бэһэл бэддьигэс курдук  
 Хара көмүс чэрэниилэлээх,  
 Кыдама атырдыах курдук  
 Кыһыл көмүс куорсуннаах,  
 Таныы бэс курдук
- 9860 Дьаптылба көмүс аркыыбалаах,  
 Туорум бэс курдук  
 Толору сокуоннаах,  
 Айылаабы албаһаабат,  
 Буруйдаабы тумуннарбат  
 Сүрдээх дьүүллээх,  
 Ынырыктаах ыйаахтаах  
 Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон  
 Бигэ бирикээһинэн,  
 Уларыйбат уураабынан
- 9870 Көрөн баран  
 Чыпчылыыйах бэтэрээ өттүгэр,  
 Этэн баран  
 Эбэрийиэх бэтэрээ өттүгэр  
 Туһааннаах тус иннигэр  
 Тон күөннүтүнэн  
 Торуотту|у|<sup>426</sup> охсорго  
 Тохтообот соруктаах,  
 Энчирээбэт иддыттээх

425 Рук.: турун

426 Лит.: туруортуу

- Киһи кэллим.  
9880 Чэйэ-хайа тардын,  
Бара тардыабын!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Ардьамаан-Дьардыамаан:  
– Һуу-лаата! Һуу-лаата!  
Һуогай-һаагай,  
Үрүйэ-харыйа!  
Үөһээ бөбөттөн  
Өнөйөн түспүт  
Өтүө киһи,  
9890 Атас-матас,  
Чыгыныыр Дьылҕа Хаан Тойон  
Тиэтэллээх дэһээти|н|һыиһэ,  
Суһал суорумһыта,  
Үгүлгэннээх үллэр этин уола  
Бурхааттаах Буура Дохсун обургу,  
Тура толкуйдаан турууй,  
Сыта сыаналаан көрүүй!  
Мин,  
Хара тыаҕа хаххаламмыт,  
9900 Курун тыаҕа хорҕойбут,  
Ойуур тыаҕа олохтоммут,  
Айалаан аһыыр,  
Туһахтаан туһанар  
Тонус обонһоро эрэйдээх,  
Бу саха байаан уола  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр киэнин  
Биир толугурдаах торбоһун  
Тутан көрбөтөбүм,  
Биир таабылаах убаһатын  
9910 Таарыйан көрбөтөбүм,  
Халын айыым абыйах,  
Харанга буруйум суох!  
Ол буоллабына,  
Миигин  
Дьылҕа Хаан Тойонно  
Таһааран сындаһытыма,  
Иддьэн эрэйдээмэ.  
Бу ат уйбат  
Халын айыһылаабы,

9920 Обус таппат  
 Суон буруйдаабы,  
 Баттыгаһынан балыырдаабы,  
 Күтүрүнэн күтүрэбиллээби,  
 Бу Үрүн Үөдүйээни  
 Чыгыныыр Дьылца Хаанна таһааранһын,  
 Сырдык буруйун  
 Сырайга астаран,  
 Харанга буруйун  
 Харахха астаран,

9930 Харанга хаайы|ы|нан боруостат,  
 Суон буруйун  
 Түүнүктээх түрмэнэн төлөт,  
 Тойокоом! – диэбитэ үһү.  
 Ону истэн баран,  
 Бурхааттаах Буура Дохсун обургу  
 Иккиэн|н|эрин үс төгүл  
 Эргийэ көтөн кэбистэ,  
 Инньэ гынарын кытта  
 Сэттэ уон

9940 Сиилинэй силиэмэ холорук  
 Соботохто түстэ,  
 Абыс уон  
 А|а|ттаах аарыма холорук  
 Ааннаан түстэ,  
 Тобус уон  
 Уоттаах дохсун холорук  
 Биирдэ түстэ,  
 Аан ийэ дойду  
 Ото-маһа соботохто

9950 Кутаа уот  
 Кулуһуну салыырын курдук  
 Өрө ытылла түстэ.  
 Үс ааттаах бухатыыры  
 Үөһээ дойдуга  
 Уот силиэмэ  
 Өрө ытыйан таһаарда,  
 Түүтээбэр чэпчикитик<sup>427</sup> көттүлэр,  
 Охтообор түргэнник бардылар,

- Кулгаахтарын тыаһа
- 9960 Чуораан курдук  
Чугунаан хаалла,  
Бууддья курдук  
Иһиирэн хаалла.  
Көрөн баран  
Чыпчылдыйых бэтэрээ өттүгэр,  
Этэн баран  
Эбириийэх<sup>428</sup> бэтэрээ өттүгэр  
Абыс хаттыгастаах  
Арабас мабан халлаан
- 9970 Арбаатыгар алаһалаах  
Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон  
Туһааннаах тус иннигэр  
Туралларын эрэ билэн хааллылар.  
Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон  
Алаас сыһы курдук  
Арабас мабан бөрөстүөлүгэр  
Таныы бэс курдук  
Дьаптылба мабан аркыбатын  
Арийан олонорон,
- 9980 Икки кэкэ чолбон  
Уоттаах харабынан  
Атахтарын тумсуттан  
Төбөлөрүн оройугар дылы  
Өрө көрөн таһаарда.  
Үрүн Үөдүйээн:  
– Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Үс сибиир  
Үнсэр суута,  
Үнэр тангарата буолбут,
- 9990 Айыылаабы албаһаабат,  
Буруйдаабы тумуннарбат  
Сүрдээх дьүүллээх,  
Ынырыктаах ыйаахтаах  
Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон,  
Мин этэр тылым эгэлгэтин  
Тэргэн ый тэннээбэ  
Кэй чуор кулгааххынан



- Истэн ингирэстээн  
Олорууй эрэ,
- 10000 Кэкэ чолбон харахынан  
Көрө билгэлээн  
Көрүүй эрэ!  
Бу аатгык-аатгык аайы  
Аддаххайдаах аата арбайбыт,  
Оспуос-оспуос аайы  
Ороспуойдаабыт аата улаашпыт,  
Көрдөрбүтүнэн туран талабырдаах,  
Туттарбытынан туран мэддьэхтээх  
Тонус улуу ойууна
- 10010 Ардьамаан-Дьардьамаан  
Туһааннаах доборбун,  
Анабыллаах атгыалбын,  
Кэскиллээх кэргэммин,  
Хоонньоһон сытар  
Хотун ойохпун  
Илиим анныттан иэдэтэн,  
Атабым анныттан арадьдытан,  
Быдьяан-талаан ылан,  
Эрэй бөбөнү
- 10020 Энгээриттэн тутгарда,  
Буруй бөбөнү  
Муннуттан сиэттэрдэ.  
Ол буоллабына  
Турар бэйэтиттэн допоруостаан,  
Эт бэйэтиттэн эппиэттээн,  
Сырдык буруйун  
Сырайга анһан,  
Хараба<sup>429</sup> буруйун  
Харахха анһан,
- 10030 Харбаабытын халтарытан,  
Тупшутун мүччүрүтэн,  
Ылбытын ыһыгыннаран,  
Туһааннаахпын туттар,  
Анабыллаахпын ажал!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Дьылба Хаан Тойон:

- Эн, улуу дойду ороспуоја,  
Аан дойду талаанньыга  
Ардымаан-Дьардымаан,
- 10040 Киһи кэргэнин,  
Атын анабыллаабы,  
Туспа туһааннаабы  
Туох туһуттан  
Тутгарбытынан туран быддыангын,  
Көрдөрбүтүнэн туран талаангын<sup>430</sup>,  
Эрэйи энгээрдээтин,  
Буруйу буллардын?  
Көрөн баран  
Чыпчылыйыах бэтэрээ өттүгэр,
- 10050 Этэн баран  
Эбирыйиэх бэтэрээ өттүгэр  
Ылбыккын ыһыгын,  
Тушуккун мүччүрүт,  
Уорбуккун билин,  
Талаабыккын төннөр!  
Алын албасынан алкынан  
Араддытыам диэмэ,  
Үрүт кубулаппынан ку[у]дьунан  
Куотуом диэмэ,
- 10060 Биир тыл бирисээгэ,  
Икки тыл эбээһинэс!  
Ардымаан-Дьардымаан:  
– Һуу-лээта! һуу-лээта!  
Һуогай-һаагай,  
Үрүйэ-харыйа!  
Атас-матас,  
Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон  
Тойоком обото,  
Мин этэр тылым эгэлгэтин
- 10070 Истэн ингирэстээн олору[уй],  
Мин сангарар сангам саламтатын  
Таба дугуйдаан олорууй эрэ!  
Мин,  
Булун<sup>431</sup> хара тыаба  
Молодьоох куобабы бултуур,

430 Рук.: талаангын

431 Рук.: булун

- Курун хара тыаба  
 Курупааскы кыылы бултуур,  
 Ой хара тыаба  
 Улар кыылы бултуур,
- 10080 Хара тыаба хаххаламмыт,  
 Сис тыаба дьиэлэммит,  
 Туруут хайаба дуддаламмыт<sup>432</sup>,  
 Очуос хайаба дойдуламмыт,  
 Айалаан аһыыр,  
 Туһахтаан туһанар,  
 Бултаан боролонор\*,  
 Кэнтиги\* кэтээбит,  
 Осхору\* одуулаабыт,  
 Кылыыны\* кынгаабыт
- 10090 Тонусе обонньоро сордоох,  
 Бу саха байаантан,  
 Үрүн Үөдүйээн бэйэлээхтэн  
 Илиитин анныттан иэдэтэн,  
 Атабын анныттан араддьытан,  
 Туһааннаах доборун,  
 Кэскиллээх кэргэнин,  
 Хоонньоһон сытар  
 Хотун ойобун
- 10100 Кимтэн ылбыт кэппинэн,  
 Туохтан ылбыт бодобунан,  
 Тугунан тоторон,  
 Ханныгынан ханнаран  
 Хамначчыт гынаары,  
 Ханна баар алаһа дьиэбэр  
 Аал уопшун отуннараp  
 Оруоддьут\* онгостоору  
 Уоруом буоллабай?  
 Ол буоллабына
- 10110 Алта уоммун аччайа туолбут,  
 Сэттэ уоммун ситэ туолбут  
 Киһи буолан тураммын,  
 Ойох гынаары  
 Уоруом буоллабай?  
 Ончу сымыйанан балыйар,

- Онно суобунан уоруйахтыр!  
Мин кинини гытары  
Түбэлтэбэ түбэспит,  
Дэннэ кэссүбүт буруйдаахпын,  
Ол иһин баара
- 10120 Баттыгаһынан баайсар,  
Күтүрүнэн күтүрүүр.  
Адъас ылбатабым,  
Мэличчи билбэтэбим,  
Суох соботох,  
Билбэт биир,  
Эрэн да итэбэй!  
Ылбыт күннээх буоллахпына,  
Мас танара батары көрдүн,  
Туос танара тобулу көрдүн,
- 10130 Таас танара таннары көрдүн,  
Буор танара булгу көрдүн!!!  
— диэбитэ эбитэ үһү.  
Үрүн Үөдүйээн:  
— Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
Айыылаабы албаһаабат,  
Буруйдаабы тумуннарбат  
Сүрдээх дьүүллээх,  
Ынырыктаах ыйаахтаах  
Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон,
- 10140 Ити ааһар албастаах  
Ардымаан-Дьардымаан  
Түөт дойду түөкүнүн,  
Улуу дойду ороспуойун,  
Аан дойду албынын  
Андабарын аахыйыма<sup>433</sup>,  
Мэддьэбин биһирээмэ,  
Тылын кырдыктаныма.  
Отто Сибииргэ олохтоох  
Түөт дойдуну
- 10150 Төргөөн билээччи,  
Алта дойдуну  
Араналаан аабааччы,  
Тобус сибири

- Торбо сиигин сииктээччи,  
 Туос арангатын арангалааччы,  
 Харыс бытык,  
 Хаччы сото  
 Сээккээн Сэһээн,  
 Лабыа Лабысха,
- 10160 Танха Билик  
 Таайбыта баара:  
 Бу а|а|н дойду  
 Аддбаххайын аҕата  
 Ардымаан-Дьардымаан ойуун  
 Апчырайбыт<sup>434</sup> дьахтарын  
 Аңаарыйар албаһынан алкыйан,  
 Куладыйар кубулҕатынан ку|у|дьунан,  
 Хангас хаппар кунун  
 Хайа баттанан,
- 10170 Күөх халлаан  
 Күндү күөмэйдээбэ  
 Күөрэгэй чыгычаах сыммытын саба  
 Күндү таас онорон<sup>435</sup>,  
 Хаппар кунар хаххалаан,  
 Хам онорон сыддьара буолуо диэн.  
 Ол буоллабына,  
 Оһорбут суолун  
 Одуулаан көрүң,  
 Чэгиэн этин
- 10180 Чинчийэн көрүң<sup>436</sup>,  
 Кистээбит сириң  
 Билгэлээн көрүң!  
 – диэбитэ эбитэ үһү.  
 Онно буоллабына  
 Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон  
 Сэттэ уон  
 Сиилинэй бухатыыр  
 Сибиидэлэрин соруйда,  
 Тобус уон
- 10190 Туйгун бухатыыр  
 Добуһуолларын ыйда:

434 Лит.: апчарыйбыт

435 Рук.: онорон

436 Рук.: көрүң

- Албын атамаана  
Ардьмаан-Дьардьмааны  
Чэгийн этин чинчийэргэ,  
Кистээбит сирин  
Кэрингээн билгэлииргэ.  
Онно буолабына  
Ойон турдулар,  
Ардьмаан-Дьардьмааны
- 10200 Икки кыайылаах  
Кыыс бэрбээкэйиттэн  
Ыстаал тимир  
Ытаччаба ылларан,  
Күүстээх көлүөсөнэн  
Хам эрийэн кычыгыраттылар,  
Икки бэһирик  
Бэт бэгэчэктэриттэн<sup>437</sup>  
Киэн халлаан  
Тимир кириспэн
- 10210 Өргөн далай өгүүтүнэн  
Сэттэ төгүл сэлбийэ таттылар,  
Тобус төгүл бохсо таттылар,  
Уһутугтан отут бухатыраттар<sup>438</sup>  
Ууннары таттылар.  
Ардьмаан-Дьардьмаантан  
Эриэн<sup>439</sup> быһык сангыйабын  
Саралаан кэбистилэр,  
Ыыстаах сарыы ыстаанын  
Ылан кэбистилэр.
- 10220 Чэгийн этин чинчийэн көрдүлэр,  
Халын кунун харахтаабытара:  
Ханас хапсар кунгар  
Харыс бадахтаах  
Хайа быһыллыбыт суола  
Хам оһон  
Хараара сьддьарын,  
Харыс уһун биилээх  
Хатан тимир быһабынан  
Хайа быспытара –

437 Лит.: бэгэчэктэриттэн

438 Лит.: бухатырдар, бухатыраттар – элбэх ахсаан эрдэтээни көрүнгэ

439 Рук.: ериэн

- 10230 Күөх халлаан көтөрө  
Күндү көрүдьюөс күөмэйдээх  
Күөрэгэй чыычаах сыммытын саба  
Күндү таас төкүнүс гына түспүтүн  
Үрүн Үөдүйээн  
Үөрэн өрүһүйэн,  
Талааннаах далан дапсыыр ытыһыгар  
Топ гына түһэрэн ылла,  
Үнкүрүтэн-күөлэхитэн  
Бэйэтэ-бэйэтинэн онордо.
- 10240 Маны барытын  
Чыгыныыр Дьылба Хаан Тойон  
Уоттаах чолбон  
Чабаан харабынан  
Одуулаан көрөн баран,  
Ардьамаан-Дьардьамааны  
Ыстаал тимир  
Ытаччатыттан ыллараң,  
Тимир кириспэн  
Өргөн далай өтүүтүтэн өһүлтэрэн,
- 10250 Туһааннаах тус иннигэр  
Торуоттаран баран,  
Допоруостуу олоордо:  
– Эң,  
Түөт дойду  
Түркүн түөкүнэ,  
Тобус дойду  
Дохсун торбоно,  
Уорбутун тута көһүннэ,  
Талаабытын<sup>440</sup> чахчы буолла,
- 10260 Андабайбытын<sup>441</sup> албын эбит.  
Дьингээх эппиэккин этэ обус,  
Чахчылаах тылгын сангара обус!  
Халын айыбын<sup>442</sup>  
Харахха анһан,  
Сыты буруйгун  
Сырайга анһан,  
Төлөрүйбэт

---

440 Рук.: талаабытын

441 Рук.: андабайбытын

442 Рук.: айыгын

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Сүрдээх дьүүлгэ түбэхэбин,  
Ыһыктыбат
- 10270 Ынырыктаах ыйаахха ылларабын!!!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Ардьамаан-Дьардьамаан:  
– Һуу-лээта! Һуу-лээта!  
Һуогай-һаагай,  
Үрүйэ-харыйыа!  
Атас-матас  
Чыгыныыр Дьылба Хаан тойокоом,  
Ити саха байаан  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр
- 10280 Барба баайыгар  
Баһын оҕустаран,  
Өлгөм үбүгэр  
Өйүн сүүттэрэн,  
Хотун ойобо  
Курун хара тыаба  
Утуктаан охтон хаалбытын  
Оттомнообокко ойута турбут,  
Алар хара тыаба  
Аччыктаан аһылык көрдүү хаалбытын
- 10290 Аахыйбакка<sup>443</sup> ааһа турбут.  
Ол буоллабына<sup>444</sup>,  
Булун хара тыаба  
Мунан буккуллан хаалбытын,  
Торбон тураах кыыл  
Тонсуйарыттан толуйбутум,  
Элээн хара тыаба  
Иэдэйэн охтубутун,  
Элиэ кыыл эриэхтээн эрдэбинэ  
Өрүһүйбүтүм<sup>445</sup> баара.
- 10300 Туһааннаах доборун  
Суон тыынын  
Толуйбутум туһугар,  
Үрүн тыынын  
Өрүһүйбүтүм иннигэр,  
Үс мөгүрүк сүөһүтэ\* бэрдэр!

---

443 Лит.: аахайбакка

444 Рук.: буоллабына

445 Рук.: өрүһүйбүтүм



- Балбыччы манньабын,  
Тута сулуубун,  
Ону ыламын  
Уоп-чуоп уобан көрүүм,  
10310 Илип-салып ыйыстан көрүүм,  
Тойоком оботоо! – диэбит.  
Дьылжа Хаан Тойон:  
– Түүннү түөкүн,  
Түүлээх уллунгах,  
Аан<sup>446</sup> дойдуну  
Адьятан аһаабыт  
Ардымаан-Дьардымаан,  
Айыгы дьөһөгөй аймабын  
Атабаастаабытын<sup>447</sup> туһугар,  
10320 Күн дьөһөгөй дьонун  
Көрүөһүлээбитин иннигэр,  
Айы бөбөбүн аабан туран,  
Буруй бөбөбүн мунньан туран,  
Уларыйбат уураабы уурабын,  
Бигэ бирикээни таһаарабын:  
Орулуур отут сыл устатыгар  
Аллаах атаххын сарбийан,  
Эпчимнээх илиигин эччийэн,  
Халын хандалыга хаптаран,  
10330 Ыһыктыбат ытаччаба ытыттаран,  
Өһүллүбэт өтүүгэ туттаран,  
Хаппахтаах харанга хаайыылаан,  
Төлөрүйбэт суон түрмэлээн,  
Үрүн күн сырдыгын  
Көрбөт үккэннээн\*,  
Аан дойду талатын  
Анаарбат анабыллаан,  
Сыынка өлүүгэ  
Сытыйан сытаргар  
10340 Сыаналаатым.  
Сылын туолан,  
Кэмин кэлэн  
Тахсар күннээх буоллаххына,  
Кэнники кэмнэргэ,

446 Рук.: аан

447 Рук.: атабаастаабытын

- Кэлэр дбылларга  
 Кэнчээри ыччаттарын  
 Саллар саастарын тухары  
 Саха аймахтан  
 Саллар буоллун[n]ар,  
 Ураанхай ууһуттан
- 10350 Уйадыйар буоллун[n]ар,  
 Атаас диэтэхтэринэ  
 Албыннатар буоллун[n]ар,  
 Быраат диэтэхтэринэ  
 Быддьатар буоллун[n]ар,  
 Иэримэ дьиэ баһын билбэтин[n]эр,  
 Сылаас уокка сыламнаабатын[n]ар,  
 Сымнабас оронго сынньамматын[n]ар,  
 Эрэйинэн иитиннин[n]эр,
- 10360 Айдаанынан аһаатын[n]ар!  
 Итинэн дьүүл бүттэ!!! – диэтэ.  
 Дьүүл бүтэрин истээт,  
 Дьылба Хаан Тойон  
 Сэттэ уон  
 Сиилинэй бухатыыр сибиидэлэрэ,  
 Тобус уон  
 Туйгун бухатыыр добуһуоллара  
 Ардьамаан-Дьардьамааны  
 Тула өттүттэн тутан ыллылар,
- 10370 Үктэммэт сиригэр үктэннэрэн,  
 Үктэнэр сиригэр үктэннэрбэккэ<sup>448</sup>,  
 Түг-тан анһан,  
 Тиэри-маары  
 Тэмтээкэйдэтэн иддьэннэр,  
 Аллаах атабын  
 Халын хандалыга хаптардылар,  
 Эпчимнээх илиитин  
 Ыһыктыбат ытаччаба ытыттардылар,  
 Өһүллүбэт өргөн далай өтүүнэн
- 10380 Хамса быатын курдук  
 Хам кэлгийэн кэбистилэр,  
 Төбөтүн оройунан ааннаах  
 Түүнүктээх түрмэ түгэбэр

448 Рук.: үктэрнэрбэккэ

- Төбөтүн оройунан  
Таннары түхэрэн кэбистилэр.  
Ол кэннитэн буолабына  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Туһааннаах доборунуун  
Толкуйдаһа түһэн бараннар,
- 10390 Тус илин диэки,  
Сонтон<sup>449</sup> абыс күннүк сиргэ алаһалаах,  
Агыс хаттыгастаах  
Арабас маһан халлаан  
Аан кырдыбаһа,  
Аба тойоно буолбут  
Арабас Айыы Тойонго,  
Айыы Сыралыман Хотунна,  
Тойон кыгаттарыгар\*,  
Уһун урууларыгар,
- 10400 Өтүө көтүөттэригэр<sup>450</sup>,  
Хотун балыстарыгар  
Хонук хоно,  
Күн өрүү,  
Кэскиллээх тылы кэпсэтэ,  
Амтаннаах аһы аһыы,  
Сынньанан-сыламанан  
Аһар санаанан  
Айаннаабыттара эбитэ үһү.  
Өр да гымматылар,  
10410 Өтөр да гымматылар,  
Арабас Айыы Тойон  
Аан алаһатыгар,  
Туруу барааныгар,  
Көй киинигэр,  
Көмүс уйатыгар  
Тийиэн кэлдилэр.  
Тобурах тохтооботох  
Дорбоонноох тулаһатыгар,  
Кир сыстыбатах
- 10420 Килбиэннээх тэлгэхэтигэр киирэннэр,  
Туһааннаах доборунуун  
Тонгонохторуттан тутуһаннар,

---

449 Лит.: онтон

450 Лит.: күтүөттэригэр

- Илиилэриттэн сиэтгihэннэр,  
 Тарбахарыттан тардыһаннар,  
 Халаанны хаама\*,  
 Дьаарбан үктүү,  
 Дары гына\*,  
 Ласпар биэрэ  
 Сьддыбыттара үһү.  
 10430 Сассьарда кэм буолан  
 Сардангалаах саарай мажан күн  
 Санарды тахсан эрэрэ үһү,  
 Эрдэ турар  
 Этэрбэс хомуйар эстэрэ[э]ппэ,  
 Уот оттор остуорас,  
 Дьиэ сиппийэр  
 Нэктэл кулут  
 Симэхсин эмээхсин  
 Дьиэтин сиппийэн,  
 10440 Бөбүн-сыһын  
 Сири<sup>451</sup> чабычакха  
 Симэн-көгөбөн  
 Тахса көттө,  
 Мадьалыйан тийэн бөбүн  
 Оннугар палк гына  
 Таннары бырахта,  
 Түгэх танһын быатын  
 Төлө тардынна,  
 Алын танһын  
 10450 Аллара анһынна,  
 Бөбүн үрдүгэр  
 Чохчос гына түстэ,  
 Көппөйбүт хабаһын көбүрэтинэн  
 Күүгүнэтэ олорто.  
 Хараһын иринэтин  
 Икки хомуос баһын курдугу  
 Илиитин таһынан  
 Икки ангы  
 Илгитэлээн кэбистэ,  
 10460 Халлааным былыттаах дуу диэн  
 Хантаарыннаан көрдө,

451 Рук.: сирии

- Эргичитэн аҗалан  
Кинилэри көрдө,  
Соботохто сулбу ойон турда,  
Ангаар илиитинэн  
Алын тангаһын туттубутунан,  
Ситии мыанньарыгын  
Сиринэн соһон,  
Сап мыанньарыгын
- 10470 Сабыта тэпсэн,  
Торго бөтөрөнүнэн<sup>452</sup> дьизэрэнкэйдээн,  
Туос өкөчөнгүнэн чонкучахтаан\*,  
Ангаат халбаны  
Арыяа баттаан,  
Модун боруогу  
Үрдүнэн көтөн киирдэ,  
Суол ааныттан  
Оһох төрдүгэр дылы  
Этэр тылын бүтэрэн кэллэ:
- 10480 – Нуу-лээта! Нуу-лээта!  
Утуян баран уһуктубаккыт,  
Сытан баран турбаккыт!  
Бүгүннү тэргэн ыйым санатыгар  
Көрбөтөхпүн көрдүм,  
Бүгүннү тэбиэн күнүм өтүөтүгэр  
Истибэтэхпин иһиттим!  
Быралыйбыт былыргы дьыллаабы,  
Уларыйбыт урукку күннээби  
Обоккобут оҗото
- 10490 Сырайдаахтан ордук үчүгэй  
Сыркыстаан Куобут барахсан  
Илэ бэйэтинэн,  
Эриэнэх хаанынан кэлэн,  
Ньюура туттайан,  
Чабырбайа сандааран,  
Көмөгөйө күндээрэн сыддьаахтыыр!  
Уонна буоллабына,  
Хара харахпынан көрбөтөх,  
Хаптабай кулгаахпынан истибэтэх,
- 10500 Бэт да мэтириэттээх,

452 Лит.: торго бөтөрөнүнэн\*

- Алыс да айылгылаах,  
 Чиэрэс да чигилилээх,  
 Өгүө да мөссүүннээх  
 Айыы киһитин  
 Аҥаарыйар атамаана кэлэн,  
 Илиилэриттэн сиэттиһэн,  
 Тарбахтарыттан тардыһан  
 Доргоонноох<sup>453</sup> тулаһаба,  
 Чөлгиэннээх тэлгэхэбэ
- 10510 Халааньы хаама,  
 Дьа|а|рбан үктүү,  
 Дарыы гына,  
 Ласпар биэрэ сыддьаллар.  
 Тура тардын,  
 Дьиэтэ аһын,  
 Тэллэхтэ кэбиһин<sup>454</sup>,  
 Олбохто уурун<sup>455</sup>,  
 Нуу-һаа! — диэбитинэн  
 Уҥан оҕутта.
- 10520 Арабас Айыы Тойон:  
 — Нуо!  
 Ити баадабы тугу-тугу  
 Киһи түһээбэтэх өттүттэн түөстэ,  
 Киһи санаабатах өттүттэн саҥарда?!  
 Ол эрээри  
 Сымыйаны эппэт күтүр этэ эбээт,  
 Бар эрэ, нокоо,  
 Сорук Боллур уол,  
 Тахсан көрөн киирэ оҕус! — диэтэ.
- 10530 Сорукка сыддьар  
 Сорук Боллур уол  
 Оронуттан ойон турда,  
 Таабылааах убаһа  
 Көхсүн тириитэ сонун  
 Сапта оҕуста,  
 Кэлин тыһа этэрбэһин  
 Кэтэ оҕуста,  
 Баттаба бэргэхэтин

453 Лит.: дорбоонноох

454 Рук.: кэбиһин

455 Рук.: уурун

- 10540 Ууруна обуста,  
Илин тыһа үтүлүгүн  
Аннына обуста,  
Ыстанан тийэн  
Ангаат халбаны  
Арийан тахсаары  
Ангаар атабын  
Таһыддыа үктээн иһэн,  
Төттөрү ыстанна уонна  
Оһох төрдүн диэки  
Ойон-тэбэн иһэн,  
10550 Ыллаан ыскайды  
Испитэ эбитэ үһү:  
— Һуу-лээта! Һуу-лээта!  
Аар тойон аҕаккам,  
Күбэй хотун ийэкэм,  
Улаат-халаат убайдарым,  
Күөгэ-нуса санастарым,  
Нуура-нуса эдьийдэрим,  
Чэйэ-хайа тардын<sup>456</sup>,  
Тура-олоро тардын!  
10560 Сырайдаахтан ордук үчүгэй  
Сыркыстаан Куо оҕоккобут,  
Дьин чахчы, кырдьык  
Эт бэйэтинэн,  
Эриэнэх хаанынан  
Эргийэн кэлбит.  
Ону гытары буолабына  
Тобус халлаан ньууругар суох  
Толонноох сырайдаах  
Толомон тойон киһи,  
10570 Абыс халлаан арбаатыгар  
Анаарыллыбатах  
Аһара өтүө киһи кэлбит! — диэтэ.  
Ону истэн баран,  
Орон-орон аайыттан  
Оронон тура обустулар,  
Хапсабай хамсаны буолла,  
Тиэтэл тэрилли буолла,

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Уолусхан он'остуу буолла,  
Иннин кэннэ гыннылар,  
10580 Иһин таһа онордулар.  
Араҕас Айыы Тойон  
Айыы Сыралыман Хотуннуун  
Бэдэр сангынньахтарын<sup>457</sup>  
Нэлэгэйдии кэтэnnэр,  
Үүс киис бэргэхэлэрин  
Өгүйэ ууруннар\*,  
Хангырбастаах тайахтарын  
Таннары тайахтанан,  
10590 Агыс арыаддьыт кыргыттарынан,  
Тобус оруоддьут уолаттарынан  
Тула өтгүлэриттэн өйөтөннөр,  
Анаат халбаннырын астаран,  
Суон боруоктарын  
Туора атыллаан,  
Аата эрэ алтахтаан хааман  
Таһыдыа табыстылар,  
Кинилэр кэннилэриттэн  
Киһи оппокко<sup>458</sup> бары  
10600 Суксуруһан-субуруһан тахсан,  
Уу харахтарынан  
Одуулаан көрөн турдулар.  
Обонньордоох эмээхсин  
Көмүс тордуобунан  
Үөһээ-аллара  
Хаппахтаабыт хаттаһаларын  
Халбарыттаран,  
Симмит харахтарын  
Сэгэттэрэн баран,  
Айаннаан кэлбит дьону  
10610 Атахтарын тумсууттан  
Төбөлөрүн оройугар дылы  
Өрө көрөн туналытан таһаардылар.  
Онно буоллабына  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр  
Кинилэр диэки  
Өрүүлээх манньыат курдук

---

457 Лит.: сабынньахтарын

458 Лит.: орпокко



- 10620 Үөрбүт харабынан  
 Үтүрү-батыры көрөн туран,  
 Сис тутган дьэндэллэн кэбистэ,  
 Өттүк баттанан өрбөллөн кэбистэ,  
 Сото кэбиһэн дьондоллон турда,  
 Хары кэбиһэн ханталлан турда,  
 Үүс киис тириитэ бэргэхэтин  
 Өгүйэли анньынна уонна  
 Ол курдук диэн  
 Өнньүөс үрэх курдук  
 Чөл быраан көхсүттэн таһааран  
 Тыл этэ,  
 Сага сангара
- 10630 Турбута эбитэ үһү:  
 – Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
 Абыс хаттыгастаах  
 Арабас маҕан халлаан  
 Аҕа тойоно,  
 Аан кырдыаҕаһа буолбут  
 Арабас Айыы Тойон  
 Тойон кынным,  
 Айыы Сыралыман Хотун  
 Хотун кынным,
- 10640 Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатыраттар  
 Тойон көгүөттэрим,  
 Үс айыы куо  
 Хотун балыстарым,  
 Хо|о|ддьуктаах бэйэм хонкуйан,  
 Сөһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,  
 Тонобостоох бэйэм нусхайан,  
 Үс хара күлүккүтүгэр  
 Хаптайан тураммын,  
 Дьохуннаах дорообону туттарабын!
- 10650 Түөт уон сыл  
 Бу бүгүннү күн  
 Түмүллэн туолуор дылы,  
 Түүн ааттаахха утуйбакка,  
 Күнүс ааттаахха өрөөбөккө,  
 Амтаннаах аһы аһаабакка,  
 Аал уокка сыламнаабакка,  
 Сымнаҕас оронго сынньаммакка,

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Самыыр түстэбинэ  
Сайын кэлтэбэ диэн,  
10660 Кырыа түстэбинэ  
Кыһын буоллаҕа диэн,  
Аан күдэн тыыннаах  
Адьарай бөбөлөр атамааннарын  
Амнахтаах ааттыктарын арийан,  
Силбиктээх ыллыктарын сэгэтэн,  
Күдэн хара тыыннаах  
Көстүбэт бөбөлөр күтүрдэрин  
Көлбөхтөөх оспуостарын тобулан,  
Күрүҥ оҕус буолаң күрсэн  
10670 Күөннэрин ылан,  
Күрэхтэрин быддьаан,  
Хара оҕус буолан хассан  
Даамнарын ылан,  
Туһааннаах доборбун  
Турар бэйэтин тутан,  
Эт бэйэтин эргитэн  
Ажалан турабын.  
Кэлэр кэмнэргэ,  
Кэнники дьылларга  
10680 Киһи буоларга кэрингэнэбин,  
Ураанхай буоларга уурунабын,  
Ыл буоларга ыраланабын,  
Аал уоту отторго ананабын,  
И|э|римэ дьийэни  
Иччилииргэ этинэбин,  
Төрөтөр оҕону  
Уйалыырга төккөлөнөбүн,  
Иитэр сүөһүнү  
Көрүөлүүргэ эрэнэбин,  
10690 Сымнаҕас оронго  
Сытарга сыаналанабын.  
Ол буоллаҕына  
Суолум тобооһугар,  
Айаным таарымтатыгар  
Ытык урууларбар,  
Ыраас хааннарбар  
Амтаннаах аскытын аһыы,  
Кэскиллээх тылгытын

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- 10700                   Кэпсэтэ кэллим!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Араҕас Айыы Тойон:  
– Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
Үс айыы куо балыстаах  
Үрүн Үөдүйээн бухатыыр  
Оҕоком оҕотоо,
- 10710                   Турар бэйэбэр  
Дорообону туттарабын!  
Ол буоллаҕына  
Абыс атахтаах  
Адьарай бөбөлөрү  
Амнахтаах ааттыктарын арийан,  
Ап-кулахай албастарын адьатан,  
Хара оҕус буолан хассан  
Даамнарын ылан,  
                  Көрүүһүлүүргэ көхтөөх
- 10720                   Көстүбэт бөбөлөрү  
Көлбөхтөөх суолларын тобулан,  
Күрүн оҕус курдук күрсэн  
Күөннэрин ылан,  
Күдэн хара күүстэрин көбүрэтэн  
Күрэхтэрин быддьаан,  
Туһааннаах доборгун  
Турар бэйэтин тутан,  
Эт бэйэтин эргитэн,  
Бу түүрт уон сыл
- 10730                   Туолар түмүгэр  
Суолун тобоһугар тохтоон,  
Айанын таарымтатыгар  
Таарыйан кэлбиккэр  
Сүрэбим үөрдэ,  
Быарым манньыйда,  
Көхсүм кэнээтэ,  
Санаам табылынна!  
Абыс уоммун аччайа туолбутум –  
Абыстаах оҕо курдук аабынным,

- 10740 Тобус уоммун тонхойо туолбутум –  
Тобустаах оџо курдук толкуйданым,  
Оџокком оџотоо,  
Көтүөкэм, күөрэгэйим сыһа! – диэбит.  
Илии тутуһан  
Эйэннэһии буолла<sup>459</sup>,  
Дорообо тутуһан  
Тонходдьуһуу<sup>460</sup> буолла,  
Үөһээ уостарыттан  
Үстүү хамыйах
- 10750 Үүт тахсыар дылы,  
Аллараа уостарыттан  
Алталы хамыйах  
Ары таммалыар дылы  
Омуннаах уураһыһылар буоллулар,  
Сыты сыллаһыһылар буоллулар.  
Ол кэнниттэн буоллабына  
Тарбахтарыттан тардан,  
Илиилэриттэн сиэтэн,  
Аан аһан,
- 10760 Олбох уурталаан  
Олордуталаан кэбистилэр.  
Үрүн түүлээхтэрин барытын  
Үнтү<sup>461</sup> үүрэн хомуйдулар,  
Тунуйдары туттулар,  
Кытарахтары кытардылар<sup>462</sup>,  
Кугас биэ үүтүттэн  
Хойуу таһаардылар,  
Арабас биэ үүтүттэн  
Аарах\* онордулар,
- 10770 Кытыт биэ үүтүттэн  
Кымыс таһаардылар,  
Саалыыр\* биэ үүтүттэн  
Саамал\* онордулар,  
Көбөлчөр\* биэ үүтүттэн  
Көйөлгө\* онордулар;  
Атырдыах туйахтаах

459 Рук.: буолла

460 Лит.: тонходдьуһуу

461 Лит.: үлтү

462 Лит.: кытыардылар

- 10780 Анах<sup>463</sup> сүөһүлэрин  
Хасты хамыйдылар<sup>464</sup>,  
Ырыганнары ыатылар,  
Кытарахтары кытардылар,  
Ажамнары арыылаатылар;  
Кылгас кэм иһигэр  
Кымыстара буоллабына  
Сүүрүктээх  
Сүргэ далай уутун курдук  
Сүрдээхтик элбээтэ,  
Арыыллара буоллабына  
Улуу булгунньахтаабар  
Улаханы мустулар.
- 10790 Онтон буоллабына  
Абыс уон ахта баайтаһын биэлэри\*,  
Тобус уон толуу кур обустары\*  
Биирдэ бүһүм-баһым охтоттоотулар<sup>465</sup>.  
Хаһалаабы хайыталаатылар,  
Быталаабы<sup>466</sup> бысталаатылар,  
Эттээби эриэһтээтилэр,  
Сыалаабы сымайдаатылар.  
Чөһөрө чөһүмү курдук үс түөлбө  
Дирин түһүлгэни таттылар,
- 10800 Арыы тыа курдук  
Аан чэчири астылар,  
Симэхтээх сири<sup>467</sup> иһиттэр  
Сэмизтэтэ биллибэт элбэх сириэдийдэ,  
Талахтаах саар ы[а]бас  
Табыла аабыллыбат элбэх тардылынна,  
Томторболоох чороон айах  
Унуоргута көстүбэт үгүс чуобуйда,  
Бачыгырас ойуулаах мачаачах<sup>468</sup> иһит  
Барбата биллибэт элбэх баараласта,
- 10810 Бычыгыныар ойуулаах бырадаак<sup>469</sup> иһит

463 Лит.: ынах

464 Лит.: хомуйдулар

465 Лит.: охтортоотулар

466 Лит.: бырталаабы

467 Лит.: сири

468 Лит.: матаарчах

469 Лит.: быдараах

- Быстала биллибэт элбэх бытыгыраата.  
 Тобус хаттыгастаах  
 Добун халлаан дойдулаахтары  
 Тура төрөөбүт<sup>470</sup>  
 Дьурайа Суруксут  
 Арабас аркыбатыттан  
 Аахтаран туран барытын ынгырдылар,  
 Абыс хаттыгастаах  
 Арабас мабан халлаанга алаһалаахтары  
 10820 Айыы Танха суруксут  
 Аркыбатын арийтаран туран аахтаран  
 Араддышпакка ынгырдылар,  
 Сэтгэ хаттыгастаах  
 Дьэнкир мабан халлаанга дьиэлээхтэри  
 Сибэки Суруксут  
 Испииһэбин<sup>471</sup> тэниттэрэн туран  
 Сиһилии ситэн ынгырдылар.  
 Болдьообут күннэригэр,  
 Кэмнээбит бириэмэлэригэр  
 10830 Ахсаана аабыллыбат алыс элбэх,  
 Унуоргута көстүбэт олус хойуу  
 Арбаһыттан тэһииннээх,  
 Алгыстаах санаалаах  
 Айыы дьөһөгөй аймаба барыта,  
 Көхсүттэн тэһииннээх  
 Көмүскэстээх санаалаах  
 Күн дьөһөгөй улууһа бүтүннү|ү|  
 Мунһустубуттара үһү.  
 Тобус хаттыгастаах  
 10840 Добун мабан халлаан дойдулаахтарга  
 Бастын түһүлгэни маанылаатылар,  
 Абыс хаттыгастаах  
 Арабас мабан алаһалаахтарга  
 Оттоку түһүлгэни остуоллаатылар,  
 Сэтгэ хаттыгастаах  
 Дьэнкир мабан халлаанга дьиэлэ|э|хтэргэ  
 Атах түһүлгэни анаатылар.  
 Улахан уру|у| буолла,  
 Сылаас сыбаайба буолла,

470 Рук.: төрөөбүт

471 Лит.: испииһэгин

- 10850 Барга малааһын буолла,  
 Ыралаах ыһыах буолла,  
 Курум-татай,  
 Куйаха-силик  
 Омоллоон олобо,  
 Дьэргэстэй ыһыаба  
 Онно үөскээбитэ үһү.  
 Былыты быһа көтөр  
 Быһыйдар онно сырыстылар,  
 Ыркыйы үрдүнэн түһэр
- 10860 Ыстанҕаһыттар онно ыстан-алаатылар,  
 Кырыы ойууру үрдүнэн көтөр  
 Кылыыһыттар онно кылыйбыттар,  
 Түһэлгэбэ<sup>472</sup> тустар  
 Төһүү бөбөлөр онно туһуннулар.  
 Биир ый отут хонугар  
 Уурайбат оонньуу буолла,  
 Уларыйбат уйгу буолла,  
 Быстыбат быйан буолла;  
 Ааспыт\* онно аһаата,
- 10870 Тутайбыт онно салбанна,  
 Көтөх онно уйда,  
 Ырыган онно сыаланна.  
 Отут хонук устатыгар  
 Уулаабыт уйгулара  
 Ончу бүппэтэх,  
 Аһаабыт астара  
 Адьас барамматах.  
 Отут хонук  
 Торолуйа туолбутун кэннигэр
- 10880 Тобус добун халлаан тойотторо,  
 Абыс араҕас халлаан аҕалара,  
 Сэттэ дьэнкир халлаан силиэттэрэ  
 Мунһустан-тобуоруһан тураннар  
 Ол курдук тылы этэ турбуттара үһү:  
 – Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!  
 Абыс хаттыгастаах  
 Араҕас маҕан халлаан  
 Аба тойоно буолбут,

- Аан кырдыбаһа буолбут  
10890 Араҕас Айыы Тойон,  
Айыы Сыралыман Хотун,  
Бу ыралаах ыһыабы онорон,  
Төлкөлөөх түһүлгэни тардан,  
Улахан урууну оҕорон<sup>473</sup>,  
Барҕа малааһыны онорон,  
Сылаас сыбаайбаны тэрийэн,  
Биһигини,  
Албаннаах ааппытын ааттаан,  
Дьонуннаах сурахпытын сураан,  
10900 Амтаннаах аскытын  
Айах тутан аһаппыккытыгар,  
Дьонуннаах чороонгутун  
Тосхойон туран дьонуннаабыккытыгар  
Баскытыттан атаххытыгар дылы  
Махтааттаах баһыыбата тутун!  
Ол кэнниттэн буоллабына  
Иэгэйэр мас экиннээх,  
Куобайар мас холлобостоох,  
Уолар чалбах уулаах,  
10910 Охтор курун мастаах,  
Орохсуйар от кырыстаах  
Отто нуобайдаах  
Дубуй<sup>474</sup> бараан дойду  
Тунальйар ньуура дойдулаах,  
Сир килэрийэр киинэ сирдээх,  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Өлөссүүгэ миинэр  
Үүт маҕан аттаах,  
10920 Үс айыы куо балыстаах  
Үрүг Үөдүйээн бухатыыр,  
Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо буолангыт  
Улахан урууну олохтообут,  
Уһун уйгуну таттарбыт дьон  
Кэнчээригит кэскилэ кэнээтин,  
Отоххут оноруута улааттын!

---

473 Лит.: онорон

474 Лит.: дугуй



- Төрөгөр оёну уйалаан,  
Иитэр сүөһүнү көрүүлээн,  
10930 Сэтгэ улууһу сириэдитин,  
Абыс улууһу адаарытын,  
Тобус улууһу торолутун,  
Ааспыты аһатын,  
Тонмуту итиэрин,  
Тутайбыты салбаан,  
Былтарыйбат быйанга былааһын,  
Кэлтэрийбэт кэһиигэ кэскиллэнин,  
Уларыйбат уйгута олохтонун,  
Чөгөрө чүөмпэ курдук  
10940 Дирин түһэлгэни олохтонун,  
Арыы тыа курдук  
Аан чэчир алаһаланын,  
Тобойдоох сэлэни тууругурдун,  
Туораах кулуну торолутун<sup>475</sup>  
Уу харахтаах  
Утары көрбөтүн,  
Татаар тамахтаах  
Таба дыансаабатын,  
Уон тарбахтаах  
10950 Олус уумматын,  
Ийиэхсит<sup>476</sup> Хотун  
Эрдэбэс улар курдук  
Илэ-бодо энээрдэстин,  
Айыһыт тойон  
Аарыктаах быа курдук  
Чахчы-бааччы аргыстастын<sup>477</sup>,  
Агыс улуус абата аатырын,  
Аба баһын тосту олорун,  
Тобус улуус тойоно сурабырын,  
10960 Уо-хаан олбобор олорун!  
Араддьыйбат албаннаах алгыспытын  
Анаан туран  
Албаатахпыт буоллун,  
Тонолуйбат дыһуннаах тойукпутун  
Туһаннаан туран

475 Рук.: торолутун

476 Рук.: Ийиэхсит

477 Рук.: аргыстастын

- Туойдахпыт буоллун,  
Уруй-уруй<sup>478</sup>,  
Туску буоллун!  
Айхал-айхал,  
10970 Мичил буоллун!  
– диэбиттэрэ эбитэ үһү.  
Үрүг Үөдүйээн:  
– Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!  
Тобус добун маҕан халлаан тойотторо,  
Абыс араҕас маҕан халлаан аҕалара,  
Сэтгэ дьэнкир маҕан халлаан силиэттэрэ,  
Арҕаһыттан тэһииннээх  
Аһынылаах санаалаах  
Айыы дьөһөгөй аймахтара,  
10980 Аан кырдыаҕастарым,  
Аҕа тойотторум,  
Алҕаабыт алгыскыт  
Ааһыллыбат<sup>479</sup> үйэлэр тухары  
Араддьыйбакка ананнын,  
Эппит тылгыт кэскилэ  
Кэнэбэски кэмнэргэ  
Кэнчээри ыччаттарбар  
Кэччирэйбэккэ кэлиэхтин,  
Төлкөлөөбүт төлкөбүт  
10990 Төрүүр ыччаттарбар  
Төлөрүйбэккэ түбэһиэхтин,  
Туойбут тойуккут  
Туһааннаах ыччаттарбар  
Тонолуйбакка тосхойуохтун!  
Аныгы үйэлэргэ даҕаны  
Айар ыччаттарбар  
Аһынылаах санаабытын  
Аччатаайабыт,  
Үүнэр үйэлэргэ даҕаны  
11000 Үөскүүр ыччаттарбар  
Көмүскэтээх өйгүтүн  
Көбүссүтээйэбит\*,  
Уруй-уруй,  
Туску буоллун!

478 Рук.: урууй-урууй

479 Рук.: аһыыллыбат

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

- Айхал-айхал,  
Мичил буоллун!  
– диэбитэ эбитэ үһү.  
Итигирдик кэпсэгэн баран,  
Үс халлаан дьоно
- 11010 Үс ангы үрэллэн,  
Тарбаһан баран хаалбыттар.  
Ол кэнниттэн буоллабына  
Араҕас Айыы Тойонноох  
Кыыстаах күтүөгтэрин  
Баралларын барбалаатылар,  
Уларыйалларын онордулар,  
Тэйэллэрин тэрийдилэр,  
Үксэ-дьүүлэ биллибэт  
Үрүн түүлээби өлүүлээтилэр,
- 11020 Ахса-дьяабыта биллибэт  
Атырдах туйахтаабы анаатылар,  
Тобус уон  
Субан туруйа курдук  
Уолан дьону добуһуолунан  
Тускулаан туттардылар,  
Абыс уон  
Кытыан кыталык курдук  
Кыыс дьахталлары  
Арыалдытынан анаатылар,
- 11030 Ийи иистэнэр,  
Эгэлгэни астыыр  
Эстэрээпнэ дьахтар  
Энньэлээтилэр,  
Эрдэ турар,  
Этэрбэни хомуйар,  
Оһогу оттор,  
Дьиэни сиппийэр  
Нэктэл кулуттаатылар;  
Нэһилиэк тэннинэн тэрийдилэр,
- 11040 Улуус холотунан онордулар,  
Ахсаана биллибэт элбэх  
Ахтыах-саныах  
Албаннаах алгыһынан атаардылар,  
Кэмэ биллибэт элбэх  
Кэскиллээх кэрэ

- Кэпсээнинэн кичэйэн этэн хаалдылар.  
Yöhөө уостарыттан  
Yстүү хамыйах  
Yүт тахсыар дылы,
- 11050 Аллараа уостарыттан  
Алталы хамыйах  
Ары тахсыар дылы  
Омуннаахтык уураһан,  
Сытытык сыллаһан баран  
Айаннаан айдаарбыттар,  
Көһөн көлөдүйдүлэр.  
Сиэр сылгы  
Сиэллээх тириитин  
Тиэрэ тапшыт курдук
- 11060 Сиэги маһан ааттыгынан  
Таннары кутулан,  
Отто дугуй бараан дойдуларыгар  
Түһэн тийэн кэлбиттэрэ:  
Абыс иилээх-сабалаах  
Аан ийэ дойдулара  
Аалай күөбэ аһаарыйбыт,  
Тунаар күөбэ торолуйбут,  
Киис кылаана киэркэйбит,  
Yрүн түүлээхтэрэ
- 11070 Yөскүү сатаан баран  
Өрүкү тыаны\*  
Yнтү үктээн барбытын,  
Өлөкүүт\* тонустара  
Yөлэн үтэлэнэ оморбуттара —  
Yтэһэлэрин маһа баранан  
Yөгүлэһэ оморбуттара үһү;  
Хара түүлээхтэрэ  
Ханыылаһа сатаан баран  
Хара тыаны
- 11080 Хампы үктээн тахсыбытын,  
Хамчаакы тонустара  
Хаарыйан аһы оморбуттара —  
Хаарбахтара хампарыйан  
Хаһытаһа оморбуттара үһү.  
Аан алаһаларыгар  
Айаннаан кэлбиттэрэ,

- Иэримэ д[ь]иэлэригэр  
Тийэн кэлбитгэрэ:  
Дорбоонноох тулаhalара
- 11090 Тобурахсийан көрбөтөх,  
Килбиэннээх тэлгэхэлэрэ  
Киртийэн көрбөтөх,  
Абыс уон көтөх мас аһылыктаах  
Аан күнкүй оһохторо  
Оттуллан турар эбит.  
Ол уот тус иннигэр туран,  
Сырайдаахтан ордук  
Сыркыстаан Куо  
Сүктэн-бохтон кэлбит
- 11100 Кийиит дьахтар быһыытынан,  
Ардахтаах ас\* үрдүн  
Баай хатын төрдө  
Бадаайы<sup>480</sup> хамыйабынан  
Балтаччы баһан ылан  
Барылаччы кутан биэрэ-биэрэ,  
Ол курдук тыл этэ,  
Алгыс алгыы  
Турбута эбитэ үһү:  
— Дьизэ-буо! Дьизэ-буо!
- 11110 Бу аал уот иччитэ,  
Суо хаан оһох дурдалаах,  
Уһун бороуо уоллаах,  
Кылгас кыым кыыстаах,  
Аһаах мас аһылыктаах,  
Үөл мас үтэлээх,  
Курун мас хонуктаах,  
Эскэл тый\* быарын саба  
Хара таас эстэриилээх\*,  
Хаардаах бугул саба
- 11120 Хара көмөр сабаһалаах,  
Харыс бытык,  
Хаччы сото,  
Кыылыыр төбө,  
Алтан чынгырас  
Аан Уххан,

- Түөнэ Моѳол  
Хатан Тэбиэрийэ  
Тойон эһэкэм!  
Кимнээх-хайалаах кэлэн
- 11130 Албан ааппын ангайда диэн  
Атынгырыы көрөр буолаайабын,  
Туох-ханнык кэлэн  
Туһааннаах ааппын туойда диэн  
Туора көрөн  
Тотуоххайар буолаайабын!  
Бу иэримэ дыиэ иччитэ  
Иэрэгэй Бахсы,  
Баарыма дыиэ иччитэ  
Баарабай Бахсы Тойон,
- 11140 Холонгсолоох хотон иччитэ  
Хомпоруун Хотой Хотун,  
Баарабай сэргэ иччитэ  
Маѳан Эскэлиин Тойон!  
Абыс иилээх-саѳалаах  
Аан ийэ дойдум иччитэ  
Аан Чалбарыын,  
Түүлээх ытыс,  
Маѳан түһэгэй,  
Ньэкээ ньи́лбэк
- 11150 Айыы Далбар Хотун эбэкэм!  
Сүүрүктээх сүргэ далай иччитэ  
Хара бырыы тэллэхтээх,  
Борон<sup>481</sup> муох суорѳаннаах,  
Саһыл салахай сыттыктаах  
Күөх Боллох Тойон эһэкэм!  
Ингэрэ далай иччитэ  
Илгэнэ Баай Хотун эбэкэм!  
Кинкил хара тыа кинээһэ,  
Курун хара тыа кулубата,
- 11160 Куоһарыылаах кустуктаах  
Куралай Мэргэн,  
Куошпугу тутар  
Кураѳаччы Сүүрүк,  
Барбыты батыһар

- 11170 Барылыг Кэскил,  
Балым-салым бэриилээх  
Бардам тугуу,  
Бараахы Сүүрүк  
Баай Барыблаах  
Тойон эһэкэм!  
Ойуулаах от иччитэ  
Оһуор-бичик кыргыттар,  
Мандардаах мас иччитэ  
Маған Бақынай уолаттар!  
Бука барыгыт  
Матыспаққа  
Махтааттаах мааныгыт,  
Күнүүлэспэккэ  
Күттүөннээх күндүгүт
- 11180 Буолуохтун диэн  
Аал уотунан айахтаан  
Аһаттабым буоллун,  
Күөх уотунан күөмэйдээн  
Күндүлээтэбим буоллун!  
Бу кимнээх-хайалаах кэлэн  
Биһиги албан ааппытын аһайдабай,  
Аал уотунан аһаттабай диэтэргит,  
Бу ийшиит иринньэххит,  
Аһаппыт арангыт,
- 11190 Оболообут обобут  
Үрдүк тиити  
Үрдүнэн көтөр  
Үүт маған аттаах  
Үрүн Үөдүйээн  
Туһааннаах доһоро,  
Кэскиллээх кэргэнэ,  
Хоонньоһон сытар  
Хотун ойобо  
Сырайдаахтан ордук
- 11200 Сыркыстаан Куо диэн  
Алтан сэргэни анһа,  
Аал уоту отто,  
Алаһа д[ь]иэни атара,  
Төрөтөр обону уйалыы,  
Иитэр сүөһүнү көрүүлүү,

- Туораах кулуну торолута,  
 Тобойдоох сэлэни тууругурда,  
 Киһи төрдүн кэскиллии,  
 Саха төрдүн салайа,
- 11210 Ураанхай төрдүн ууһата,  
 Айыһыт Тойон анабылынан,  
 Иийэхсит<sup>482</sup> Хотун сэрибиэйинэн  
 Кэллим! – диэбитэ эбитэ үһү.  
 Ол кэнниттэн буоллабына  
 Уна диэки улааны охтордулар,  
 Ханас диэки хараны хампарыттылар,  
 Кэтэбэрийн кэрэни кэттилэр,  
 Суол ааныгар суру суулардылар,  
 Быталаабы бысталаатылар,  
 11220 Хаһалаабы хайыталаатылар,  
 Эттээби эриэктээтилэр,  
 Сыалаабы сыымайдаатылар,  
 Арабас биэттэн аарахтаатылар,  
 Кугас биэттэн хойуулаатылар,  
 Кытыт биэттэн кымыстаатылар,  
 Саалыыр биэттэн саамаллаатылар,  
 Көбөччөр биэттэн көйөлгөлөөтүлэр,  
 Эдэр ынахтан этэттээтилэр\*,  
 Өнөрүмэр\* ынахтан үүттээтилэр,
- 11230 Абам ынахтан арыылаатылар,  
 Тунуй ынахтан тунахтаатылар,  
 Тунаар түптэни торуордулар,  
 Тобойдоох сэлэни тууругуттулар,  
 Туораах кулуну торолуттулар,  
 Арыы тыа курдук  
 Аан чэчири астылар,  
 Чөнөрө чүөмпэ курдук  
 Дирин түһэлгэни таттылар,  
 Чороон айабы суобуттулар<sup>483</sup>,
- 11240 Кэриэн айабы кэккэлэттилэр,  
 Мачаачах иһити бааралаатылар,  
 Бырыдаак иһиттэри бытыгыраттылар;  
 Ибиир ыһыабынан\*  
 Иччилэри аһаттылар,

482 Рук.: Иийиэхсит

483 Лит.: чуобуттулар



- 11250 Алдыр-баллыр арылаах  
Ардахтаах астарын үрдүн  
Айах тутан  
Айыылары аһаттылар,  
Уһун уйгуну уулаатылар,  
Ахтаах арыыны аһаатылар,  
Суон мүһэни туттулар,  
Тобус түүннээх күнү быһа  
Тохтообот тунах,  
Уурайбат уйгу буолла,  
Барба малааһын буолла,  
Уһун уруу оһоһулунна.  
Курум-татай,  
Куйаха-силик  
Омолдоон олобо,
- 11260 Дьэргэстэй ыһыаба  
Онно буолбута үһү.  
Улахан оонһуу олохтонно,  
Көһтөөх көр күөддүйдэ<sup>484</sup>,  
Үөрүүлээх үнкүү үмүөрүстэ,  
Ыралаах ырыалар ылланнылар,  
Кэскиллээх кэниэрдэр кэнээтилэр,  
Омуннаах олонхолор оонһоннулар,  
Бытатта быһыйдар сырыстылар,  
Ырабас ыстанаһыттар ыстаналаатылар,
- 11270 Кыыдам кылыһыттар кылыйдылар,  
Кулан куобахчыттар куобахтаатылар,  
Төһүү бөбөлөр туһуннулар,  
Талыы күүстээхтэр тардыстылар,  
Му|н|утуур модьулар көтөбүстүлэр.  
Хонук туолан  
Оонһуу уурайан,  
Олохторун онгостоннор,  
Төрөтөр оболорун уйалаатылар,  
Иитэр сүөһүлэрин көрүөлээтилэр,
- 11280 Кэлэр кэнчээрини кэскиллээтилэр,  
Устунан-кэстинэн  
Ураанхай төрдүн ууһаттылар,  
Саха төрдүн салайдылар,

- Сэтгэ улууһу сириэдиттилэр,  
Абыс улууһу адаарыттылар,  
Тобус улууһу тууругуттулар.  
Киэн дыиэни  
Кинилэр киэптээбиттэрэ үһү,  
Кэтэбэриин орону  
11290 Кинилэр киэргэппиттэрэ үһү,  
Аан-даххан<sup>485</sup> олоххо  
Кинилэр олорбуттара үһү,  
Абыс улуус  
Абата аатырбыттара үһү,  
Тобус улу|у|с  
Тойоно сурабырбыттара эбитэ үһү.  
Билигин баар дьон,  
Биһиги саха норуота  
11300 Хара хааммыт,  
Харбаһын<sup>486</sup> тымырбыт,  
Хаштабай эппит  
Төрөөбүт төрдө,  
11304 Үөскээбит өбүгэтэ  
Кинилэр эбиттэрэ үһү.

---

485 Лит.: аан-дархан

486 Рук.: харбаһы



## ХОС БЫҢААРЫЫЛАР ТЫЛЛАРЫ БЫҢААРЫЫ

- 100 Көңчөх кустаах — **көңчөх** — жирная утка, упитанная на воле за лето [Пек., I т., 1148 стлб.].
- 110 Сар кыллаах — **сарт** — хищная птица из семейства соколиных; летняя птица, меньше коршуна, с немного более светлым оперением; верхняя сторона хвоста рыжая [Пек., II т., 2109 стлб.].
- 136 Илээн чаран хатынгардаах — **илээн, элээн** — икки өттүнэн сэлэлии үүммүт.,
- 158 **Чобочу** — большой сальник жвачных животных [Пек., III т., 3630 стлб.].
- 186 Хаппырыыт манган сылгы — **хаппырыыт** — суолтата быһаарыллыбата.
- 225 Тобус дьуодьалаах тумара хара дойду — **дьуодьалаах** — тобус сиринэн үтэн тахсыбыт.,
- 257 Хонор хаас хонхочобун курдук — **хонхочох** — кутурук унуоҕа.
- 276 **Бытгаламмыттар** — ис уонна бытык сыаламмыттар, уойбуттар.
- 278 **Сыһаабыр** — удовлетворяться, угобзиться, насыщаться [Пек., II т., 2494 стлб. ].
- 283 **Хат таманнан** — тас сыалан.
- 356 Мүөссүн түүлэммиттэр — мүөссүн, — **ньүөрсүн** — сымнабас.
- 408 Дьулабай тусаһалаах — **дьулабай** — ыраас сир.
- 411 **Сэндэнгэлээх** киэн тэлгэһэ — аҕыях мастаах киэн тэлгэһэ.
- 500 **Кырбадаһын** киһи — мындыр киһи.

- 516 Дьарыс хаан ытыс – **дьарыс, дьэрис** – орто кэрингнээх.
- 526 **Тэргэн ый ньэмиэтэ** – толору ый курдук.
- 543 Хаансаардаах муруннаах – **хаансаар** – носовая кость, верхний край носа от переносицы до конца носа, хаансаардаах – носатый, большеносый [Пек., III т., 3314 стлб.].
- 576 **Сукубуой суох** – манна: ханна да суох.
- 592 Бэдэр киэнэ бэлэпчилээбин – **бэлэпчи, бэлэндьик** – два набедренника из двух четверосторонних лоскутов красного или синего сукна или из какого-либо меха, привязывавшиеся в старину достаточными якутами к поясу поверх всего платья [Пек., I т., 428 стлб.].
- 703 Отут болуо оргуньуга – **оргундьук** – окал, окалина железная, осыпающаяся при ковке крицы [Пек., II т., 1862 стлб.].
- 704 Сэттэ болуо чээрэтэ – **чээрэ** – последний остаток чего-либо, обрубок, оскребок [Пек., III т., 3608 стлб.].
- 712 Хаалын балык – **хаалым балык** – киит балык.
- 725 **Баалтааны ох** – дөйүтэр ыарахан мас ох.
- 730 **Сардаана ох** – тимир төбөлөөх ох.
- 836 **Үтүгэт бараан аймажа** – үтүгэн олохтоохторо.
- 871 Орохсуйар от кырыстаах – **орохсуйар** – тэпсиллэр, суол таһаара элбэхтик хаамыллар [СТБКТ, 131 с.].
- 885 Арыы талабын арбааларыгар аддыатан – **арбаалара** – кэнни-лэрэ.
- 886 **Энгэлэйдэрин этитэн** – элэ-была тылларын этитэн.
- 1003 Удурбаччылаах улууһугар – **удурбаччылаах** – инсэлээх-оботтоох, албын-түөкүн, кэрээнэ суох киһи [СТБКТ, 213с.].
- 1223 Бурхааттаах оҥочо көмүс кутуруктаах – **бурхааттаах** – тыаллаах-куустаах.
- 1250 **Амабаччы** – аты салайарга быстах үүн курдук быа [СТБКТ, 18 с.].
- 1269 **Кэп суорун** – страшное жилище, обиталище [Пек., I т., 1036 стлб.].
- 1270 **Кэкэ малаан** – суолтата быһаарыллыбата.
- 1339 Аан дойдугун атаарбаа – **атаарбаа** – көмүскээ, арангаччылаа, үтүнү санаа, аһын [СТБТ, А (I), 628 с.].
- 1487 **Үнгэс тиити** – үнгэс үмүрүк төбөлөөх мас.
- 1527 Түгэх өттө куудумдбулаах – **куудумдбу** – тиит көндөйө.
- 1529 Амнахтаах үөдөн – **амнахтаах** – манна: сабыылаах
- 1722 Курумун бөбөгүн куттаран – **курум** – манна: сулуу
- 1888 **Истэн ингирэстээн** – болбойон истэн, ингеринэн.
- 2069 Лонкуруук көмүс туораажа – **лонкуруук** – улахан, бөдөн.

- 2413 **Халлан ат** – түүр.-монг. *кала, хадагун* диэнтэн төрүтгээх – халан, аяас ат.
- 2424 **Анна дэлбийнэх** – аллараа өтгө киэн.
- 2450 **Иэстиктээххэ уурбат** – манна: тэннээбэт, иэстээх онгорбот.
- 2534 **Нохто** – сүрэх быата, тымыра; сүрэх сыата.
- 2575 **Сыбараат** – сыбар ойуур.
- 2577 **Анхалаат** – анхай сир.
- 2833 **Хашпахтаах хайнах быара** – **хайбахтаах быар** – хара быар.
- 2906 **Чынъргастаах сыктыктарыгар** – **Чынърбастаах** – тыастаах илбиргэстээх.
- 2927 **Көгчөх күүлэйдээн** – көнгүл күүлэйдээн.
- 3763 **Тугул туйахтаммыт** – быстыбыт туйахтаммыт
- 3814 **Элэй-балай эбэдэнин дуонун буолбут** – манна: сүппүт, симэлийбит.
- 3958 **Хасса дыабын** – абааны дойдута.
- 4015 **Дьайаа** – дьайынг, кытыгы.
- 4241 **Айхаат ырыата** – ый-хай ырыа.
- 4243 **Дойгоот тойугун** – доржоон тойук.
- 4258 **Кээлээни** – ойуун абааһыта.
- 4260 **Соххор муоһаны** – ойуун абааһыта.
- 4272 **Ап-хаахай эмэгэт** – ойуун эмэгэтэ.
- 4274 **Чуураан эмэгэт** – ойуун эмэгэтэ.
- 4498 **Хондобой** – хордобой, үрдүк.
- 4721 **Долободонун** – оружие, длинное как тычина, употребляемое в бою [Пек., I т., 734 стлб.].
- 4754 **Дэлэкиир кулгаах** – улахан саллайбыт кулгаах.
- 4992 **Өһүллэбэс үүдэһиннээх** – **үүдэһин** – туттарыы ингиирэ, сутука.
- 5300 **Бэтин** – тугу эмэ, холобур, олох эриирин-мускуурун уйбакка самын [СТБКТ, 48 с.].
- 5296 **Чолбон сулус сүлүннээх** – сүлүн, түүрд. *дьүлүн, шүлүң* – спинной мозг [Пек., II т., 2391 стлб.].
- 5364 **Куйахалаа** – сүөһү, кыыл төбөтүн, сототун уокка кэрээн түүтүн ыраастаа [СТБКТ, 94 с.].
- 5499 **Дапсылый** – туох эмэ сэбинэн-сэбиргэлинэн охсуһардыы тутун-хабын; сэптээх-сэбиргэллээх хотуулаахтык охсус, өстөөххүн үлтү сыс [СТБКТ, 53 с.].
- 5501 **Сөгөлөөн** – сиргэ эбэтэр тордоххо булт бултаан астыырга халынгына тэлгэтиллибит мас мутукчата уонна онно онгоһулар булт малааһына аһылык [СТБКТ, 158 с.].
- 5910 **Санньбын хахханнаан** – манна: тангыннаран

- 6015 **Сүөл** – киши сиэргэ-майгыга сөп түбэспэт, туора диэн толоо-  
хургуон курдук, толоос [СТБКТ, 165 с.].
- 6218 **Үргүннэх** – сүрэх, киши-сүөһү сүрэбин суута [СТБКТ, 218 с.].
- 6227 **Хара чэлкэх былыт** – **чэлкэх** – болезненно-перерожденная  
часть тела, отлежалое место на мясе от худой скотины, про-  
лежни [Пек., III т., 3601 стлб.].
- 6258 **Кэбэй** – слизь, слизистая жидкость [Пек., I т., 1005 стлб.].
- 6473 **Саастык** – орудие, которым режут сено [Пек., II т., 2118 стлб.].
- 6512 **Собоо** – күүһүн олох барана мөхсөн, уһуннук эрэйдэнэн өлөн  
амтана суох эттээх буол [СТБКТ, 155 с.].
- 6586 **Амынньыар** – мас синньигэс лабаата, мутуга [СТБКТ, 19 с.].
- 6625 **Үрэх сүргэ далай** – текучая, как река, вода [Пек., II т., 2407  
стлб.].
- 6641 **Дуут** – манна: улуу.
- 6698 **Чугуулаа** – тохтуу-тохтуу чугаһыр.
- 6786 **Төргөө** – осматривать, поведать, разведывать [Пек., III т., стлб.  
2776].
- 6805 **Ньяарсын** – сыыйыллабас сымнабас, уһун.
- 6805 **Үөрүк** – хаһа, тараһа сыата [СТБКТ, 217 с.].
- 6890 **Кэһиэх** – үүт кыһынньарыгар эбэтэр хойуу ас буһарыгар иһиккэ  
түгүбэр уонна ойбоосторунан сыстан кэриэрэн, хах буола оло-  
рон хаалбыта [СТБКТ, 109 с.].
- 6892 **Саалыр** – харатыны сиэллээх, кутуруктаах, саһархай борон  
[СТБКТ, 139 с.].
- 6904 **Хаһырбастаах тайах** – трость с побрякушками [Пек., III т.,  
3317 стлб.].
- 6925 **Үккэннээн** – манна: онгоруулаан.
- 6959 **Таңгы бэс** – бэс сутукатын дьяарыһа.
- 6961 **Туорум** – четырехугольная серебряная бляха на кожаном по-  
ясе; туорум тиэргэн – загон, как бы составленный из таких  
блях [2828 стлб.].
- 7501 **Хойуорбут ойбон** – тонгон уолбут ойбон.
- 7506 **Арбыһа** – железный инструмент в роде *адалга* для выдалбли-  
вания; железный скобель [Пек., I т., 142 стлб.].
- 7506 **Адалга** – инструмент для долбления дерева [Пек., I т., 27 стлб.].
- 7512 **Сугаакы** – аһылыга куһаһаныттан быста ырбыт, сугаабыт  
[СТБКТ, 163 с.].
- 7514 **Хамсык** – хворь скота с поносом, язва [Пек., III т., 3290 стлб.].
- 7593 **Хабарбаһыт** – болезнь, поражающая горло, горловая чахотка  
[Пек., III т., 3213 стлб.].

- 7642 **Бордуоһун** – тальниковый ремешок, коим прошивается горшок в местах с трещинами [Пек., I т., 500 стлб.].
- 7643 **Чой күөс** – твердый и звонкий горшок [Пек., III т., 3631 стлб.]; **чонголох** – маленькая посуда [3644 стлб.].
- 7761 **Добуур, догуур** – силки, птицеловные петли, нарочно для того сделанные [730 стлб.].
- 8008 **Холтуун** – сынсыйарга анаан мэлилибит табабы ильдэ сылдыр кыра иһит [СТБКТ, 231 с.].
- 8065 **Бэһэл** – хойукка диэри кыайан улаапат, сиппэт, намыһах; **бэрдьигэс** – ситэ илик кыра бэс [СТБКТ, 48 с.].
- 8177 **Кылыа** – чорбойон эбэтэр туора үүнэн тахсыбыт тиис [СТБКТ, 103 с.].
- 8355 **Эндиэ** – албас, сыһа-халты.
- 8525 **Дьуос (дьуорс, дьуорус) балык** – хаахынай балык.
- 8739 **Бар дьабыл** – улахан хотой [СТБТ, Б (II), 191 с.].
- 8928 **Арыгах (арангах, арынгах) мас** – силистиин түөрүллэн, иннэри түспүт мас [СТБТ, 572 с.].
- 8933 **Түнгэри сүргүөхтээх** – таннары тонобос унуохтаах.
- 8996 **Тэлэнгэс туос** – тэллибит туос.
- 9145 **Хатыр** – красновато-белый, как береста [Пек., III т., 3410 стлб.].
- 9317 **Дьэгин** – хангас өтгө, манна: түктэри өтгө.
- 9501 **Куйоалаах манкы** – куйуур чаастара.
- 9587 **Агар** – тут, онор.
- 9822 **Өнньүөс** – өрүс, үрэх хочотугар уһун синньигэс уулаах хотол, сырыынна эниэлээх үрэх [СТБКТ, 133 с.].
- 10087 **Кэнтик** – палочка или кол, которым натягивают конец волосяного шнура, прикрепленного к колпачку (томторук), надеваемому на самый конец «взвода» и удерживающему натянутую тетиву лука-самострела [Пек., I т., 1031 стлб.].
- 10088 **Осхор** – древко стрелы с железным вилообразным острием на переднем конце и с вырезкою на заднем, которая надевается на тетиву [Пек., II т., 1891 стлб.].
- 10106 **Орудьдьут, оруолдьут, арыалдьыт** – прислужник, приближенный раб [Пек., II т., 1880 стлб.].
- 10305 **Мөгүрүк, мөнгүрүк** – үөр ; **үс мөгүрүк сүөһү** – 45-90 төбө сүөһү [Пек., II т., 1612 стлб.].
- 10398 **Кын-аттар (кылын, кынна)** – родственники жены, отец жены, тесть [Пек., II т., 1388 стлб.].
- 10425 **Халаанный хаама** – таах хаама.

- 10472 **Туос өкөчөнүнэн чонкучахтаан** – наар бөтөрөнүнэн ойуок-калаан.
- 10586 **Өгүйэ уур** – өрө тута, үрдүнэн уур.
- 10769 **Аарах** – приправа из парного или вареного молока и из сливок к *ундаану* (*ымдаан*) [Пек., I т., 138 стлб.].
- 10773 **Саамал кымыс** – көөнньөрбүт иһиттэн атын иһиккэ уларытан сөрүүннэ ууруллубут кымыс [СТБКТ, 139 с.].
- 10774 **Көбөчөр** – сылгы өнгүн арааһа: күөхтүнгү борон [СТБКТ, 86 с.].
- 10775 **Көйөргө** – кымыс аһытыгыта [СТБКТ, 87 с.].
- 10791 **Аахта байтаһын биэ** – отгулявшаяся яловая, не жеребившаяся кобыла [Пек., I т., 208 стлб.].
- 10810 **Быдараах** – маленькое берестяное лукошко [Пек., I т., 603 стлб.].
- 11002 **Көбүстүйбүт** – санаата түспүт.
- 11071 **Өрүкү тыа** – хойуу, сахсархай, киэн тыа.
- 11073 **Өлөкүүт** (өлөбүүт, өлөмүүт) – алеут, алеутский народ [Пек., II т., 1932 стлб.].
- 11103 **Бадьаа** – уһун уктаах мас хомуос [СТБКТ, 26 с.].
- 11117 **Эскэл тый** – жирный, молоком матери откормленный сосун-однолеток [Пек., I т., 310 стлб.].
- 11118 **Хара таас эстэриилээх** – чокуурдаах.
- 11229 **Өнгөрүмэр, өнгүрүмэр** – үс-түөрт саастаах [Пек., II т., 1953 стлб.].





## АНАЛ ААТТАР БИЙИННЬЫКТАРА

**Аал Дууп Мас** – орто дойду ытык маһа. 213, 2170.

**Аан Айаады** – Лабыа Лабысха обонньоро үчүгэйн хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8713.

**Ады-Будь (Айы Тойон уола Ады-Будь)** – Лабыа Лабысха обонньоро үчүгэйн хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8689.

**Айгырдаан Куо** – Сээккээн Сэһээн эмээхсинин хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8638.

**Айталы Куо** – Үрүн Үөдүйээн үс балтыттан ортолоро. 664, 8632.

**Айы Дархан Хотун** – Ала Туйгун бухатыр ийэтэ. 7874.

**Айы Дьабалыман Тойон** – Ала Туйгун бухатыр аҕата. 7873.

**Айы Дьаргыл удабан** – үөһээ дойду удабана. 7074, 7085, 7103, 7180.

**Айы Дьөһөгөй аймаба, Күн Дьөһөгөй улууһа** – орто дойдуга олохтоох дьон-сэргэ. 10833.

**Айы Сыралыман Хотун** – Сыркыстаан Куо ийэтэ. 2847, 3125, 3173, 8431, 8657, 9599, 9735, 10397, 10582, 10891.

**Айы Танха суруксут** – Үрүн Үөдүйээн уонна Сыркыстаан Куо урууларыгар абыс хаттыгастаах араҕас маҕан халлаанна алаһалаахтары ыһыралларыгар аркыбатын арыттаран аахтарбыт суруксуттара. 10820.

**Алаанай уус** – абыс уус төрдө. 4794, 4903, 5140, 5166.

**Ала Мондобой удабан** – Үрүн Үөдүйээнни ыаллы олорор айы икки абааһы анардаах удабан. 1175, 1267, 1292, 1362, 1424, 3837, 3850, 3936.

**Ала Туйгун бухатыр** – Үрүн Үөдүйээн Дьыгэ-баабаттан быһһаабыт айы бухатыра. 7877, 8698.

**Аллаах Кыыргай** – Күөгэлдѳын удаѳаны арыаллыыр «айанын аргына», көрүүлэнэр тойугар ахтыллыбыт анал аат. 4276.

**Араат байбал** – орто дойду байѳала. 1091.

**Арабас Айыы Тойон** – Сыркыстаан Куо аѳата. 2846, 3172, 3476, 8430, 8655, 9598, 9733, 10396, 10411, 10520, 10581, 10636, 10701, 10890, 11013.

**Ардьамаан-Дьардьамаан** – Сыркыстаан Куону уорар тонус ойууна. 8518, 8796, 8754, 8771, 8780, 8849, 9078, 9195, 9229, 9297, 9331, 9358, 9455, 9477, 9488, 9606, 9760, 9769, 9847, 9883, 10010, 10039, 10062, 10141, 10164, 10193, 10199, 10215, 10245, 10272, 10317, 10368.

**Арсан Дуолай** – аллараа дойду абааһыларын аѳа баһылыктара. 6639, 6658.

**Баай Барыылаах Тойон** – тыа, булт-алт иччитэ. 11157, 11169-11170.

**Баарабай Бахсы Тойон** – баарыма дьѳѳ иччитэ. 11139.

**Балыксыт Бакаанай** – Хополуот Куһаѳан уол аѳата. 5904.

**Бурхааттаах Буура Дохсун** – Үрүн Үөдүйѳѳн Дьѳѳгѳ-баабаттан быыһаабыт айыы бухатыыра. 9787, 9895, 9935.

**Дэлбѳѳ Ийѳѳхсит Хотун** – Үрүн Үөдүйѳѳн ийѳѳтѳ. 1934, 2329, 8277, 8366.

**Дьурайа Суруксут** – Үрүн Үөдүйѳѳн инитѳ. 8280, 8347, 8415, 8486, 8716, 10815.

**Дьѳѳгѳ-бааба** – абааһы кыыһа. 7517, 7678, 7705, 7737, 7778, 7884, 7805, 7957.

**Дьѳѳргѳстѳѳ (ыһыаѳа)** – улахан уруу ыһыаѳа тѳриллибитин хохуйарга ахтыллар анал аат. 10855, 11260.

**Илгѳнѳ Баай Хотун** – далай иччитѳ. 11157.

**Иѳрѳгѳѳ Бахсы** – иѳримѳ дьѳѳ иччитѳ. 11137.

**Кѳкѳѳнѳѳ уус** – Үрүн Үөдүйѳѳнѳнѳн кѳѳтгѳѳѳбит уус. 4939.

**Кѳмѳс Чѳѳччѳ (Күн Тойон уола Кѳмѳс Чѳѳччѳ)** – Лабыа Лабысха ѳѳннѳѳѳѳѳ ѳчѳгѳѳн хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8683.

**Кѳмѳс Дулла хайата** – ѳрѳт мындаатыгар Күөгѳлдѳн удаѳан олох-томмут, күн тѳрѳѳн-ѳѳскѳѳн тахсар хайата. 1434, 1821, 3967, 3982.

**Күн Чалбарыын Хотун ѳбѳ (Аан Алаачын Айыы далбар, Ньѳкѳѳ ньилбѳк, Тѳѳлѳѳх ытыс, Маѳан тѳнѳгѳѳ, Күн Чалбарыын Хотун ѳбѳ; Айыы Далбар Хотун)** – аан дойду иччитѳ. 2221, 2774.

**Күөгѳлдѳн удаѳан** – Күн тойон кыыһа, Үрүн Үөдүйѳѳн ыкса олоор ыала. 1437, 2005, 3970, 3985, 3989, 4119, 8620.

**Күѳх Боллох Тойон** – далай иччитѳ. 11155.

**Күрбѳѳѳ Мѳргѳн** – Күөгѳлдѳн удаѳан «кѳтѳр кыната», көрүүлэнэр тойугар ахтыллыбыт анал аат. 4280.

**Кыкыллаан ойуун** – ѳѳнѳѳ дойду ойууна. 6737.

**Кытаатай Бахсы** – кыһалаах кырдыбаһа, уустар баһылыктара. 4798, 4907, 4923, 4942, 5038, 5059, 5144, 5170, 8316.

**Кыталыктаах Эбэ Хотун** – орто дойду сирэ-дойдута, Үрүн Үөдүйээн кыстык дойдута. 1503.

**Лабыа Лабысха** – үс сибири торбо сиигин сииктиир, туос аранатын араналыыр, бири биэс уон салаатын бичиктээн билэр кырдыбаас саастаах офонньор эмээхсинэ, ардыгар Сээккээн Сэһэн аатыгар бииргэ ахтыллар. 8554, 9226, 9510, 10159.

**Маған Бакынай уолаттар** – мас иччилэрэ. 11174.

**Маған Эскэлиин Тойон** – сэргэ иччитэ. 11143.

**Мэриэт Мэргэн** – Лабыа Лабысха офонньоро үчүгэйин хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8710.

**Нуура Нусха** – Үрүн Үөдүйээн үс балтыттан абаастара. 660, 900, 1458, 1582, 8635.

**Обо Тулайах (Ороһулаан төрөөбүт Обо Тулайах)** – Лабыа Лабысха офонньоро үчүгэйин хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8704.

**Омоллоон (олобо)** – улахан уруу ыһыбаа тэриллитин хохуйарга ахтыллар анал аат. 10854, 11259.

**Омухал Баай Тойон** – Эриэндэл Мэргэн абата. 7947.

**Оһуор-бичик кыргыттар** – от иччилэрэ. 11172.

**Өкүйдээни Куо** – Сээккээн Сэһээн эмээхсинин хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8644.

**Өлүү Күөдүпчү ойуун** – аллараа дойду ойууна. 6666.

**Өлүү Күп Дьагсаат ойуун** – Тимир Суодуйа абата. 1543, 1687, 2433, 7242.

**Өһөх Кыырдай ойуун** – Ардымаан-Дьардымаан тааһа. 8864, 9236, 9289.

**Өргөннөөх Эбэ Хотун** – орто дойду сирэ-уота, Үрүн Үөдүйээн сайылыыр толооно. 1505.

**Садара мөбөй кыыл** – Уйук Хара Маска оболонор Ардымаан-Дьардымаан ийэ кута. 8842, 9027, 9042.

**Сибиир (Кэтит Сибиир, Орто Сибиир, Торуой Сибиир)** – сир ийэ, орто дойду. 20, 34, 51, 1097, 1301, 1304, 1498, 1501, 4958, 4961, 8650, 10148.

**Сибэки суруксут** – Үрүн Үөдүйээн уонна Сыркыстаан Куо урууларыгар сэттэ хаттыгастаах дьэнкир маған халлаанна дьиэлээхтэри ынрыралларыгар испиһэгин тэниттэрэн туран аахтарбыт суруксуттара. 10825.

**Симэхсин эмээхсин** – Арабас Айыы Тойонноох этэрбэс хомуйар, уот оттор, дьиэ сиппийэр нэктэл кулуттара. 10438.

**Сирэлимэ уус** – сэттэ уус төрдө. 5138, 5164.

**Сорук Боллур уол** – Арабас Айыы Тойонноох сорукка сылдыар уол-лара. 10528, 10531.

**Субуйа Сүүрүк** – Күөгэлдьин удааны арыаллыыр «суолун доборо», көрүүлэнэр тойугар ахтыллыбыт анал аат. 4278.

**Сыралыма Куо** – Сээккээн Сэһээн эмээхсинин хохуйарыгар ахтыл-лар анал аат. 8641.

**Сыркыстаан Куо** – айыы кыһа, Үрүг Үөдүйээн анала, кэргэн ылар кыһа. 2484, 2854, 3095, 3541, 4603, 5477, 5511, 5681, 5771, 6780, 7250, 7393, 8433, 8661, 8752, 9605, 9739, 10492, 10562, 10924, 11099, 11201.

**Сээккээн Сэһээн (Харыс бытык, Хаччы сото, Сээккээн Сэһээн, Ла-быа Лабысха, Танха Билик)** – үс сибири торбо сиигин сииктиир, туос арангатын араналыыр, бири бис уон салаатын бичиктээн бил-лэр кырдыбас саастаах оҕоньбор. 7575, 8553, 8886, 9139, 9226, 9510, 10159.

**Таан Тараты** – аллараа дойду сирэ-дойдута. 6233.

**Тимир Суодуя** – абааһы бухатыыра. 1557, 1701, 2453, 2494, 3419, 3517, 3585, 4045, 4374, 4582, 5283, 5803, 6044, 6101, 6261, 6354, 6462, 6469, 6750, 6947, 7022, 7089, 7187, 7222.

**Тимир Тингийэ уус** – Тимир Суодуя ыччат тэрийэр ытык сэбин сатаан онорботох уус. 5610, 5653.

**Тимир Тымылайка (Ангаар харах, Анныы тумус, Дэгийэ тыгырах, Дэлэкир кулгаах Тимир Тымылайка)** – нүкэн бараан дойду түгүбэр ордуулаах абааһы кыһа. 4755, 4838.

**Тоһобос уус** – тобус уус төрдө. 4796, 4905, 5142, 5168.

**Түүрэй Дохсун** – Күөгэлдьин удаан «сүүрэр атаба», көрүүлэнэр тойугар ахтыллыбыт анал аат. 4282.

**Уйук Хара Мас** – Уот Сизэрэ Байбал орто арыытыгар үүнэр, отут улуу ойуун кута-сүрө оҕолонон тахсар отут салаалаах маһа. 4229, 4256, 8837, 9021, 9049, 9075.

**Улаанньыа Куллуруут** – Үрүг Үөдүйээн үс балтыттан кыралара. 667, 8647.

**Улук Баай Хотун** – Эриэндэл Мэргэн ийэтэ. 7948.

**Улуу Суорун Тойон** – үөһээ дойду абааһыларын аҕа баһылыктара. 311, 6685, 6705, 6720.

**Уордаах Дьөһөгөй Тойон** – Үрүг Үөдүйээн аҕата. 1933, 2325, 8274, 8362.

**Уот Күөдүчү уус** – Тимир Суодуя ыччат тэрийэр ытык сэбин онотторбут ууһа. 5758, 6125.

**Уот Сизэрэ Байбал** – отут күннүк сиртэн олодуйан охсуллар уораан-наах уот байбал. 8528, 8831, 8915, 8940, 8948, 8960, 9062.

**Унук Дуомуку** – Лабыа Лабысха оџонньоро үчүгэйн хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8695.

**Ухун Турантай эмээхсин** – абааһы дьахтарын атамаана. 5822, 5866, 5879, 5883, 6321.

**Үрүмэччи Куо** – Сээккээн Сэһээн эмээхсинин хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8629.

**Үрүн Айыы Тойон** – үс сибиир тойоно, үрдүк айыылар аар баһылыктара. 3875.

**Үрүн Үөдүйээн** – сүрүн герой, айыы аймағын арангаччылааччы. 610, 792, 1116, 1146, 1311, 1348, 1416, 1563, 1668, 1765, 1818, 1878, 1999, 2095, 2238, 2307, 2500, 2744, 2926, 2979, 3110, 3211, 3306, 3328, 3402, 3439, 3460, 3493, 3509, 3656, 3693, 3715, 3748, 3918, 4007, 4080, 4158, 4365, 4412, 4495, 4550, 4621, 4705, 4812, 4969, 5047, 5066, 5157, 5318, 5373, 5389, 5475, 5574, 5581, 5850, 6039, 6089, 6095, 6455, 6485, 6514, 6759, 6794, 6858, 6914, 6973, 6983, 7055, 7088, 7115, 7184, 7255, 7349, 7612, 7674, 7722, 7772, 7828, 7858, 7911, 7934, 7979, 8016, 8082, 8105, 8146, 8312, 8336, 8373, 8409, 8493, 8567, 8728, 8761, 8764, 8768, 8792, 8874, 8884, 8925, 9136, 9392, 9444, 9525, 9580, 9661, 9679, 9740, 9768, 9838, 9906, 9924, 9985, 10092, 10133, 10279, 10387, 10614, 10708, 10921, 10972, 11194.

**Үс Үөкэт-Дьүөкэт бухатырдар** – Сыркыстаан Куо убайдара, абыс халлаан харабыллара, тоџус халлаан чособуойдара. 2467, 2784, 2852, 3178, 3520, 3619, 3648, 10640.

**Хаан Тангара** – Харьлыы Сүүрүк аџата. 7079, 8691.

**Хаан Харгыя аартык** – аллараа дойдуга айанныыр аартык. 4725, 5249, 6409.

**Харылыы Сүүрүөк** – Үрүн Аар Тойон уураабын толорооччу. 7081, 8692.

**Хатан Тэбиэрийэ** – уот иччитэ. 11127.

**Хомпоруун Хотой Хотун** – бу олоухоџо хотон иччитэ. 11141.

**Хополуот Куһаџан уол** – Үрүн Үөдүйээн Ухун Турантай эмээхсиннэ кэлэригэр дьүһүн кубулуйбут уола. 5877.

**Чуобурдаан Куо** – Сээккээн Сэһээн эмээхсинин хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8626.

**Чыгыныыр Дьылџа Хаан Тойон** – буруйдааџы тумуннарбакка сүрдээхтик дьүүлүүр, киһи инники дьылџатын быһаарар үрдүк айыылартан биирдэрэ. 210, 5828, 6316, 9556, 9659, 9665, 9867, 9891, 9915, 9971, 9974, 9994, 10036, 10067, 10139, 10185, 10241, 10277, 10312, 10363.

**Ылбаддын Куо (Ыйбалдын Куо)** – Сээккээн Сэһээн эмээхсинин хохуйарыгар ахтыллар анал аат. 8623.

**Ынаайы Боотур (Ый Тойон уола Ынаайы Боотур)** – Лабыа Лабысха оџонньоро үчүгэйн хонуйарыгар ахтыллар анал аат. 8686.

**Ынырыктаах Ытык Солуньай удабан** – Тимир Суодуйа бухатыыр ийэтэ. 1545, 1689, 2435, 4033, 7245.

**Ытык Дулла хайата** – тэллэбэр Ала Мондой удабан арбахтаммыт, ый төрөөн-үөскээн тахсар хайата. 1170, 1265, 1357, 1421, 3833.

**Эриэндэл Мэргэн (Элэмэс кулун аттаах Эриэндэл Мэргэн)** – Үрүн Үөдүйээн Дьигэ-баабаттан быһаабыт айбы бухатыыра. 7950, 8701.

**Эр Соботох (Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботох)** – Лабыа Лабысха оџонньоро үчүгэйн хонуйарыгар ахтыллар анал аат. 8707.



## НУУЧЧАЛЫЫТТАН КИИРИИ ТЫЛЛАР

| №  | Кирири тыл | Тылбаана | Туттуллубут ахсаана |
|----|------------|----------|---------------------|
| 1  | аалай      | алый     | 11                  |
| 2  | акалаат    | оклад    | 1                   |
| 3  | арааһынай  | разный   | 2                   |
| 4  | аркыыба    | архив    | 13                  |
| 5  | арсыын     | аршин    | 12                  |
| 6  | артыал     | артель   | 5                   |
| 7  | атамаан    | атаман   | 23                  |
| 8  | баабырыкы  | фабрика  | 1                   |
| 9  | баара      | пара     | 2                   |
| 10 | баата      | вата     | 1                   |
| 11 | баахта     | вахта    | 2                   |
| 12 | бабаарына  | поварня  | 1                   |
| 13 | балаакка   | палатка  | 3                   |
| 14 | балаас     | палач    | 3                   |
| 15 | баранаак   | варнак   | 3                   |
| 16 | бииккэ     | вилка    | 1                   |
| 17 | бирикээс   | приказ   | 5                   |
| 18 | бирисээгэ  | присяга  | 3                   |
| 19 | биричинэ   | причина  | 1                   |
| 20 | бириэмэ    | время    | 5                   |
| 21 | бирээдэк   | порядок  | 1                   |
| 22 | биэрэк     | берег    | 3                   |
| 23 | биэрэстэ   | верст    | 2                   |

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

| №  | Кирири тыл   | Тылбааһа      | Туттуллубут ахсаана |
|----|--------------|---------------|---------------------|
| 24 | биэскэлээ    | от сл. вес    | 1                   |
| 25 | биэтимэс     | ведомость     | 1                   |
| 26 | бокулуом     | поклон        | 2                   |
| 27 | бороболуоха  | провода       | 1                   |
| 28 | боробуой     | пробой        | 1                   |
| 29 | боруок       | порог         | 7                   |
| 30 | бостобуой    | почтовый      | 3                   |
| 31 | бөрөстүөл    | престол       | 1                   |
| 32 | буулдьа      | пуля          | 5                   |
| 33 | буут         | фунт          | 6                   |
| 34 | буобура      | бобр          | 1                   |
| 35 | буолунай     | вольный       | 1                   |
| 36 | буочука      | бочка         | 3                   |
| 37 | бүлүүдэ      | блюде         | 2                   |
| 38 | былаан       | план          | 5                   |
| 39 | былаат       | платок        | 1                   |
| 40 | быраат       | брат          | 6                   |
| 41 | бырастыы     | манна: прощай | 20                  |
| 42 | бырыпаһай    | пропаший      | 2                   |
| 43 | быыбар       | выбор         | 2                   |
| 44 | бэлбэриэт    | вельвет       | 1                   |
| 45 | бэрэбинэ     | бревно        | 1                   |
| 46 | бэстэлиэнэй  | последний     | 1                   |
| 47 | дарыы гына   | от сл. дарить | 2                   |
| 48 | догобуор     | договор       | 15                  |
| 49 | долуй        | дой           | 8                   |
| 50 | допоруос     | допрос        | 4                   |
| 51 | дорообо      | здорово       | 15                  |
| 52 | дуобат       | доведь, дамка | 3                   |
| 53 | дуоһунас     | должность     | 2                   |
| 54 | дэриэтинньик | еретик        | 2                   |



## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

| №  | Кирири тыл   | Тылбааһа         | Туттуллубут ахсаана |
|----|--------------|------------------|---------------------|
| 55 | дэһээтинньик | десятник         | 1                   |
| 56 | дьяакыр      | якорь            | 4                   |
| 57 | дьяама       | яма              | 2                   |
| 58 | дьяарбан     | ярмонка, ярмарка | 13                  |
| 59 | испийһэк     | список           | 1                   |
| 60 | истиэнэ      | стена            | 3                   |
| 61 | кинээс       | князь            | 1                   |
| 62 | кириибинньик | гривна           | 2                   |
| 63 | кирпииччэ    | кирпич           | 1                   |
| 64 | коруонка     | коральки         | 1                   |
| 65 | көлүөс       | клест            | 1                   |
| 66 | көлүөсэ      | колесо           | 1                   |
| 67 | кулуба       | глава            | 4                   |
| 68 | кумаар       | комар            | 5                   |
| 69 | кумагы       | бумага           | 1                   |
| 70 | куудара      | кудри            | 2                   |
| 71 | кылаабынай   | главный          | 3                   |
| 72 | кырааска     | краска           | 4                   |
| 73 | кырабыай     | кривой           | 1                   |
| 74 | кырасыабай   | красивый         | 4                   |
| 75 | кытаайка     | китайка          | 1                   |
| 76 | кэриэс       | крест            | 2                   |
| 77 | кэриэстик    | крестик          | 5                   |
| 78 | лаадан       | ладан            | 5                   |
| 79 | накаас       | наказ            | 1                   |
| 80 | лиэһэй       | леший            | 3                   |
| 81 | луом         | лом              | 3                   |
| 82 | манньят      | монета           | 3                   |
| 83 | миинтэһпэ    | винтовка         | 3                   |
| 84 | моруос       | мороз            | 1                   |
| 85 | мотуок       | моток            | 3                   |

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

| №   | Кирири тыл   | Тылбааһа  | Туттуллубут ахсаана |
|-----|--------------|-----------|---------------------|
| 86  | муора        | море      | 3                   |
| 87  | мэхэмээн     | безмен    | 1                   |
| 88  | мэтириэт     | портрет   | 6                   |
| 89  | мээчик       | мячик     | 6                   |
| 90  | наара        | нара      | 2                   |
| 91  | нэһилиэк     | наслег    | 1                   |
| 92  | ньуоска      | ложка     | 3                   |
| 93  | одбунаас     | одинец    | 2                   |
| 94  | ороскуот     | расход    | 3                   |
| 95  | ороспуй      | разбой    | 23                  |
| 96  | ороспуонньук | разбойник | 5                   |
| 97  | оспуос       | взвоз     | 11                  |
| 98  | остоолбо     | столб     | 4                   |
| 99  | осторуок     | острог    | 3                   |
| 100 | остуол       | стол      | 6                   |
| 101 | остуорас     | сторож    | 2                   |
| 102 | өрүүл        | орел      | 10                  |
| 103 | панаар       | фонарь    | 5                   |
| 104 | саакымат     | шахмат    | 2                   |
| 105 | саамай       | самый     | 2                   |
| 106 | сарааса      | зараза    | 1                   |
| 107 | сибиидэ      | свита     | 2                   |
| 108 | сибэтиэй     | святой    | 1                   |
| 109 | сиилинэй     | сильный   | 7                   |
| 110 | силиэн       | член      | 2                   |
| 111 | сэмиэт       | смерть    | 1                   |
| 112 | симэчи       | свечи     | 5                   |
| 113 | сиэрэ        | сера      | 11                  |
| 114 | содоом       | содом     | 1                   |
| 115 | сокуон       | закон     | 17                  |
| 116 | солко        | шелк      | 16                  |

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

| №   | Кирири тыл | Тылбааһа    | Туттуллубут ахсаана |
|-----|------------|-------------|---------------------|
| 117 | сомуок     | замок       | 1                   |
| 118 | сотуун     | шатун       | 1                   |
| 119 | сукуна     | сукно       | 1                   |
| 120 | суобас     | совесть     | 2                   |
| 121 | сурунаал   | журнал      | 1                   |
| 122 | суут       | суд         | 3                   |
| 123 | сыбаайба   | свадьба     | 2                   |
| 124 | сыынка     | цинга       | 1                   |
| 125 | сэлээппэ   | шляпа       | 1                   |
| 126 | сэмиэтэ    | смета       | 1                   |
| 127 | толкуй     | от сл. толк | 21                  |
| 128 | торгуомсук | торговщик   | 1                   |
| 129 | торуой     | второй      | 1                   |
| 130 | түрмэ      | тюрьма      | 18                  |
| 131 | түрүкүө    | трико       | 1                   |
| 132 | укаас      | указ        | 2                   |
| 133 | укулаат    | уклад       | 6                   |
| 134 | уочарат    | очередь     | 1                   |
| 135 | хаалтыс    | галстук     | 1                   |
| 136 | хамчаакы   | камчатка    | 2                   |
| 137 | хандалы    | кандалы     | 2                   |
| 138 | хорууда    | корыто      | 1                   |
| 139 | хурустаал  | хрусталь    | 1                   |
| 140 | чааскы     | чашка       | 2                   |
| 141 | чиэрэс     | через       | 7                   |
| 142 | чочобуой   | часовой     | 4                   |
| 143 | чөмчүүк    | жемчуг      | 1                   |
| 144 | чугуун     | чугун       | 11                  |
| 145 | чуулаан    | чулан       | 8                   |
| 146 | чэрэниилэ  | чернила     | 4                   |
| 147 | ырай       | рай         | 4                   |

## ҮРҮГ ҮӨДҮЙЭЭН

| №   | Кирии тыл  | Тылбааһа    | Туттуллубут ахсаана |
|-----|------------|-------------|---------------------|
| 148 | ыстаал     | сталь       | 4                   |
| 149 | ыстаан     | штаны       | 2                   |
| 150 | эбээһинэс  | обязанность | 7                   |
| 151 | эппиэт     | ответ       | 8                   |
| 152 | эриэхэ     | орех        | 1                   |
| 153 | эстэрээшпэ | стряпуха    | 2                   |



## КЫЛГАТЫЫЛАР

Лит. – литературнай нуорма.

Пек. – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. В 3 томах, 1959.

Рук. – рукописка.

ССНК – Саха сиринээби научнай киин.

СТБТ – Саха тылын быһаарыылаах тылдыгыта. Толковый словарь якутского языка / под. ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2004; 2010.

т. – том.

с. – сирэй.

стлб. – столбец.

эргэр. – эргэрбит тыл.



## ТУҤАНЫЛЛЫБЫТ ЛИТЕРАТУРА

1. Васильев, Г.М. Якутское стихосложение. – Якутск : Кн. изд-во, 1965. – 126 с.
2. Дмитриев, П.Н. Эпические формулы и олонхо // Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока : мат. Всесоюз. конф. фольклористов. – Якутск : ЯФ СО АН СССР, 1977. – С. 118-120.
3. Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М. : Наука, 1980. – 375 с.
4. Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. – Новосибирск : Наука, 2000. – 192 с.
5. Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – М. : Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1983. – 246 с.
6. Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1974. – 727 с.
7. Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов. – Якутск, 1982. – 123 с.
8. Илларионов, В.В. Эпические формулы и типические места в якутском эпосе // Язык–миф–культура. – Якутск, 1988. – С. 71-78.
9. Конунов, А.А. Стилевое варьирование в героических сказаниях Н. Улагашева (на фоне алтайской эпической традиции) : автореф. на соиск. ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика. – М., 2008. – 1,0 п.л.
10. Никифоров, В.М. Стадии эпических коллизий в олонхо: формы фольклорной и книжной трансформации. – Новосибирск : Наука, 2002. – 208 с.
11. Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.

12. Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М. : Наука, 1974. – 402 с.

Тылдыттар:

1. Афанасьев, П.С., Воронкин, М.С., Алексеев, М.П. Саха тылын диалектологической тылдыта. – М., 1976.

2. Афанасьев, П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыта. – Дьокуускай : Бичик, 1994. – 261 с.

3. Воронкин, М.С., Алексеев, М.П., Васильев Ю.И. Саха түөлбө тылын тылдыта (Эбии том). – Новосибирск, 1995.

4. Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка : в 3т. – Л., 1958. – Т. 1; 1959. – Т. 2, 3.

5. Попов, Г.В. Этимологический словарь якутского языка. Ч. 1: А – Дь. – Новосибирск : Наука, 2003. – 180 с.

6. Саха тылын быһаарыылаах тылдыта = Толковый словарь якутского языка : в 15т. / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск, 2004. – Т. 1; 2005. – Т. 2; 2006. – Т. 3.

7. Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыта = Большой толковый словарь якутского языка : в 15т. / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2007. – Т. 4; 2008. – Т. 5; 2009. – Т. 6. 2010. – Т. 7.



## СЫҔЫАРЫҔЫ

### Айар үлэ аҕыс кырыылаах саарына

*Улуус, нэһилиэк бас-көс кинитэ этэ*



*Апросимов А.М.*

Саха биир биллиилээх фольклорина Афанасий Семенович Порядин (1870-1957 сс.) Мэнэ улуухугар I Моорук нэһилиэгэр орто олохтоох ыалга төрөөбүтэ. Эһэтэ Булука Силип, оттон аҕатын Сэмэниискэни кытта бииргэ төрөөбүт саха бастакы «Сахалы-нууччалы тылдьытын» автора (бу тылдьыты А.В. Мигалкин Санкт-Петербург куораттан булан аҕалбыта, билигин таһаартарар туһунан кэпсэтии барар) уонна эмиэ сахалартан бастакы Нуучча Географической обществотын чилиэнинэн ылыллыбыт Прокопий Филиппович Порядин (1838-1884 сс.) сүбэтинэн, төрүт олохторугар Хотуоран диэн сиргэ 1878 сыллаахха аһыллан, икки сыл устата уонча оҕону ааҕар-суруйар гына үөрэтэн баран, хомойуох иһин, сабыллыбыт оскуолаҕа үөрэммитэ. Ас-танас, үп өртүнэн кыаллыбакка, үөрэммэккэ сылдьан баран, икки сыл Дьокуускайга миссионерскай оскуолаҕа үөрэнэн баран, үөһэ ахтыллыбыт төрүөтүнэн үөрэбин быраҕарга күһэллибитэ.

Салгыы оскуолаҕа үөрэммэтэҕэ буолан баран, убайа П.Ф. Порядин булан биэрбит кинигэлэринэн бэйэтэ үөрэнэн, бастаан нэһилиэгэр



(1906 с.), онтон улууска тийэ суруксутунан, чаччына кинээһинэн үлэлиир гына бэйэтин бэйэтэ үөрэтиммитэ, сайдыбыта, чуолаан, нууччалыы-сахалыы суругу-бичиги баһылаабытын кини суруйбут дыалалара-куолуура, үнсүүлэрэ, кэлин фольклору хомуйуулаара, тус бэйэтин суруйуулаара туоһулуулар. Арыый кэлин Мэнэ улуунун быыбарынай кулубатынан (1902 с.) икки болдьоххо, ол аата алта сыл, үлэлии сылдьан суруйталаабыт элбэх докумуоннара, чуолаан, нэһилиэктэр арахсыыларыгар, сир боппуруоһугар онортообут дыалалара, үнсүүлэрэ, биэдэмэстэрэ, тус бэйэтин сирин үнсүүлэрэ, мунһабын боротокуоллара Чалбаа нэһилиэгин «Дьонсэргэ сэһэннээх, дойду номохтоох» диэн кинигэтигэр (2012 с.) киллэриллибиттэрэ. Н.З. Копырин Г.В. Поповка булан тиксэрбит архыып матырыйаала көрдөрөрүнэн, А.С. Порядин 1916-1917 сыллар ыпсыыларыгар быстах кэмнэ улуус кулубатын дуоһунаһыгар үлэлии сылдьыбыт эбит.

Афанасий Семенович оттуур ходуһатын, бааһынатын былдьаабыттары иһин элбэхтик үнсүспүт, мөккүспүт уонна дьадангы дьон көмүскэлигэр турууласпыт буолан (холобур, Мөнгүрөөн дьонугар сири бэрдэрэр иһин) уонна дьадангы төрүттээх буолан, сана былаас тэриллиитин үөрэ көрсүбүтэ, сана былаас дьаһаллары олоххо киллэриигэ үлэлэспитинэн барбыта.

### *Биллиилээх фольклорист*

Афанасий Семенович Порядин фольклорист быһыытынан Сэһэн Болону, Андрей Андреевич Саввины кытары тэнгэ аабыллар киһибитинэн буолар (Г.У. Эргис). Кэлинни кэмнэ аныгы фольклористар кинини локальнай (биир түөлбэ) матырыйааллары хомуйбут фольклориниһан аабаллар эбит да (итини кини, быстахтык ыллахха, төрөөбүт улуунуттан, бэл нэһилиэгиттэн атын сиргэ олоро, үлэлии сылдьыбатабынан быһаараллар), дьингинэн, А.С. Порядин атын улуустар (холобур, Амма, Чурапчы, Дьокуускай) үһүээннэрин, көрдөөх кэпсээннэрин, онтон да атыны хомуйбута, суруйбута элбэх. А.С. Порядин архыыбын матырыйаалларын, холобур, дипломнай, курсовой үлэлэрин суруйар студеннары кытары киллэрдэххэ, элбэх киһи ырышпыта, туһаммыта буолуо, уонна ити архыыбы үһуннук, элбэхтик үөрэспит чинчийбит киһинэн филологической наука кандидата, тыл үөрэхтээбэ биһиги ыаллыы нэһилиэкпит киһитэ Гавриил Васильевич Попов буолар. Кини А.С. Порядин туһунан анал ырытыы кинигэтин суруйар уонна фольклорист өссө 1946 сыллаах-

ха бэчээккэ анаан бэлэмнээбит «Мэнэ фольклора» диэн кинигэтин таһаартарар былааннардааба, үп өтгүнэн өйөммөккө, кыаллыбатаба.

Афанасий Семенович хомуйбут матырыйаалларын 1929 сылтан сабалаан оччотообу «Чолбон» сурунаалга бэчээттэспитэ («Додор кулуба», «Маннайгы бурдук» 2, 3, 4 нүөмэрдэргэ). Кини суруйбут хас да остуоруйалара 1960 сыллаахха Эргис хомуйуутунан бэчээттэммит «Исторические рассказы и предания» кинигэ 1, 2 томнарыгар тахсыбыттара (холобура, «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин», «Кутурук уоруйах» о.д.а), уонна ити кинигэлэр сыһыарыыларыгар А. Порядинтан суруллубут уонча остуоруйа сюжета архыыпка сытар. 1934 сыллаахха С.А. Токарев А. Порядинтан элбэби суруйбута, оттон Порядин Токареван фольклору суруйуу методикатыгар үөрэммитэ (холобура, варианттан суруйуу). Абаларын дьыалатын салбаан уолаттара Федор уонна Михаил Порядиннар өссө 1934 сылтан сабалаан 1980 сыллаахха диэри фольклору хомуйаллара, суруналлара, олортон сорох суруйуулар бэчээттэммиттэрэ («Лиэнэбэ нуучча кэлиэн иннинээби саха олобо», 1994 с. 212 стр., «Хотугу сулус» сурунаалга, «Эркээйи» хаһыакка).

Порядин А.С. хомуйбут матырыйаалын бастакы бэчээттэтиитэ 1930 сыллаахха тахсыбыт Д. Афанасьевтыын бэчээттэспит «Былыргы кэпсээннэр» диэн кинигэлэрэ буолар. Бу кинигэбэ А.С. Порядин алта сэхэнэ бэчээттэммит буоллабына, Д. Афанасьев-Токоосоп биир үһүйээнэ бэчээттэммитинэн, бу кинигэни Порядин кинигэтинэн да аабыахха син курдук. Биһиги барыллаан аабыбытынан, ити кинигэбэ киирбит сэхэннэри аахпакка туран, 40-ча араас суруйуулар араас кинигэлэргэ, сурунаалларга бэчээттэнэн, кизэн аабааччыга тийдилэр, ол иһигэр «Майапатта Бэрт Хара» («Төрөөбүт литература. 5 кылаас», 1980 с.), «Халын хаар сута» («Саха литературата. 8 кылаас», 1990 с.) хрестоматияларга киллэриллэн үөрэтиллэ сылдыбыттара. А.С. Порядин саамай биһирэммит суруйуутунан «Манчаары Баһылай» сэхэнэ буолар. Сэхэн 1972 сылга И.Г. Березкин хомуйан онорбут «Манчаары норуот номоһор» кинигэтигэр бэчээттэнэн кизэнник биһирэммитэ. Бу сэхэн фольклорист нууччалыы тылынан бэчээттэммит уонча айымньыларыттан биридэстэринэн буолар, тылбааһа үөһэ ахтыллыбыт кинигэ иһигэр киирэн бэчээттэммитэ, ону А.Е. Шапошникова онорбута. Таарыччы абыннаахха, өссө сэри иннинэ бу сэхэни Тит Егорович Сосин, сэри кэннэ Василий Назарович Чемезов тылбаастаабыттара ханнык эрэ төрүөтүнэн бэчээттэммэтэхтэрэ, фольклорист үс олонхону сурукка киллэрбитэ Гуманитарнай чинчийи институтун (ГЧИ) архыыбыгар сыталлар.

А.С. Порядин фольклор бары жанрдарыгар барыларыгар үлэлэрдээбэ кини биир уратыта этэ (өс хоһооно, чабырбахтар о.д.а.). Г.В. Попов барыллаан аабыытынан, тугу-ханныгы сурукка киллэрбитин туспа тиэмэлэринэн арааран барытын бэчээттиир эбитэ буоллар, 15 обургу кинигэ буолуох этэ диэбитэ кэлэр да өттүгэр кини суруйуулар тахса туруохтарыгар эрэли үөскэтэр. Афанасий Семенович суруйбут үлэлэрэ барыта 5292 страницалаах үлэтэ ГЧИ архыбыгар харалла сыталлар («Чолбон» сурунаал, 1991 сыл, 7№, 94 стр.). Итинтэн көрдөххө, А.С. Порядин суруйууларын 15 тиэмэбэ араардахха да, биирдии кинигэтэ 250-нуу страницалаах обургу кинигэ буолуох эбиттэр. Маныха эбии ГЧИ архыбыгар туттарыллыбатах суруйуулар баалларын санатыах тустаахпыт.

Ол курдук кини «Манчаары Баай Бакыһаба сылдыгыта» (Амма улууһа), «Киһилээн Бөбө» (Таатта, Игидэй), «Тимир Баргы» (Бүлүү), «Бүлүү кыһа Мөлбөрдүүр Өлөөнө», «Тиэтэйбэт Боотурга Дыгын похода» (Амма, Хангалас улуустара), «Тэппээк ойуун» (Илин Хангалас), «Дөндөл уонна Кыпчытытын ойуун» (Мэнэ уонна Чурапчы улуустара), «Тулуурдаах ойуун» (Дьокуускай оройуона, Тулагы), «Бахсы Атыбра», «Дойомпо ойуун» (Чурапчы, Таатта улуустара) тустарынан суруйуулар ити аныгы көрүүнү үлтү охсолор.

Маны таһынан, хас да улууһу, саха дьонун олобун киэнник көрдөрөр айымньылары: «Саха олобо» поэма, «Угут уонна кураан сыллар эргийиилэрэ», «Холубунай буруйдаах нууччалар», «Табык уонна Бах тангара», «Ынахсыт тардыыта», «Ырыа Чыырыкап ырыата», «Ма-чайар Баһылай» поэма (5292 страницалаах), хомуйбут таабырыннара, чабырбахтара, өһүн хоһоонноро, олонхолоро, остуоруйалара — улууһунан кыраныссалаһыны билиммэтгэрин бэлиэтиэххэ сөп.

### *Алгысчыл, отоһут, сээркээн сэхэнньит, сүбэхит бэрдэ*

Сэхэн быһыытынан, Охоһоһой Бэрээдьин улуус иһинэн ыһыллар былыргы да, советскай кэмнээби да улахан ыһыахтарга үгүстүк ынгырыллан сылдьара үһү. Онуоха кини кулуба, быыбарынай кулуба, улуус суруксута, атыннык этгэххэ, бас-көс киһи буолара улахан сабыдыаллааба аахсыллар эээри, маныха иккис, онтон итэбэһэ суох төрүөтүнэн кини ыһыах сиэрин-туомун, чуолаан алгыстарын бэркэ билэрэ, сааһын тухары саха олобун билэ-көрө, чинчийэ, үөрэтэ сылдьыбыта тирэх буолара. Ол сылдьан дьону эмтиирэ. Ол туоһута кини эмтээх от испиһэктэрин онорбута буолар.

Охоһоһой Бэрээдьин ити киэн түһүлгэлэргэ сээркээн сэхэнньит быһыытынан эмиэ кэрэхсэнэрэ кини кынныһахтарыгар Скры-

быкиннарга (II Мөнгүрүүн дьоно) ыһахтарга, олонхоһуту истиилэргэ, олонхону бөлөхтөөн толорууларга туруорааччы, толорооччу быһыытынан үгүстүк кыттар. Кини эдьийэ Хобороос эмээхсин ити II Мөнгүрүүннэр ыһахтарын саамал кымыһын бастын онорооччу быһыытынан, оттон оһонһору бэйэтин ыһах сээркээн сэһэнһитин быһыытынан иллюзионист-артист Федор Колосов бэйэтин «Кэпсээннэр, сэһэннэр» (2009 с.) кинигэтигэр маннык ахтар: «Хаар маһан баттахтаах, сөһ саһалаах оһонһор кэпсээнин бары төбүрүүннээн оһорон, чуумпуран истэрбит» (46 стр.).

Сыл аайы олунһу 14 күнүгэр (бу А. Порядин төрөөбүт күнэ) үс Оһоноһойдор (Апросимов Афанасий Прокопьевич, Сердцев Афанасий Николаевич) иккис Оһоноһойго мустан, былыргы оһоһу сиһилии кэпсэтэллэрэ. Оһоноһой Бэрээдһин алгыһынан уһуннук дһарыгырбыт киһи быһыытынан биир манһайгынан бэчээттэммит уонна нуучча тылыгар тылбаастаммыт иккис дһоһун суруйуутунан (тылбаасчыт Г.У. Эргис) «Ыһах түһүмэллээх ырыалара» буолар (1961 с.). Ити суруйууга ыһах бары түһүмэхтэрэ бэрээдһигинэн сиһилии суруллар. 1946 с. «Мэнэ фольклора» диэн кинигэтэ (үһүйээннэр, номохтор, исторической кэпсээннэр о.д.а.) Эргис редакциятынан бэлэмнэһэн баран кыайан тахсыбатах («Дһон-сэргэ сэһэннээх, дойду номохтоох» кинигэ 18 стр. «Эргис суруктара»).

Оһоноһой Бэрээдһин элбэх ыһахтарга сүбэһит-аһаһыт, алгысчыт быһыытынан 1944 сыллааһа сайын төрөөбүт нэһилиэгин ыһаһар (коммунист партия оройуоннааһы комитетын, райисполком дһаһалларынан ити сыл дһон санаатын көтөһөөрү, кыайыһа эрэлин күүһүрдээри Кыайыы ыһаһын ыһтарга быһаарбыттар) алгыс алгыырга көрдөспүттэрин «ырыа-тойук өртүн кыайбаппын» диэн, кини оччолорго сэттэ уон түөрт саастааһа, аккаастааһыта үһу уонна бэйэтин оннугар ыаллыы нэһилиэк улуу оһонхоһутун Тон Суоруну ыһыран аһалан ити ыһаһы алһаппыта. Тон Суорун итиннэ тоһус уол, аһыс кыыс арыалдыттардаах киирэн, бэрт дһоһуннук алһаан, ыһах ыспытын дһон-сэргэ биһирээбитэ.

### *Элбэх үлэлээх этнограф*

А.С. Порядин элбэх үлэни этнограф быһыытынан үлэлээбитэ. Бу үлэтэ баһатан туран Манчаарыны кытта ситимнээһэ. Үөһэ ахтыллыбыт сэһэнин суруйарыгар оччотообуга баар сүүрбэттэн таһса сэһэнһиттэри сирэй көрсөн кэпсэппитэ («Манчаары норуот номоһор», 1972с., 341-342 стр.). 1945-1946 сылларга Манчаары өтөһүн былаанын, схематын онорбуга уонна Манчаарыга аһаммыт судургу пааматын-

ньыгы куттарбыга, бэһин күрүүлэспитэ. Бэйэтин нэһилиэгэр баар Манчаарыны кытары сибээстээх сирдэри чуолкайдаабыта. Таарыччы абыннааха, кини эмиэ ити сылларга Алаас Моорук уонна I Моорук нэһилиэктэрин сирдэрин картатын онгорбута, онно Манчаары сылдыбыт, олорубут сирдэрэ бары киирэ сылдыаллар.

Афанасий Порядин бу салааба үлэлэринэн кини итэбэли кытары сыһыаннаах үлэлэрин абабыт. Оннук үлэлэринэн «Ойуу-нунан чолбон быатын быстарыы», «Итэбэл», «Тэспээк ойуун», «Ойуун тойуктара», «Үөргэ дьүһүйүү», «Табык уонна Бах таңгара», «Кэйээриннии», «Эмтиэкэ» у.д.а. киирэллэр.

Афанасий Семенович быһаччы историяба сыһыаннаах айымныылары эмиэ суруйталаабыта. Олору эмиэ бу салааба киллэрдибит: «Мэнэ улууһун төрдүн схемата», «Табаба күөлүн хоруу», «Табаба ситэтэ суох орто оскуолатын үөскээбит историята» (дьингинэн, Моорук оскуолата эмиэ ааттаныахтааба), «Холубунай буруйдаах нууччалар», «Политиктар», «Маннайгы учууталга, үөрэммит оскуолаба махтал». Бу салааба туспа бэлиэтээһини Афанасий Семенович «Гражданская война на территории Мегино-Кангаласского района» диэн үлэтигэр оноруохпутун сөп. Бу үлэ оччотообу оройуон масштабын хабарынан уонна, көстөрүн курдук, нууччалыы суруллубутунан уратылаах. Үлэ ис хоһоонугар да, түмүктэригэр да историк ученайдар сигэнэллэр.

А.С. Порядин саха олобун бары эйгэтин хабан үлэлэхэрэ, ол курдук «Мэнэ улууһун бухатыырлара, ойууттара, удабаттара, дыкти дьарыктаах дьоно», «Сахалар быллыгы эмтэниилэрэ», «Саха олобо» диэн улахан үлэлэрдээбэ биллэр.

Таарыччы бэлиэтээтэххэ, Г.У. Эргис «Спутник якутского фольклориста» (1945 с.) диэн кинигэтигэр хомуйарга сүбэлиир тиэмэлэрэ бары кэриэтэ хабыллыбыттар (хотугу хоһууннар, нуучча ыраахтаабыларын, Саха сиригэр кэлэн үлэлээбит бойобуодалар, халлаан эттиктэрин туһунан, биттэр, түүд туһунан, кырыылар, кырыыстар суохтар), бу түгэн кини Г.У. Эргини кытары довордоспутун, сүбэлэтэрин көрдөрөр. Ол туһунан суруктар бааллар.

### *Үйэни нөңүө көрөр дьылдыт*

Порядин А.С. дьылдыт, билгэһит быһыытынан улаханлык биллэрэ. Кини бу хайысаба төһө да соботох «Угуг уонна кураан дьыллар эргийиилэрэ» диэн үлэни суруйдар, кини ити үлэтэ наука дьонунан туһаныллар уонна биһирэнэр үлэ эбит. Ордук үрдүк сыанабылы философскай наука кандидата Д.С. Макаров «Народная мудрость: знания и представления» (1983 с.) диэн үлэтигэр биэрэр. Ол сыана-

былы сахалыга тылбаастабакка эрэ биэрэбит: «Афанасий Семенович Порядин ... ссылаясь на древних якутских старцев и великих повествователей, писал о чередовании влажного и засушливого периода в Якутии ... «продолжительность каждого из них не бывает не меньше 40и не больше 60лет (67 стр.). Таким образом, засушливые периоды I половины XIX-XX веков Якутии, отмеченные А.С. Порядиным и другими якутскими дьылдьытамы, следует считать вполне подтвердившимися данными научной метеорологии» (69 стр.).

А.С. Порядин чугас аймаҕа улуу олонхоһут Бадан Маайа – М.Е. Порядина бөлүһүөк Д.С. Макаровка күн-дьыл туһунан эмиэ кэпсээбиттээх эбит. Аны А.С. Порядин төрөппүт кыһа Татьяна Афанасьевна Порядина (1907-1973 сс.) эмиэ күнү-дьылы билгэлээһингэ матырыааллары суруйтарбыт «Народная мудрость: знания и представления» (1983с., 118стр.). Үөһэ ахтыллыбыт үлэбэ эмиэ биир үрдүк сыанабылы биологической наука доктора Роман Десяткин биэрэр: «По данным известного исследователя культуры и истории Центральной Якутии А.С. Порядина, первая половина XIX века приходилась на очень засушливый период, как он утверждает, за это время полностью высохли не только небольшие, но и крупнейшие аласы Ленско-Амгинского междуречья, включая такие, как Тюнгилю, Табага, Чюйя, Моро. С 1862года начался влажный период и к лету 1882 года стало настолько много воды, что все высохшие в прошлом озера полностью наполнились водой. Конец этого влажного периода относят к 1905 г.» (в книге «Доллу», 2005 г., стр. 10-11).

Бу кылгас быһа тардылар ученайдар Д. Макаров, Р. Десяткин үйэни нөнүө көрөн дьылдьыттыыр дьылдьыт быһыытынан көрөрүн тас өртүнэн били чугас эрэ эргини суруйар фольклорист диэн санааны үлтү охсоллор.

### *Суруйааччы да диэхпитин сөптөөх*

Биһиги, А.С. Порядин биир дойдулаахтара, Моорук нэһилиэгин олохтоохторо, ол иһингэр литературнай музей сэбиэдиссэйэ А.М. Апросимов, суруйааччылар Р.Д. Ермолаев-Бағатаайыскай, И.М. Сосин, К.И. Сосин, А.Д. Сосин о.д.а. А.С. Порядины ааспыт үйэ 20-30-с сылларыгар хайыы үйэбэ «Былыргы кэпсээннэр» (1931с.), «Күтүрүтгэн күдэнгэ муннарбыт» (пьеса, 1931с.) диэн икки кинигэлэммит, салгы уонунан суруйуулары бэчээттэһипит, биир оччо тус бэйэтин айбыт ырыалара, драмалара, поэмалара, тэттик кэпсээннэрэ бэчээттэммэккэ, Гуманитарнай чинчийии институтун архыыбыгар сытар суруйуулардаах киһи быһыытынан, саха омук эрдэтээби

суруйааччытын быһыытынан көрөбүт. Маныхаа «Былыргы кэпсээн-нэр» кинигэтин П.А. Ойуунускай бэйэтинэн биһирээн, аан тылы суруйан, эрдээксийэлээн таһаартарбытын; иккис агитационнай суолталаах пьесатын Күндэ бэйиэт бэйэтинэн көрөн таһаартарбытын, бу пьеса бэчээттэммитин туһунан оччотообуга буолан ааспыт суруйааччылар маннайгы съезгэригэр (1934с.) драматургия туһунан бэйэтин дакылаатыгар биир сонун көстүү (информация) быһыытынан да буоллар, Н.Е. Мординов-Амма Аччыгыһа ахтан ааспытын бэлиэтибит уонна уонна оччотообуга билинни норуодунай суруйааччыларбытыттан биридэстэрэ даһаны кинигэлэрэ таһса илигин, чилиэн суруйааччы да бэрт абыһабын бэлиэтибит. Салгыы, эмиэ биһиги санаабытынан, А.С. Порядин тус айымньыларынан маннык айымньылары аабабыт:

1. Хоһооннор: «Суола эбэбэр», «Ыһыах», «Табажа» (Табажа былыргы көрүнэ), «Үтүө дыһал», «Обус ырыата», «Быыбар ырыата», «Ырыа Маайа кэмсиниитэ» – барыта сэтгэ айымньы.

2. Поэмалар: «Саха олобо» (сорох «Саха Республиката» диэн суруйар), «Саха олобун кылгас сэхэнэ» (1600строкалаах); литературнай обработка: «Ырыа Чыырыкап ырыата» (үс түүн ыланар ырыа үһү), «Балтараа мөһөөхтөөх маһан аттаах Мачайар Баһылай» (5292 стр.).

3. Кэпсээннэр: «Остуоруйа анардаах кэпсээннэр (10-ча кэпсээн), «Сахаттан бастын кырдыксыт киһи» (10-ча анекдот кэпсээн).

4. Драмалар: «Булуука Силип» (4 көстүүлээх пьеса, бэйэтин төрдө киһи Сенакка тийэ үнсүүлэрин туһунан), «Чэбдигирдэр иннигэр туруннааха» (ыраас, сырдык олоххо тардыспат дьону, ордук оччотообу эмчиттэри күлэр-элэктиир пьеса. Пьеса оччолорго тыа оскуолаларыгар, ааһар балаһаннарга элбэхтик туруоруллубута биллэр), «Күтүрүттэн күдэнгэ муннарбыт» (1930 сыллаахха бэчээттэммит пьеса).

### *Дьон кинитэ этэ*

Бастакы түһүмэхтэригэр оччотообу былааска кулубанан, быыбарынайынан, нэһилиэк, улуус сруксутунан, чаччына кинээһинэн үлэлээбитин сырдаппыт эбит буоллахпытына, бу түһүмэххэ Советскай былаас кэмигэр үлэлээбит-хамсаабыт үлэлэрин, общественной үлэбэ кыттыытын кылгастык сырдатабыт.

1918 с. – «Суола» диэн потребительскай обществоны Т.Е. Сосинныын, К.О. Гавриловтыын, Е.Е. Обутовалыын тэрийсибитэ. Алаас Моорукка атыһыттаабыта.

1918 с. – Т.Е. Сосинныын «Бэрэ» диэн сиргэ, I Моорук нэһилиэгин сирэ, оскуоланы тэрийсэр, астарар, онно уолаттара үөрэнэллэр.

## ҮРҮН ҮӨДҮЙЭЭН

---

1921 с. – оройуон нарсудун суруксута (1921-22 сс. үрүннэртэн сахан Наахаранан, Амманан сылдыар, Пепеляевы утары агитация ыыппыта).

1924 с. – корреспондент.

1925 с. – сельсовет суруксута, бэрэссэдээтэлэ (Алаас Моорукка).

1927 с. – артыалы тэрийэр, онно суотчуттуур, бэрэссэдээтэл сол-буйааччыта.

1928 с. – сельпо суотчута, бэрэссэдээтэлэ.

1929 с. – сир түнгэтигэр, болумуочунай, суруксут.

1930 – ТЛИНЧИ корреспондена, 1920-57 сс. – фольклору хомуй-ааччы.

1938 с. – П.А. Ойуунускай куомуннааба аатыран 8ый хаайылар.

1934 с. – босхолонор (тохсунньу 8к.), 2000 с. реабилитациялам-мыта (кулун тутар 17 к.).

1940-1945 сс. – обуруот звенотун салайар, мунха үлэтин дыһайсар.

Олобун тihэх күннэригэр диэри дыон туһугар кыһаллан, кинилэргэ күүс-көмө, сүбэһит-амаһыт быһыытынан олорбута. Холобура, сэрии сылларыгар оболору салайан, Андреев аатынан колхозка обуруотчуттар звеноларын тэрийэн, үлэлэтэн, кыралаан да буоллар, дыон обуруот аһынан хааччыналларыгар кыһаммыта. Ол туһунан Саха АССР үтүөлээх учуутала, сиэнэ Егор Николаевич Скрыбыкин: «Эдьийим олус үчүгэй хаһаайка буолан уонна аҕаларыттан Порядин А.С. турнепс, хортуоппуй, халпыыста энгин бэриһиннэрэн улахан быстарыыта суох олорбуһпунт», – диэн ахтар («Үөрэммит оскуолаба махтал», 122 стр.). Оттон бэйэтин кыл мунхатынан балыктаан сэрии сылларыгар дыонун-сэргэтин аһаппытын оччотообу дыон махтана ахталлара. Сэрии сылларыгар да, ол иннэ да миэлинсэтигэр бурдук тартаран эмие дыон махталын ыла.

Үөһэ кэпсэммит үлэлэриттэн уонна бу кэлинги эбиискэ кэпсэлтэн А.С. Порядин киһи кинигэ, дыон кинигэ буолара бэркэ диэн кэрэһилэнэр.

*Апполон Михайлович Анросимов,*  
фольклорист-краевед,  
Арассыыйа үөрэхтээһинин туйгуна,  
Мэнэ-Ханалас улууһун Бочуоттаах гражданина





## ИҢИНЭЭБИТЭ

Аан тыл

**3**

*Гоголева М.Т., Львова С.Д.*

А.С. Порядин «Үчүгэй Үөдүйээн» олонхото

**5**

Үрүн Үөдүйээн бухатыыр (олонхо)

**16**

Хос быһаарылар

**307**

Тыллары быһаары

**307**

Анал ааттар ыйынныктара

**313**

Нууччалыыттан кирии тыллар

**319**

Туһаныллыбыт литература

**326**

Сыһыары

*Апросимов А.М.* Айар үлэ абыс кырыылаах саарына

**328**

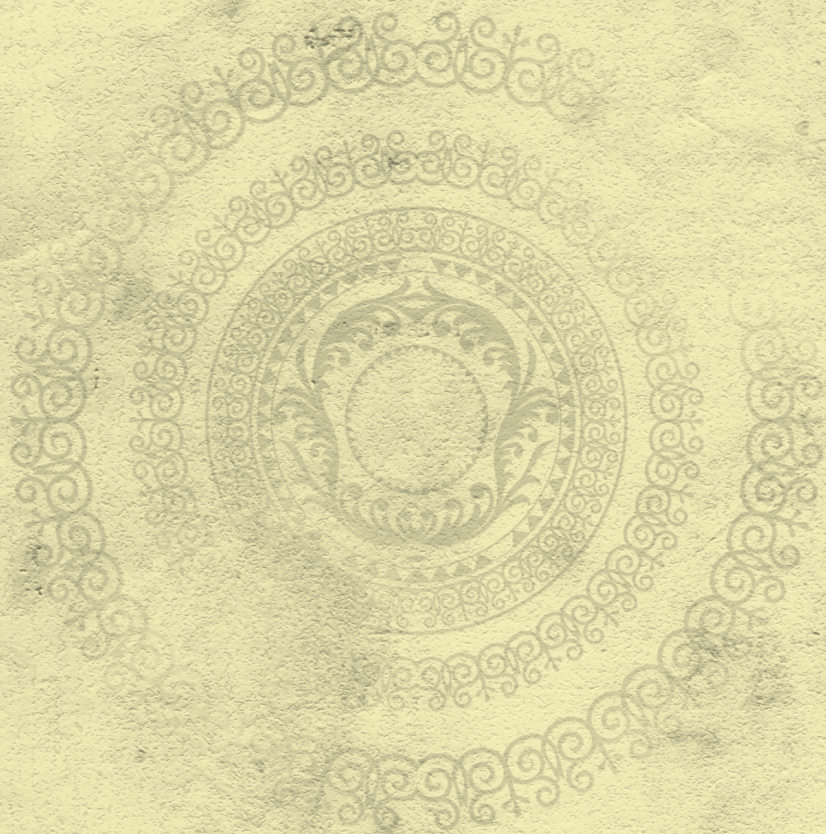


ДЛЯ ЗАМЕТОК





ДЛЯ ЗАМЕТОК



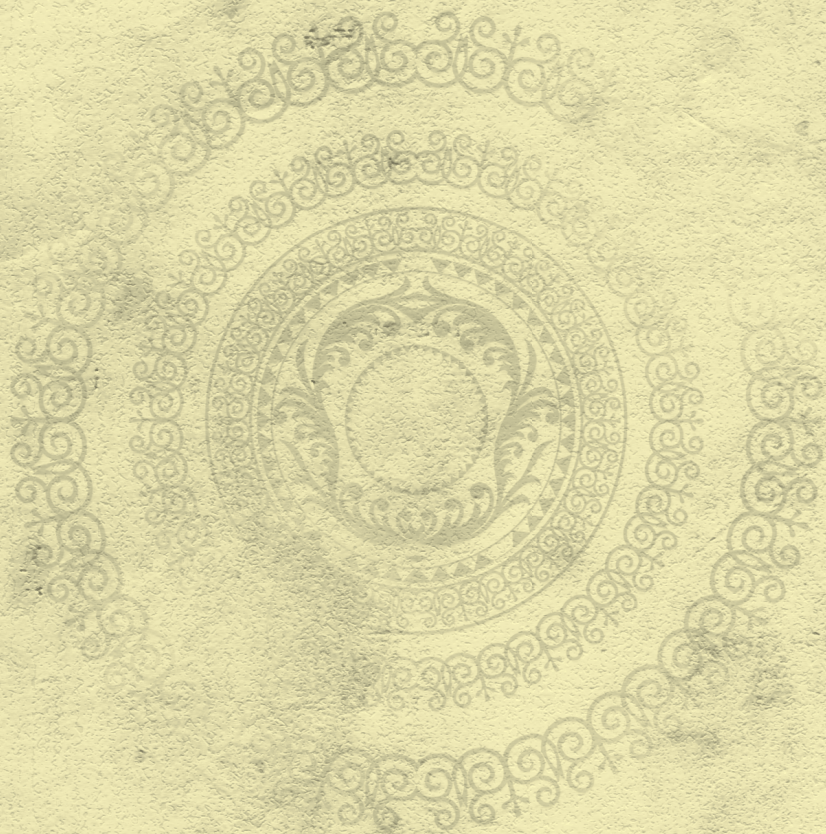


ДЛЯ ЗАМЕТОК





ДЛЯ ЗАМЕТОК





ДЛЯ ЗАМЕТОК





ДЛЯ ЗАМЕТОК



